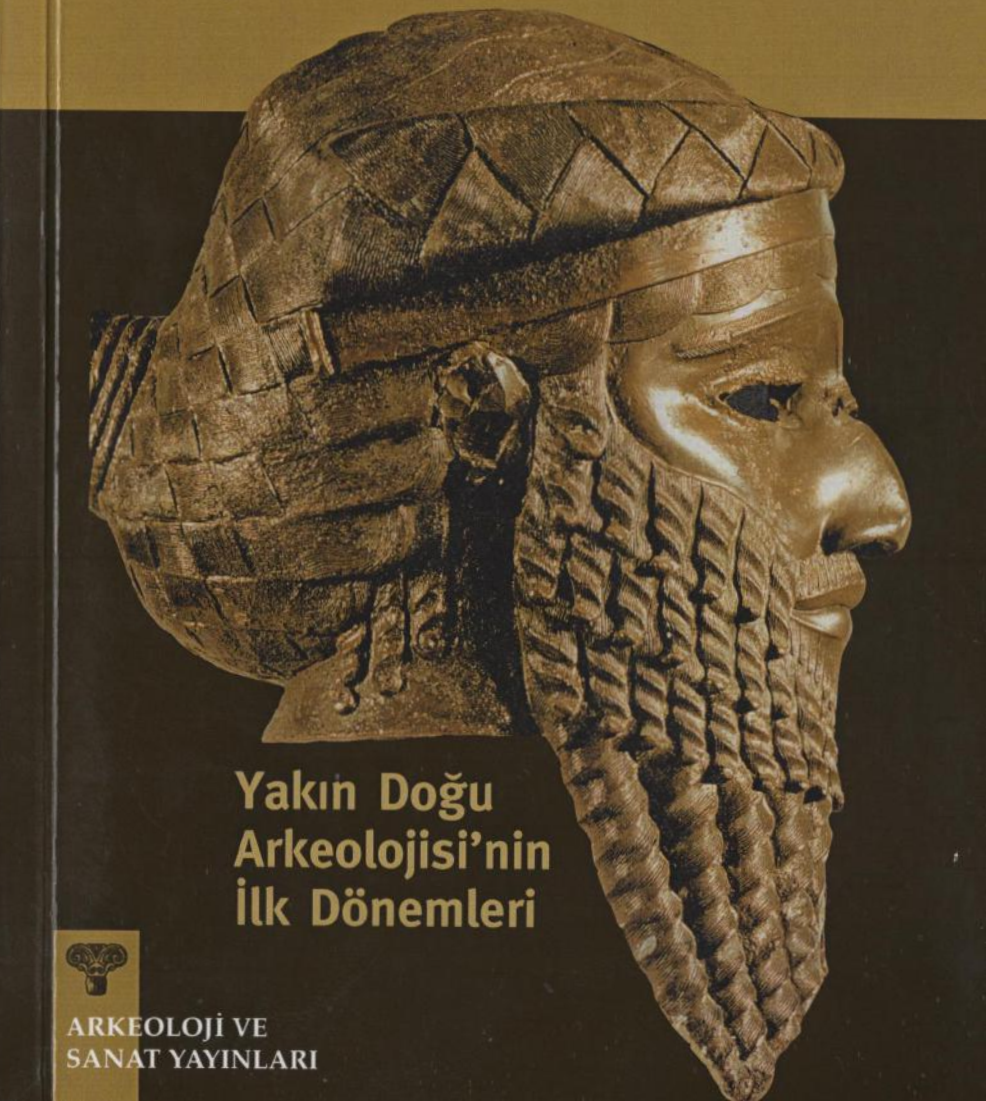
ANA HATLARIYLA MEZOPOTAMYA

HANS J. NISSEN

Yakın Doğu Arkeolojisi'nin İlk Dönemleri

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

ANA HATLARIYLA MEZOPOTAMYA
Yakın Doğu Arkeolojisi'nin İlk Dönemleri
(İ.Ö. 9000-2000)

ANA HATLARIYLA MEZOPOTAMYA

Yakın Doğu Arkeolojisi'nin İlk Dönemleri (İ.Ö. 9000-2000)

HANS J. NISSEN

ÇEV: Z. ZÜHRE İLKGELEN

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI
Deneme Eleştiri Tarih Dizisi: 29

ANA HATLARIYLA MEZOPOTAMYA
Yakın Doğu Arkeolojisi'nin İlk Dönemleri
HANS J. NISSEN
Çev: Z. Zühre İlkgelen

Yayımlayan ve Yöneten
Nezih BAŞGELEN

Redaksiyon: *Erkan ILDIZ*

Birinci baskı: İstanbul, 2004

Baskı-Cilt: Birlik Baskı Teknikleri Birlik Sok. No: 2
Nevin Ancan Plaza, 1. Levent-İstanbul
Sertifika No: 20179 / İstanbul, 2015

ISBN: 978-975-6561-33-1
Sertifika No: 10479

© 2004 Arkeoloji ve Sanat Yayınlan Tur. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Hayriye Cad. Cezayir Sok. No: 5/2 Beyo lu-İstanbul
Her türlü yayın hakkı saklıdır / All rights reserved.
Yayınevinin ve yazann yazılı izni olmaksızın elektronik mekanik,
fotokopi ve benzeri araçlarla ya da diğer kaydedici cihazlarla
kopyalanamaz, aktanlamaz ve çoğaltılamaz.

Grundzüge einer Geschichte der Frühzeit des Vorderen Orients
©1995 (3rd edition) by Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

Kitabevi/Satış Mağazası:

arkeopera
Yeniçarşı Cad. No: 66/A
34433, Galatasaray
Beyoğlu-İstanbul
Tel.: 0212 249 92 26

arkeoege
Kıbns Şehitleri Caddesi
1479 Sok. No: 10/A
Alsancak-Konak-İzmir
Tel.: 0232 422 36 38

www.arkeolojisanat.com/info@arkeolojisanat.com

İÇİNDEKİLER

RESİMLER DİZİNİ VII
"ÇOK BİLİNEN ANCAK AZ TANINAN MEZOPOTAMYA" XI
Nezih Başgelen
ÖNSÖZ XIII
I. KAYNAKLAR VE SORUNLAR 1
II. YERLEŞİM AŞAMASI (~ 9000-6000) 20
III. YERLEŞİM BİRİMLERİNDEN KENTE
(~ 6000-3200) 46
IV. İLK GELİŞKİN UYGARLIK DÖNEMİ
(~ 3200-2800) 76
V. BİRBİRLERİYLE ÇEKİŞEN KENT DEVLERLERİ DÖNEMİ
(~ 2800-2350) 147
VI. İLK 'SINIRI BELLİ' DEVLETLER DÖNEMİ
(~ 2350-2000) 191
VII. GENEL GÖRÜNÜM 229
DİPNOTLAR 232
KAYNAKÇA 233
RESİM KAYNAKLARI 242
DİZİN 247

Not: Tersi belirtilmemişse tüm tarihler İ.Ö.'yi gösterir.

RESİMLER

1) Zaman dizini.
2) Yakın Doğu'da Neolitik yerleşimler.
3) Bir konaklama yeri çevresinde (a) bir vadi, (b) bir akarsu tabanı ovasından yararlanma.
4) Beyda'daki (Ürdün) Neolitik yerleşim alanının çevresi ve planı.
5) Zağros Dağlan'nda bulunmuş Neolitik Çağ çanak çömleği.
6) Çatalhöyük'teki Neolitik yerleşim alanı ve Dabaciye'deki (Irak) belli başlı yapılann planı.
7) Eriha'daki (İsrail) Neolitik Çağ sur duvan kulesi.
8) Çeşitli yerleşim düzenleri.
9) Halaf çanak çömleği: Tell Halaf (Suriye) ve Tell Arpaciyah (Irak).
10) Ubeyd Dönemi'nden çanak çömlek örnekleri.
11) Yakın Doğu haritası. Metinde geçen yerleşimler.
12) Behbehan Ovası. 4000 yılı dolaylanndaki yerleşim alanlan ve topraktan yararlanma olasılığı bulunan bölgeler.
13) Susiana'da Son Uruk Dönemi yerleşimleri.
14) Basra Körfezi'ndeki derin burgudan (sondaj) elde edilen sonuçlar.
15) Yakın Doğu'da bugünkü yağış ortalaması.
16) Son Uruk Dönemi'nde Yakın Doğu.
17) Uruk kırsal alanı: Son Uruk, Cemdet Nasr, Erken Hanedanlık I ve Erken Hanedanlık II/III dönemleri.
18) Son Uruk ve Erken Hanedanlık I dönemlerinde Uruk'un kuzeydoğusundaki yerleşim öbekleri.
19) Son Uruk ve Erken Hanedanlık I dönemlerinde Uruk yerleşim alanının en düşük boyutlan.
20) Antik Çağ'ın bazı büyük kentlerinin karşılaştırması.
21) Cemdet Nasr Dönemi'nde ve bugün Aşağı Irak'taki bataklık yerleşim alanlan (Hurülhammar'da Segal).
22) Somut betimli tipten silindir mühür baskı.

23) Babilonya'nın Son Uruk ve Cemdet Nasr dönemlerinden mühür örnekleri.
24) Uruk'tan bir küp kapağı parçası.
25) Babilonya'nın Erken Hanedanlık I dönemi mühür örnekleri.
26) Meslekler A Listesi.
27) Uruk'un bir işlik bölgesinde Son Uruk Dönemi'nden ateş çukurlan.
28) Devrik ağızlı kase ve "yemek (fiil)" işaretinin IV. ve III. aşama biçimleri.
29) Uruk'tan ilk yazı örnekleri.
30) Uruk'ta IV. ve III. aşamalardan kalma ekonomik metinler.
31) Son Uruk ve Cemdet Nasr dönemlerinden çanak çömlek örnekleri.
32) Erken Hanedanlık Dönemi yassı-dışbükey tuğlalannın biçimi ve kullanımı.
33) Uruk'ta Eanna bölgesi Tabaka IVa yapılannın planı.
34) Uruk'ta Taş Mozaik Tapınak denilen yapı.
35) Uruk'taki Anu Zigguratı-canlandırma çizimi.
36) Uruk'ta "Riemchen" Binası'nın, bulunduğu sıradaki durumu.
37) Son Uruk-Cemdet Nasr Dönemi'nden "kült kabı"nın biçimi ve süslemesi.
38) Son Uruk-Cemdet Nasr Dönemi'nden "Uruklu Bayan" ve "Küçük Kral".
39) Hoca Miş ve Sus'da bulunmuş ve Son Uruk-Cemdet Nasr Dönemi'ne tarihlenmiş silindir mühürlerle ilk Elam tabletleri.
40) Tepe Gavra'da (Irak) bulunmuş ve Son Uruk Dönemi'ne tarihlenmiş toprak kaplar ve damga mühürler.
41) Tepe Gavra'nın (Irak) İlk Uruk Dönemi'ne tarihlenmiş kazı alanı ve olası ilk boyutlan.
42) Güney Habuba Kabira'dan (Suriye) buluntular.
43) Erken Hanedanlık I Dönemi'nden Erken Hanedanlık II Dönemi'ne geçiş sırasında Babilonya'nın güney kesimi.
44) Babilonya çiviyazısında birkaç işaretin geçirdiği aşamalar.

45) Erken Hanedanlık II Dönemi sonlanna tarihlenmiş ve kaleme alındığı yer bilinmeyen ekonomik bir metnin ön ve arka yüzleri.
46) Çok kanallı bir sulama ağınını şeması.
47) Metinde adı geçen hükümdar ve sülale adlan.
48) Babilonya'da bulunmuş ve Erken Hanedanlık I ve II dönemlerine ait mühür çeşitleri.
49) Ur'daki (Irak) Kral Mezarlığı'ndan buluntular.
50) Tell Asmar'da (Irak) bulunmuş ve Erken Hanedanlık II Dönemi'ne tarihlenen heykeller.
51) Erken Hanedanlık III Dönemi'ne tarihlenen ve Eannatum'a ait "Akbabalar Dikmetaşı"nın en büyük parçasının bir yüzü.
52) Ebla'da (Suriye) bulunan ve Erken Hanedanlık III Dönemi'nin sonlanna tarihlenen G Sarayı'nın eşölçümlü (izometrik) görünümü.
53) Akkadlı Sargon adına dikilmiş "boyunduruk" ile sevkiyatı yapılan mahpuslan gösterir bir stelden parça.
54) Akkad Dönemi'ne ait ve Tello'da bulunmuş bir taş dikme.
55) Akkad hükümdan Naramsin tarafından bir zafer anısına dikilmiş taş.
56) Babilonya'dan Akkad Dönemi'ne ait mühür baskıları.
57) Norşuntepe'nin havadan çekilmiş fotoğrafı ve İlk Tunç Çağı "Ağa Konağı"nın planı.
58) Alacahöyük mezarlanndan buluntular.
59) Ninive'de (Irak) bulunmuş ve Akkad Dönemi'ne ait bronz baş.
60) Tello'da (Irak) bulunmuş ve Lağaşlı Gudea'nın tapınak ilahilerini içeren kil silindir.
61) Akkad Dönemi'nden heykeller ve Lagaşlı Gudea'nın heykeli.
62) Üçüncü Ur Sülalesi Dönemi'nde Babilonya.
63) Bir bölümü restore edilmiş Ur Zigguratı.
64) Urlu Urnammu'nun baskı yazıtını taşıyan tuğla.

İ.Ü. Edebiyat Fakültesi'nde
Eski Önasya Dilleri ve Kültürleri Bölümü'nün
uzun yıllar başkanlığını yapmış
verdiği dersler ve gerçekleştirdiği seminerlerle
Mezopotamya arkeolojisini sevdirmiş
rahmetli hocamız Prof. Dr.
U. BAHADIR ALKIM'ın
(28 Şubat 1915 - 6 Mayıs 1981)
aziz hatırasına
ve
yazdığı makale ve eserlerle
bize Mezopomya uygarlıklarını tanıtan,
20 Haziran 2004'te 90. doğum gününü kutlayan
Sümerolog, araştırmacı-yazar
sevgili MUAZZEZ İLMİYE ÇIĞ'a
teşekkürlerimizle.

ARKEOLOJİ VE SANAT
YAYINLARI

ÇOK BİLİNEN ANCAK AZ TANINAN "MEZOPOTAMYA"

Osmanlı idaresinde, 1840'larda Musul'da Fransız konsolosu olan Paul E. Botta (1802-1870), Ninive'nin kuzeyinde Khorsabad olarak anılan yerde 1843'te yaptığı kazılarda bulduğu, Asur kralı II. Sargon'un M.Ö. 717'de kurduğu görkemli başkenti Dur-Şarrukin'e ait kalıntılar, devasa insan başlı kanatlı boğalar ve duvar kabartmaları ile Sir A. Henry Layard (1817-1894)'ın 1845'te Nimrud'ta II. Aşurnasirpal'in sarayında, 1846'da Ninive'de (Koyuncuk) Sennaherib'in sarayında bulduğu olağanüstü eserler Batı dünyasını büyülemiş ve Avrupa'nın ilgisini Mezopotamya'ya yöneltmiştir. Bir süre sonra da Avrupa müzeleri, Mezopotamya kazılarının eserlerine sahip olmak için adeta birbirleriyle yarışmaya başlamışlardır.

Osmanlı döneminde Mezopotamya'da I. Dünya Savaşı'na kadar **Kalhu**'da (Nimrud) 1845-1850 H. Layard; **Ninive**'de (Koyuncuk) 1849-50 H. Layard, 1887-91 Budge, 1903-04 Thomson; **İmgur-Enlil**'de (Balawat) 1877 H. Rassam; **Girsu**'da (Tello) 1877-1900 De Sarzec, Hewzey ve 1903-04 Cros; **Nippur**'da (Niffer) 1888-1900 Peters, Haynes Hilprecht, Herper; **Sippar**'da (Ebu Habbe) 1894, **Babil**'de 1897-1917 R. Koldewey; 1902-03 V. Scheil, Bedri Bey; **Şuruppak**'da (Fara) 1902-03 W. Andrea, E. Heinrich; **Kisura**'da (Ebu Hatab) 1902-1903 W. Andrea, E. Heinrich; **Adab**'da (Bismaya) 1903-04 Banks; **Asur**'da (Kal'at Şarkat) 1903-1914 W. Andrea; **Yunus**'ta (Kargamış) 1913 L. Woolley'in kazılarında ve diğer alanlarda bulunan onbinlerce eser bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri Eski Şark Eserleri Müzesi'nde bulunmaktadır. 1917-1935 arasında müzenin düzenlenmesine yardımcı olan Erkhard Unger'in, dünya çapında önem taşıyan bu koleksiyondaki çeşitli buluntuları tanıtan etütlerinin dışında çok az yayın yapılmış olması büyük bir eksikliktir. Botta ile Layard'ın kazılarından bugüne bu bölgede arkeologlar binlerce kazı gerçekleştirmiş, görkemli olduğu kadar uygarlık tarihini aydınlatan şaşırtıcı bulgular ortaya çıkartmışlardır. Bu eşsiz kültürel mirasın Irak müzelerindeki bölümünün son ABD işgali sırasında maruz kaldığı talan ve tahribat üzüntü vericidir. Yakın

Doğu uygarlığını yalnızca arkeolojik kazılar ile ortaya çıkan yapı kalıntıları, saraylar, tapınaklar; bunların görkemini yansıtan heykeller ve sanat eserleri ile değil, o dönemden kalan çiviyazılı belgeler ile de tanımaktayız. Diğer bölgelerdeki kültürler, yazılı belgelerle desteklenmedikleri zaman "adsız" kültürlerdir; buna karşılık Yakın Doğu'da bulunan kalıntılar, bunları yapanların adları, kimlikleri, mitolojileri, efsaneleri ve şiirleri ile ayrı kimlik kazanmış, başka bir deyişle "insancıllaşmıştır". Mezopotamya kökenli bu eşsiz çiviyazılı belgelerin 75.000'e yakın tableti de bugün bizde, İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde saklanmaktadır. Bu British Museum'dan sonra en önemli koleksiyonlardan biridir. Buna karşılık Mezopotamya arkeolojisine yönelik yayınların sayısı çok azdır.

Yakın Doğu'da, her yıl yüze yakın yeni arkeolojik kazı ve araştırma yapılmakta, bilgilerimiz sürekli yenilenmekte, beklenmedik bulgularla sürekli değişmektedir. Özellikle son yıllardaki çalışmalarla ortaya çıkan bilgi birikimi, Yakın Doğu arkeolojisi üzerine genel bir değerlendirme yapmayı zorlaştıracak derecede yoğunlaşmıştır. Bu kitabın yazarı Hans Nissen, yarım yüzyıla yakın bir süredir çalışmalarını Yakın Doğu uygarlıkları üzerinde odaklaştırmış, ayrıntıları çok iyi bilmesine karşılık, bunları kendi süzgeçinden geçirerek bu bölgedeki gelişimin özünü kaybetmeden ortaya koyabilen ender bilim insanlarından biridir. Prof. Nissen, uzun yıllar Berlin Frei Universität Ön Asya Arkeoloji Bölümü Başkanlığı yanı sıra, Chicago Oriental Institut (Doğu Bilimleri Ensititüsü) gibi saygın kurumlarda da konuk öğretim üyeliği yapmış, alanındaki en yetkin uzmanlardan birisidir. Nissen'in, çeşitli dillere çevrilmiş ve birçok bilim kurumunda kaynak eser olarak kullanılan bu kitabı, Yakın Doğu uygarlıklarının gelişimini, onu yaratan nedenler ile birlikte ele alan, benzerlerinden farklı bir yaklaşıma sahiptir. **Arkeoloji ve Sanat Yayınları** olarak, bu önemli eserin, arkeoloji öğrencileri kadar aydınlarımıza da yararlı olacağına inanıyor, Irak'ta yaşanan kültürel vahşetin yaralarının da en kısa zamanda giderilmesini diliyoruz.

Nezih Başgelen

ÖNSÖZ

Antik Çağ'a ilişkin bir öğreti olmasına rağmen son yıllarda halkın ilgisini çekmede arkeoloji kadar öne çıkan pek az bilim dalı vardır. Bu, insanların yanı başlarındaki kalıntılara ilgi duyduğu Yunan-Latin geleneğine sahip ülkelerde olduğu kadar daha uzak ülkelerde de gözlemlenmektedir. Günümüz gezgininin elindeki olanaklar uzaklıkları azaltmakta, uzak ülkelere yolculuk gittikçe daha fazla sayıda kişi için neredeyse sıradan bir eylem durumuna gelmektedir. Ayrıca, kendi geçmişimizin birçok görünümüyle ilgili belirsizlikler, ilgimizi -özellikle sorunlara çözüm aramanın geçmişine indiğimizde- daha eski, sınırları daha kesin çizili dönemlere yöneltmektedir. Bu ilgi artışı, halkın, kendi olağan görüş alanı dışında kalan ülkelerin ve dönemlerin geçmişi konusunda geniş, ayrıntılı fakat genellikle anlaşılabilir bir biçimde bilgilendirilmeye yönelik haklı istemini de artan bir şekilde birlikte getirmektedir. Arkeolojinin çeşitli dalları -bir kısmı daha az, bir kısmı daha çok olmak üzere- bu istemi karşılamaya hazırdır.

Bugün bile, Antik Çağ'daki Yakın Doğu konusunda bilgimiz öyle bir düzeydedir ki, giriştiğimiz yeni araştırmalar, var olan görünümü tamamlamaktan çok, yeni sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Bölgenin çok eski geçmişi, benzeşmeyen öğelerden oluşur; dayanacağımız kanıtlarda bir dengesizlik vardır. Ne var ki bilgimizdeki tüm eksikliklere karşın, bütünün daha geniş, daha uyumlu bir görünümünü çizme yolundaki çabalarımızdan vazgeçmememiz gerekir; bu girişimler yeni araştırma tasarıları oluşturmakta bize yardım etmekle kalmayıp aynı zamanda Antik Çağ'da Yakın Doğu'yu inceleme sürecinin bugünkü aşamasını da gözler önüne serer.

Böyle bir özet sunmanın yanı başında ikinci amacım, gelişmelerin tarihsel bir görünümünü vermektir. Ancak, yazının ortaya çıkışından önceki dönemler söz konusu olduğunda, arkeolojik buluntuların, alışık olduğumuz biçimde genel sunumunun bu amaç uğruna bir yana bırakılması gerekti. O kadar geniş çaplı bir belgeleme-

den herhalde vazgeçilebilirdi, çünkü öyle bir belgeleme -kaynakçada da görüleceği gibi- daha önce yayınlanmış olan pek çok kitap, bireysel makale ve tezde bulunabilir.

Okurun alışageldiklerinden değişik olabileceği için, kitapta geçen coğrafya terimleri konusunda bir iki şey söylemek gerekiyor. Hakkında kesin bilgiye sahip olmadığımız bölge ve dönemler için, "Sümer" ya da "Akkad" gibi etnik adlandırmalardan kaçınma amacıyla, Helenistik dönemde kullanılmış daha nötr terimleri yeğledim. Örneğin, bugünkü Bağdat ile Körezin başlangıç noktası arasındaki bölgeye "Babilonya", bugünkü Kuzistan ovalarına "Susiana" dedim. "Mezopotamya" aşağı yukarı günümüzdeki Irak topraklarına denk düşüyor. "Kuzey Mezopotamya" Bağdat'ın kuzeyindeki bölgeyi, "Güney Mezopotamya" da Babilonya topraklarını gösteriyor.

Tarihsel bağlamların çeşitli yorumları arasında büyük farklar bulunması çok olağandır; bu nedenle de burada ileri sürdüklerimin sorumluluğu elbette sadece bana aittir. Ayrı ayrı birtakım sorunları kendileriyle tartıştığım meslektaşlarımın adlarını vererek, bu sorumluluğun bir bölümünü bile başkalarına yüklemeye girişemem. Ancak, gerek Oriental Institute of the University of Chicago gerek Freie Universität Berlin'de, hiçbir şeyin hiçbir zaman kesin olmadığını peşinen kabul etmekte benim örneğimi izlemeye her zaman hazır olan ve kendilerine verdiğim bilgiyle hiçbir zaman yetinmeyen öğrencilerime vefa borcumu dile getirmek isterim.

I
KAYNAKLAR VE SORUNLAR

Yakın Doğu Antik Çağ'ının erken dönemlerini ele alan tarihçi pek çok sorunla karşı karşıyadır. Birer coğrafya terimi olan "Yakın Doğu" ve "Küçük Asya" adları, çok eski dönemlerdeki kültürel gelişmesini ele alacağımız bölgeyi ancak ana hatlarıyla gösterir. Belki bölgeyi, dış dünyadan iç bağlarının çokluğuyla ayrılan bir yer ya da dalgalanan bir etkileşimler dünyası diye tanımlamak daha yerinde olur.

Sıkı dokunmuş gelişimlerin oluşturduğu bu ağın, bizim genellikle Yakın Doğu diye adlandırdığımız yerle sınırlı kaldığı zamanlar az olmuştur. Bölgenin Filistin ve Suriye gibi birtakım kesimleri, zaman zaman Mısır ile yakın ilişkide olmuştur ve bu, ilişkinin her iki yanı için de büyük önem taşımıştır. Mısır'ı biz, dar anlamıyla Yakın Doğu adı verilen yere ait saymayız. Aynı biçimde, bugün Türkiye olarak adlandırılan topraklar da, geçmişinin büyük bir bölümünde, yüzünü daha çok Batı'ya ve Ege Denizi'ne doğru çevirmiştir. İran Yaylası'nın, doğusundaki komşularıyla ilişkisi, Yakın Doğu'nun öteki kesimleriyle olduğundan daha da düzenli yürümüştür. Son zamanlarda, bugünkü İran ve Afganistan'ın önemli bölümüyle Pakistan'ın batı kesimini, çeşitli yollarla birbirine bağlı ve -ilk uygarlıkların gelişmesi açısından taşıdığı anlam bakımından- tek bir özerk bölge olarak ele alma yolunda birtakım eğilimler doğmuştur; bunlar yukarıda sözü edilen durumu daha belirginleştirmektedir.

Ne var ki, hem iç bağlantıları hem de dış dünya ile ilişkileri kapsayacak herhangi bir yazı, yalnız konumuzun sınırlarını aşmakla kalmaz, aynı zamanda kaynaklarımızın sağladığı bilgiler hakkında birçok soru sorulmasına da yol açardı. Yakın Doğu'nun dar, sınırlı bir bölgesinin dışı ilişkilerinden her ne kadar haberimiz varsa da, bunlardan kapsamlı bir görünüm çıkarıldığına seyrek rastlanır. Bu ilişkilerin izini uzunca bir zaman parçası boyunca sürebilmemiz ise daha da seyrek görülen bir şeydir.

Aşağıda göreceğimiz gibi, kültürel gelişmeye olan tüm katkıları eşit biçimde ele alan dengeli bir sunuş istense dahi, bu istek tek başına Yakın Doğu bölgesi için bile karşılanamaz. Eldeki çok sayıdaki bulgular, yöreyi, çeşitli dönemlere göre çok değişik göstermektedir. Ayrıca, bir de şu olgu var ki, üzerine eğildiğimiz uzun zaman dilimi, yazının henüz bilinmediği, yazının yeni yeni ortaya çıktığı ve yazının kullanıldığı dönemleri, kapsamaktadır. Bu bakımdan da, hakkında salt rastlantı sonucu bol bilgiye sahip olduğumuz bölge ya da dönemleri, yine rastlantı sonucu hakkında az tanıdığımız ya da hiç tanımadığımız bölge ya da dönemlerden daha çok önemsemek gibi bir yanlışa düşebiliriz. Örneğin, Antik Çağ'daki Mezopotamya'ya, özellikle oranın yazılı geleneği ile tanışıldıktan sonraki döneme gösterilen ilgi -İbrahim Peygamber'in yurdu, Musevilik ve Hıristiyanlığın Kutsal Kitabı'nda Kalde'deki Ur kenti olarak belirtilir- pek erken başlamıştır; bu da o bölge konusundaki bilgilerde bir dengesizlik yaratmıştır; çok uzun bir zaman boyunca Mezopotamya'nın, özellikle Babilonya'nın güney kesiminin, Antik Çağ'da Yakın Doğu'nun doğal merkezi diye kabul edilmesine yol açmıştır. Bu kitabın amaçlarından biri, ağırlığı eşit dağıtıp, elden geldiğince Antik Çağ uygarlığının oluşumunda Yakın Doğu'nun her bir bölgesinin oynadığı rolü belirlemektir.

Ancak, öteki uç görüşü yaymak amacı da güdülmemektedir. Son yıllarda sık savunulan bir eğilime bakılırsa, tüm bölgelerdeki gelişmelerin hepsi, sanki Yakın Doğu uygarlığının oluşumunda aynı rolü yüklenmişler gibi, eşit önem taşırlar. Oysa bu uygarlığın büyük başarısı, Antik Çağ'daki Yakın Doğu'nun zaman ve yer sınırlarının çok ötesinde bir etkisinin olması ve ülke yönetimi örgütlenmesi ya da politik örgütlenme denilen şeyin tüm dünyada geçerli biçimlerinin yaratılması ve daha sonra da geliştirilmesi olarak görülmelidir.

Tarih boyunca, Yakın Doğu'nun tüm bölgeleri bu sürece az ya da çok katılmıştır; fakat herhalde bazı yörelerin ilerleyişi ötekilere göre daha sürekli ve güçlü olmuştur. Bu çalışma, kentten bölgesel devlete geçiş sürecinin en atılımlı evresinde, öncü işlevini yüklenenin Babilonya olduğunu gösterecektir. Bunu yadsımak, Antik Çağ-'daki Yakın Doğu tarihinin arkasındaki itici gücü ve o tarihin ken-

dine özgü niteliklerini yadsımak olurdu. Bunun içindir ki, Babilonya'da geçmişte yaşanan olayların ele alınmasına oldukça geniş bir yer ayrıldı.

Yakın Doğu dışındaki yöreleri de ele almak gibi iddialı bir amaç güdülemezdi ama o da büsbütün akıldan çıkarılmamalıdır. Bu kitap, her ne kadar kendi içinde bir bütünlük gösteriyorsa da daha kapsamlı bir sunuşun ön çalışması olarak görülmelidir.

Hem yazının ortaya çıkışından önceki dönemleri hem daha sonrasını ele alma yolunu seçmekle yazar zaten işi zorlaştırmış olmaktadır. Ne var ki bu, kitabın dayandığı düşünceden doğmuştur ve tarihsel gelişmeyi, en çok da Antik Çağ Yakın Doğu'sundaki ülke yönetimi örgütlenmesinin ilk biçimlerini gözler önüne sermektedir. Söz konusu tarihsel gelişmenin yazı ile başladığının söylenemeyeceği kesindir. Hattâ tarihsel gelişme yazıdan öyle pek çok etkilenmemiştir bile.

Yakın Doğu, bölgesel devletlerin ortaya çıkışına kadarki en eski insan yerleşimlerinin bütün evrelerinin belgelenmesi işine özellikle uygun düşer. Yazının Babilonya'da 3100 yılı dolaylarında icadı, söz konusu o eski dönemdeki birçok önemli yenilikten bir tanesi olmaktan öteye bir anlam taşımaz. Bu nedenle de sanki ancak yazılı kanıt varsa tarihten söz edilebilirmiş gibi, yazılı bilgi kaynağı bulunup bulunmadığına göre, insan gelişmesinin "tarihöncesi" ve "tarihsel" evreleri arasındaki ayrımı, bu kavram içinde yazının icadına yakıştırılan önem nedeniyle yerinde bir görüş olarak değerlendiremeyiz.

Ne yazık ki, uzun süre geçer sayılmış ve yazılı kaynaklara abartılı bir önem yüklemiş olan bu kavram, aynı zamanda bu kitap gibi çalışmaların hâlâ sıkıntıya düşmesine neden olan bir gelişmeye de yol açmıştır. Metin incelemesiyle uğraşan bilim dalları, yazılı metne dayanarak devlet, topluluk, ekonomi, din ve "günlük yaşam" konularında genel yargılarda bulunma iddiasında olduklarından, arkeologlar açıkça, kendi ilgili alanlarındaki sanat ve mimarlıktan başka bir şeyle uğraşmaya hemen hiç gerek görmemişlerdir. Bundan ötürü de "tarihsel" döneme eğilen arkeologlar, arkeolojinin

hangi dalı olursa olsun, "eski" uygarlıklarla ilgili araştırma alanlarını, tümüyle kendi sınırları dışında tutabilmişlerdir. Öte yandan, yazısı olmayan uygarlıklarla ve yazının icadından önce var olanlarla ilgilenen arkeoloji dalları için durum apayrıdır. Bunlar elbette, ele alınan uygarlığın toplumsal ve ekonomik cepheleri de içinde olmak üzere tüm cephelerini araştırmak zorunda kalmışlardır.

Bu değişik yaklaşımın, aslında, Yakın Doğu'nun Antik Çağ uygarlıklarının incelenmesinde birtakım etkileri olmuştur. Yazının ortaya çıkışı, daha önce söylediğimiz gibi, tarihte özel bir dönüm noktasını belirlemez; ancak Yakın Doğu Antik Çağı'nın bilimsel olarak iki bölümde incelenmesine yol açmasıyla, sonradan ortaya çıkan bir önem kazanır. Bundan ötürü, örneğin, insanın yazı öncesi dönemdeki temel beslenmesi ve yararlandığı bitki ve hayvanlar konusundaki bilgimiz, "tarihsel" denilen döneminkinden çok daha zengindir, çünkü "tarihöncesi" yerleşim alanlarının kazılarında hayvan ve bitki kalıntıları bulunmuş ve ayrıntılı olarak incelenmiştir; "tarihsel" yerleşim alanları içinse böyle bir şeyi pek söyleyemeyiz. Metinlerin incelenmesiyle ve doğru soruların sorulmasıyla o dönem konusundaki bilginin sağlanabileceği düşünülmüştür. Ne var ki umut edilen sonuca pek varılamamıştır; çünkü zamanında neyin yazıya dökülüp neyin dökülmeyeceği konusunda bir seçime gidilmiştir ve bugün bizim o seçimin hangi ölçütlere göre yapıldığını bilmemiz olanaksızdır.

Şu halde arkeoloji, yazı sonrası dönemlerle ilgili olduğu zaman bile, daha eski, yazı öncesi dönemlerin araştırılmasında uygulanan yöntemleri kullanmalıdır. Arkeoloji, yazı öncesi dönem için taşıdığı sorumluluklara koşut olarak yazı sonrası dönemin de ekonomik, sosyal ve politik bağlamı üzerinde yargılarını açıklamaya giriştiğinde, önüne adeta bir set çekmektedir. Bu girişime o kadar açık biçimde metinlerin yorumlanması alanına ait bir şey diye bakılıyor ki, bir arkeologun kabataslak da olsa ileri süreceği düşünce ve değerlendirmeler gereksiz görülebiliyor. Ancak bu, esasında her ne kadar doğruysa da, Mezopotamya yazılı çağının erken dönemi söz konusu olduğunda geçerli değildir; çünkü elimizde o dönemle ilgili

olup da tarih açısından yararlı pek az sayıda metin bulunmaktadır. Ayrıca, bu erken döneme ait yazılar elbette ilerideki çağlarda yaşayacak insanları bilgilendirmek için kaleme alınmış metinler değildi. Aslında bunların genel amacı, olayları olduğu gibi anlatmak değil, onları belirli bir görüşe uydurmak, bir eğilimi izlemek ya da herhangi bir olay dizisini kabul edilebilir duruma getirmekti. Bundan ötürüdür ki, arkeolojik araştırmaların ortaya koyduğu ana çizgiler, zaman zaman yazılı kanıtlardan daha nesnel olmakla kalmıyor, aynı zamanda metnin bilgimize ekleyecek hiçbir şeyi olmadığı birçok durumda bile bilgilenmemize katkıda bulunabiliyor; buna örnek olarak -ileride daha ayrıntılı biçimde incelenecek olan- yerleşimleri ve yerleşim tabakalarını, bunlarda zaman içinde ortaya çıkan değişimleri ve birbirleriyle savaşmadıkları için hemen tüm temaslarını yitiren yerleşimleri gösterebiliriz. Ekonomi alanında kaleme alınmış metinler bir yana bırakılırsa, insanları, yerleşimler arasındaki ilişkiler konusunda bir şey yazmaya iten nedenlerin başında, savaş ve savaş yoluyla toprak ediniminin geldiğini görürüz; genellikle söz konusu yerleşimlerin gerçek gelişmesi hakkında fikir verebilecek sıradan ilişkiler anlatılmamıştır.

Arkeolojik bulgulara, üzerlerinde hemen hemen hiçbir işlem yapılmamış olduğundan, genellikle yazılı kaynaklardan daha fazla güvenilebilir. Fakat bunların da kullanımı zordur. Bundan ötürü, ilerideki araştırmalar, tarihleme ya da zamandizini, çağdaş olma ya da olmamanın doğrulanması bakımlarından sağlam bir dayanak oluşturulması bile büyük sorunlar çıkarabilir. Özellikle de elle tutulur kanıtlardan öğrendiğimiz bir olguda, rastlantının rolünün ne olduğunu hesaba kattığımızda ise bu sorunlarla derhal yüz yüze geliriz.

Elimizde tarihsel belge bulunmayan dönemler üzerinde çalışırken tam bir zamandizinine giden yolda -yani bir olayla çağımız arasında geçen gerçek zamanı hesaplarken- önümüze zorluklar dikileceği pek açık bir gerçektir. Öte yandan "Karbon 14 yöntemi" denilen yöntem gibi teknik yollar da, sonuçlarını herhangi bir çekince payı bırakmaksızın kullanabileceğimiz kadar tam bir kesinlik ve güven sağlamaktan henüz uzaktır. Ne var ki bu çekincelere karşın, bu

kitabın, geçmişi gözümüzde canlandırmamız için belli bir tarihe dayanmamızın kaçınılmaz olduğu yerlerinde, bir bölümüyle Karbon 14'e dayanan ve pek çok araştırmacı tarafından işe yarar bir değerlendirme yolu diye kabul edilen bir zamandizini kullanılmıştır. Bu zamandizinini kullanmakla, o yöntemin doğru ya da yanlış olduğu konusunda bir yargı getirmiyorum. Yöntem sadece, Mezopotamya'nın geçmişine ilgi duyanların kendi aralarındaki iletişimi ve bu konuda yayınlanmış başka kitaplardan yararlanmalarını kolaylaştırıyor. (Bkz. Resim 1)

Yine de kural olarak, kesin tarih, yani günümüze olan kesin uzaklığı gösteren zaman süresi kullanılmasına elden geldiğince az gidildi. Onun yerine, Antik Çağ'daki Yakın Doğu'nun ayrı ayrı bölgeleri için geliştirilmiş göreli zamandizinlerine dayanıldı. O zamandizinlerinde, bir olayın başka bir olaydan önce ya da sonra meydana gelişi ve çeşitli buluntularla olayların arasındaki çağdaşlığı kestirmek amacıyla yapılan gözlemler, içinde bulunduğumuz çağla olan uzaklık kesin belirlenemese de birtakım öbekler ya da dizgeler içinde bir araya gelir.

Bu göreli zamandizin dizgeleri, stratigrafiye[1] ve tipolojiye dayanır. Stratigrafinin ilkesine göre, dokunulmamış, dış etkiye uğramamış bir yerin kazısı söz konusu olduğunda, en üst katmanın ve orada bulunanların, genellikle onların altında gömülü olanlardan daha yeni olduğu varsayılır. Eski bir evin kalıntısı üzerine yeni bir evin yapıldığı yerlerde bunun doğruluğu açıkça görülür. Fakatt elbette birbirlerinin üzerindeki konumlarından, incelenen yerde katların birbirlerini nasıl izlediklerini gösteren enkaz için de bu doğrudur. Hem evler hem de evlerin içinde bulunmuş nesneler üzerinde çalışılırken, çeşitli yapıların zamandizini içinde birbirlerini izlemesi ya da en azından, inceleme konusu nesnelerin zaman süreci içinde hangi noktadan oraya getirilmiş olduğu açıkça saptanabilir.

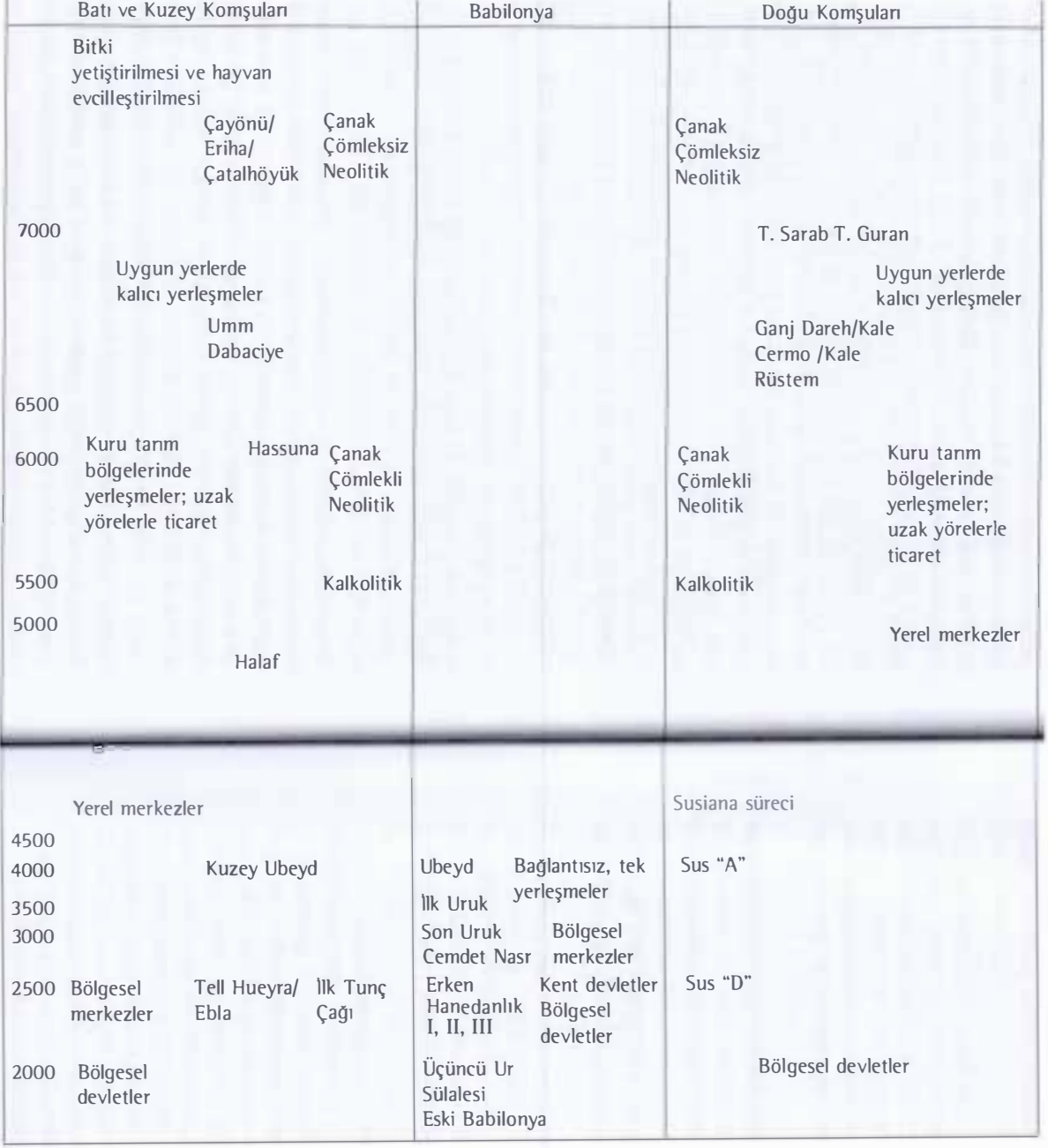
Tarihleme bakımından farkları belirlemede izlenen bu güvenilir yöntemin yanına, her ne kadar stratigrafinin sonuçlarına başvurmadıkça tek başına işlevsel anlam taşımasa da, tipolojiyi de koymamız gerekir. Ancak tipolojinin kuramları değişik gözlemlere da-

yanır. Tipolojinin temel ilkesi, insanın biçim verdiği her şeydeki değişikliğin nedeninin hammaddelerde, teknolojide, işlevlerde, zevkte ya da sanatsal anlatımda meydana gelmiş bir değişiklikten doğduğunu varsaymaktır.

Belirli bir öbek içinde böyle değişiklik göstermiş biçimler dizisi, öylesine düzenlenebilir ki, o öbektekiler zaman içinde birbirlerine yakın konumda kâh birbirlerinin öncülü ya da ardılı olabilirler. Böyle bir öbeğin zamandizin içindeki yönünü belirlerken, zincirin bir halkasının başka bir halkanın prototipi yani ilkörneği olmaksızın düşünülemeyeceği durumlara ya da bir biçimin daha önceki bir biçimin kalıntısı olduğu durumlara dayanırız. Elbette kusursuza en yakın biçim ya da ilkörnek daha eski olandır, bundan dolayı da sadece bu gözlemlerden elde edilmiş dizilerin yönü gerçeğe uygundur.

Tipolojik bir dizinin zaman içinde sıralanmasını saptamanın bir yolu daha vardır ve bu daha çok kullanılır. Bu yola, yukarıda sözü edilen çeşitten bir zincirin ayrı ayrı iki ya da daha çok halkası, bir stratigrafik bağlam içinde bulunduklarında başvurulur. Sanat tarihinde kullanılan bir yöntem olan, nesneleri biçem (üslup) gelişmesi ışığında inceleme de yine tipolojik çalışma yolları arasında sayılabilir. Bu değişik yöntemle, nesnelerin bezemelerinden, "önce" ve "sonra" olduklarını gösterecek ipuçları bulmaya ve sonra bunlardan gelişmenin yönünü değerlendirecek ölçütler çıkarmaya çalışılır.

Az çok zamandizine göre oluşturuldukları için, dizgelerimiz, kazılar sırasında ortaya çıkmış olan stratigrafik yani katmansal dizilere doğrudan ya da dolaylı bağlıdır. Bu durum, böyle göreli zamandizinsel dizgelerde ele alınmış dönem için benimsenmiş bir terim olarak neden kazı yeri adının kullanıldığını açıklar. Ancak, "tarihsel" ya da öteki adıyla "yazı sonrası" dönemler ele alındığında herhangi bir değer yargısı taşımayan böyle terimler kullanılmaz; bunlar için "tarihsel" terminolojinin benimsenmesi kabul edilmektedir. Ancak, herhangi bir değer yargısı taşımayan böyle terimler değişmez biçimde kullanılmamaktadır; "tarihsel" terminolojinin, kullanılması benimsenmiş olan "tarihsel" ya da öteki adıyla "yazı son-

Resim 1: *Zamandizini*

rası" dönemlerini ele aldığımızda, bunlar yerlerini, daha çok anlam yüklü terminolojiye bırakır.

Böylece örneğin, elimizde yönetici ya da sülale adları bulunan dönemler, aynı dönemde hüküm sürmüş tek sülale, hattâ belki hüküm sürenlerin en önemlisi olmasalar da o sülalelerin adlarını taşır. Bu yakından tanıdığımız dönemlerden önce bir "Erken Hanedanlık"[2] Dönemi yaşandığı kabul edilmiştir; halbuki, ondan önce hiçbir sülalenin gelmemiş olduğunu düşünmemizi gerektirecek herhangi bir neden de yoktur.

Açıklığa kavuşturulamamış dönemleri hemen geçiş dönemi diye nitelendirmişizdir. Bir örnekte de, bir yöneticinin adı -adamın o dönemde yaşamamış olduğu sonradan ortaya çıkmış olmasına karşın- bir döneme verilmiştir.

Adlandırma konusundaki bu belirsizlik bir yana bırakılsa dahi, arkeolojik bağlamda da iki dönem arasındaki sınırın açıkça ortaya konulmasına pek sık rastlanmaz. Bu nedenle böyle bir sınırın çizimi, farklı durumda kullanılan farklı ölçütlere göre değişeceğinden, daha çok bu değerlendirmeyi yapan araştırmacının yargısına bağlı kalır. Bunun için de her yerde genelgeçer bir zamandizin taslağına sahip olunamayacağı, ancak belirli birtakım durumlara elverişli olan ancak başka durumlara aykırı düşen dizgeler kullanılabileceği açıktır.

Zamandizinsel bir dizge yapmanın belli başlı amaçlarından biri, ilgilenenler arasında, elden geldiğince çok kişinin anlayacağı ortak bir temel hazırlamaktır. Bu görüş, sonunda karma bir dizgenin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu dizge, çeşitli dönemler için ayrı dizgelerden ayrı adlar alır ve bunları yeni biçimlerde bir araya getirir. Bunda, yapılan seçime öznellik karışmasının etkisi gözden uzak tutulmamalıdır. Ne var ki, tutarsızlıklarına ve eleştirilecek yanlarına karşın, bu karma dizge genellikle kabul görmektedir. Bunun için de bu kitapta o kullanıldı. Bu çalışmanın kendi gidiş yönüne yani politika ya da kent yönetiminin örgütlenme biçimlerinin gelişmesine daha iyi uyacak kendi zamandizin dizgemi geliştirseydim çok iyi olurdu. Yine de bilimsel sonuçların karşılaştırılabilmesini güvence altına almak için bu hevesimi bastırabildim.

Yakın Doğu'nun ilk uygarlıklarının ortaya çıkış ve daha sonraki gelişmelerinde doğal çevrenin rolü ve gösterdiği değişiklikler bu kitapta alışılagelenden daha fazla vurgulanmıştır. Eskiden doğal çevrenin etkisine bir değinilip geçilirken, bugün yeni araştırmalar, tehlikeli diyeceğimiz kadar burnumuzun dibinde bulunan çevreci gerekirciliğin ya da başka bir deyimle ekolojik determinizmin tuzağına düşmeksizin, çevre ile söz konusu uygarlıkların büyüyüp yayılması arasında doğrudan bağlar kurmamıza yetecek kadar kanıt sağlamış bulunuyor.

Yazık ki, Yakın Doğu diye bildiğimiz coğrafya bölgesiyle ilgili olarak elimizde bulunan zamanı da içerir kanıtlar hiç de eşit bir dağılım göstermez. Örneğin Antik Çağ iklimi konusunda kanıt toplamanın zorluğu bir yana, şimdiye kadar Yakın Doğu'nun ekolojik mikro yapıları konusunda da hemen hiçbir araştırma yapılmamıştır. Yakın Doğu'nun bir bölümü için doğru olan sonuçlar, tüm bölge için kabul edilmeyebilir ve bundan ötürü de, öteki bölümlere ya da bölgenin tümüne ancak çekince altında uygulanabilir. Yine de her şeye karşın, bölgenin hiç değilse bir kesimi yani Babilonya ve Batı İran için bu bulgular, kültür olaylarını açıklamakta bazen ekolojik koşulları kullanmamıza yetmektedir.

Bu kitap elbette yöneticilerin, sülalelerin ya da yazı öncesi dönemlerdeki güç merkezlerinin bir tarihi olacak değil. Öte yandan yazar, kendini çeşitli arkeolojik yerleşimlerle orada bulunmuş nesnelerin birbirini izlemesi ve bunlar arasındaki olası ilişkilerin anlatılmasıyla sınırlamayı da istememektedir. Geçmişteki dönemleri aydınlatmak için, daha sonra ortaya çıkmış durumlardan yararlanmak yanlışına düşmeksizin, o geçmiş dönemlerden elde edilmiş malzemeden, ekonomik ve toplumsal yapı konularında bazı açıklamalar getirmeye çalışacağız. Yerleşim alanlarının konum ve tiplerinden ve bunların mekan açısından aralarında bulunan ilişkilerden, örneğin, şu ya da bu bölge veya dönemin tek tek yerleşim düzenleri konusunda açıklamalar çıkarılabilir. Bunlarla da, oradaki örgütsel yapıların boyutları ve ne dereceye kadar merkezileşmiş oldukları açıklanabilir. Bu durumda, temel kuramları ve yerleşim coğrafyasının geliştirdiği yöntemleri kullanınız.

Merkezileşmeyle merkezsizlik arasındaki karşıtlığa dayanan birtakım temel görüş kalıpları vardır ki, bunlar, bizim amacımıza da kaynaklarımıza da pek uygun düşer. Söz konusu kalıplar, merkezi büyümeye, önem hiyerarşisinin ya da tek sözcükle hiyerarşinin gözle görülür bir anlatımı diye bakarlar; merkezileşmenin derecesini de bir yerleşim düzeninin örgütsel gelişmişlik aşamasına bir ölçüsü diye görürler.

Yerleşimlerin farklı büyüklükleri ve birbirleriyle olan ilişkide sahip oldukları konumları, hiyerarşik bağlanmanın yani küçüğün büyüğe bağlı olmasının bir ölçüsüdür. Bununla, "merkez işlevi" bulunan yerlerin, konut yerleşimleri diye bilinen alandan daha büyük bir alana hizmet etmek üzere var olduklarını, merkezi yönetim ve kült mekanları gibi yerlerin hizmet verdikleri yerleşimlerden muhtemelen daha büyük olmuş olduklarını ve tüm 'sınır' dışı yerleşimlerden oralara kolaylıkla ulaşılabildiğini varsayıyoruz. Bu nedenle o yerler, öyle bir yerleşim öbeğinin, yaklaşık da olsa coğrafi merkezini gösterirler.

Bu Antik Çağ yerleşimlerini gözümüzde canlandırmak için gerekli temel olgular, örneğin yerleşimnin yeri ve boyutları, varlıklarının zamandizini, bunların hepsi arkeoloji açısından somut, elle tutulur şeylerdir. Antik Çağ'da Yakın Doğu'nun yerleşim düzenlerinin, çağımızdaki yerleşim düzenleri hangi yasalara dayanıyorsa, yerleşim coğrafyası hangi yasalara göre gelişmişse, o yasalara uygun olarak ortaya çıktıklarını varsaymamız gerekir.

Bu uygunluk o kadar çok sayıda örnekle doğrulanmıştır ki, sağlam zemin üzerinde ilerlediğimize güvenebiliriz. Ancak şunu da söylemek gerekir ki, yerleşimler arasındaki ilişki sistemlerinin hepsi bu yolla anlaşılamaz. Örneğin, merkezi konumda olan yer öteki yerlerden sadece nitelikçe değişik, ancak nicelik bakımından onlarla eşit ise, bu durumda ölçütlerden biri olan boyut mevcut değil demektir.

Ne var ki değerlendirmedeki başarının, sadece bu yöntemlerin bir örnekten ötekine aktarılabilir olup olmamasına değil, aynı zamanda kullanılan arkeolojik bilgilerin güvenilirliğine bağlı olduğunu da

yeterince vurgulamamız gerekir. Şu halde değerlendirmedeki başarı, somut terimlerle söylersek, yerleşim yerinin dönemine ve boyutlarına ilişkin yüzey buluntularına bakarak yapılacak saptamaların isabet derecesine göre değişir. Yerleşim yerinin son aşaması değerlendiriliyorsa, bu yöntemin doğrulanması gerekmez bile; çünkü o kalıntılar zaten hiçbir dış etkiyle karşılaşmamış olarak yüzeyde bulunmaktadır. Fakat daha eski yerleşim evreleri ele alındığında sorunlarla karşılaşılır; çünkü genellikle onların kalıntıları, daha sonraya ait yeni bir ya da birkaç evrenin kalıntılarıyla örtülmüş durumdadır.

Bununla birlikte, yaşanan deneyler göstermiştir ki, yüzeyde, kural olarak çeşitli yerleşim evrelerinin tüm belirtilerine rastlanır. Elbette söz konusu evre ne kadar derinde olursa, yüzeydeki kalıntılar o kadar az olacaktır; ama her zaman kuyu ya da yer altında bir su yolu kazılırken daha önceki katmanlardan epeyce malzeme çıkar. Daha eskiye ait bu buluntuları değerlendirirken, en çok da o evrelerdeki yerleşimlerin büyüklüğünü saptarken çok dikkatli olmak gerekir. Bu, yerleşim yerinin boyutlarını ya da o yerin ne kadar süre de oluştuğuna ilişkin her türlü rakamın en düşük değeri gösterdiğinin peşinen kabul edileceği anlamına gelir.

Burada bir noktaya daha işaret etmemiz gerekiyor. Arkeolojide kullanılmasına alışılmış olan köy, kent ve devlet[3] terimleri öyle değişken terimlerdir ki, bunları hiç kullanmamanın daha iyi olabileceği dahi düşünülebilir. Yerleşim yeri araştırmacılarının yöntemlerini izlersek, bu terimlerin tanımlaması kolaylaşır; onlar, bir yerleşim yerinin büyüklüğünü, (yerleşik) komşu alanlarla olan ilişkilerine göre değerlendirmektedirler. Kullanılması gereken asıl sözcükler merkez ve yöre[4] terimleridir. Birbirlerine her zaman sıkı sıkıya bağlı bu ikili, içinde boşluk bulunmayan bir düzen oluşturur. Fakat, merkezde oturanlarla ile yörede oturanlar arasında var olan bu birbirine bağımlılığın arkeolog tarafından anlaşılabilmesi, yörede oturanların yaşadıkları alanı bir yerleşim yeri olarak örgütlemiş olmalarına bağlıdır. Bu çeşit yerleşimlerde merkezi işlevlerin yürütüldüğü yer, o merkezi işlevlerden ötürü daha yüksek bir örgütlenme düzeyindedir ve böylece de yerleşim düzeninin merkezi diye adlandırılır. Bu

karşılıklı ilişki bize, en küçük düzeyde de olsa ortak bir payda sağladığından, o yeri "birincil merkez", buradaki düzeni de basit ya da ikili yerleşim düzeni diye tanımlayabiliriz (krş. Resim 11).

Böyle bir düzen, ancak yerleşim yerleri sürekli bir alışverişte bulunabilecek yakınlıktaysa işler. Bu nedenle, birtakım en uygun [optimal] sınırlar benimsenmiştir. Bunlar, bir yandan merkez ile ona bağlı noktaların en uzakta bulunanı arasında ulaşım imkanlarının belirlediği en üst [maksimal] sınırlar; öte yandan merkezi işlevlerin gereğince yürütülebilmesi için, gerekli en düşük sayıdaki hizmet bekleyenler tarafından belirlenen en alt [minimal] sınırlardır.

Eğer yerleşim düzeni büyükçe, içinde fiziksel engeller bulunmayan, bütünlük gösteren bir coğrafi bölgedeyse, düzenin genişleyebileceğini kuramsal olarak düşünebiliriz. Fakat en yüksek ulaşım yarıçapının belirlediği maksimal büyüklük aşılmışsa, yayılma engellenecektir. Bundan ötürüdür ki, yayılmanın bu sınırlandırmaya göre gerçekleşmiş olacağını kabul etmek zorundayız. Basit yerleşimin sadece yüzeydeki yayılması, yerini, elde bulunan kullanılabilecek açık alanda gelişip ortaya çıkacak bir başka düzene bırakacak ve böylece iki düzen bitişik komşu olacaklardır. Bu nedenle, bağımsız yerleşimler bir kez bitişik komşularıyla aynı düzeyde bir arada yaşayabilecek biçimde coğrafi yerlerine oturdular mı, en alt katmanda olan şey kendini yineler.

Bu sürecin önemi büyüktür. Önemsizin önemliye, küçüğün büyüğe bağlı oluşu, birbirinden kopup uzaklaşabilecek yerleşimler arasında -belki merkezde bir yerleşimin kurulması sonucunda- karşılıklı bir bağımlılık ağı yaratır; bu nedenle, iki basit yerleşimin birbirine çok yakın oluşu öyle bir duruma yol açar ki, o durumda iki düzenin birincil merkezleri birbirleriyle rekabete girerler. Bu da, yeni önem basamakları getirir; yeni önem basamakları yüksek düzeyde bir merkezin kurulmasına yol açar. Böylece birden çok birincil düzenden, birleşmiş genişçe bir alan içindeki fiziksel yakınlık sonucu, bir ikincil düzen doğar (Resim 11c).

Bu noktada, üzerine yerleşilen toprağın büyüklüğüyle örgütsel gelişme düzeyi arasında açıkça doğru orantılı bir ilişki olduğuna

özellikle dikkat etmek gerekir. Örneğin, basit bir toplumsal düzen tam çakıştığı yani boşluk bırakmayacak biçimde konumlandığı bir ovada yerleşikse, herhangi bir yayılmanın, giderek daha yüksek bir gelişme aşamasının olması düşünülemez.

Öyle bir şey ancak aynı zamanda birden çok basit toplumsal düzenin sığacağı kadar geniş alanlarda olabilir. Ancak şuna da işaret etmek gerekir ki, bu süreç birçok kez yenilenebilir ve bundan üçüncü ya da dördüncü basamak düzenler çıkabilir. Bütün bu düzenlerin Antik Çağ Yakın Doğu'sunda var olmuş olduğunun ortaya konulabileceğini göreceğiz.

Sadece "merkez" ve "yöre" sözcüklerini kullanmak her ne kadar doğru bir tanımlama yapmanın gereğiyse de, anlaşılırlığı sağlamak için bu kitapta şu alışılagelmiş terimlerden de yararlanılacaktır: Köy (en alt düzeyde örgütlenme), kasaba (orta düzeyde bir yerleşim), kent (devletin altındaki örgütlenme düzeyi) ve 'bölgesel' devlet (en yüksek düzeyde örgütlenme birimi). Yerel merkez, basit bir yerleşim düzeninin merkezini, bölgesel merkez ise daha büyük bir birimin odak noktasını gösterir. Elbette, bağlamına göre başka farklılaşmalarla da karşılaşılabilecektir.

Yerleşim düzenlerinin gözümüzde canlandırılmasına böylesine büyük önem veriyoruz; çünkü bunlar, kapsamlı bir yapı iskeleti oluştururlar ve o iskeletin çevresinde, herhangi bir uygarlığın büyük bir kesiminin sosyal ve ekonomik görünümleri, birbirleriyle sistemli biçimde etkileşerek birlikte var olurlar. Yerleşimlerin gelişmesi ve işleyişleri konusunda bir yöreye nasıl yerleşilmiş olduğunu ve yerleşimlerin kendilerini ve onlarda olan değişimleri incelemekle elde edilen bilgi, herhangi bir dönemde öne çıkan sosyoekonomik gereksinimler ve erekler için uygun örgütlenme biçimleri bulmamıza yardımcı olur.

Bilebildiğimiz her şeyin bu olduğu açıktır. Çabalarımız daha ileri gitmemize, bu karma ağın tüm ayrıntılarını, örneğin bir yerleşim alanında oturanların gerçek yaşantıları gibi ayrıntıları bulup çıkarmamıza pek olanak vermemektedir. Bu konuda daha fazla bir şey elde etmek için çalışmaların ilerletilmesi gerekir.

Aslına bakılırsa, ele alınan dönemde arkeolojik malzemedeki değişimlerin, ele alınan insan topluluğunun değişimlerini yansıttığını kesinlikle kabul ettiğimize göre, önümüzde daha birçok araştırma olanağı bulunmaktadır. Ancak, yorumumuzun kapsamı öylesine geniştir ki, arkeolojik bakımdan elle tutulur değişikliklerle topluluktaki değişiklikler arasındaki bağları saptamak için gösterdiğimiz çabada, hemen önümüze çok büyük sorunlar dikilir. Alanı daraltma olanağı bulunan durumlarda bile, unutmamamız gerekir ki, nedensel bağları göstermemizdeki kesinlik, bir örnekten ötekine çok değişir. Bu süreçte bir nesne ve/veya onun malzemesinin görünümüyle o nesneyi bize göründüğü gibi üretmede gerekli teknoloji arasındaki bağı, göreli olarak en kesin ölçüt diye ele almamız gerekir. Ne var ki, özel teknolojilerin varlığı, özel toplumsal önkoşulları gerektirir veya genel toplum kalıplarının bulunduğunu gösterir ya da özel teknolojiler sadece ekonomik örgütlenmenin belirli biçimleri oluştuğunda üretilebilir; işte bundan ötürüdür ki, üretilmiş nesnelerden, onların hangi toplumsal koşullar altında üretilmiş oldukları konusunda bir dereceye kadar da olsa, birtakım sonuçlar çıkartabiliriz. Bu tür bir değerlendirme için sahip olduğumuz buluntuların listesi, mimarlıktan alınmış örneklerle ya da sürecin aşamalarını görüp tanıyabilmemizi sağlayan arkeolojik bağlantılarla oluşturulabilir.

Topluluk içindeki koşullar ya da onlarda ortaya çıkan değişikliklerin genel görünümünü elde etmek için, eksikliklerin tümünü tamamlamayı hiçbir zaman bitiremeyeceğimiz, hattâ bunun yakınına varmayı umut bile edemeyeceğimiz açıktır. Bunun başlıca nedeni de şudur ki, yukarıdaki tümcede anlatılan gerçek tersine çevrilemez: Bir toplumda yaşanmış değişimlerin tümü, hiçbir zaman arkeoloji ile çözümlenebilecek birer sürece dönüşemez. Bir de bugünün ölçütlerine göre gerekli kabul edilen gözlem çeşidinin eskiden var olmadığı düşünülürse, herhangi bir değerlendirmede göz ardı edilemeyecek bu yanlışın olası etkisi artar. Ancak bu kitap, sözünün ettiğim tüm sınırlamalara karşın, genel bir görünüm elde etme yolunda harcanacak çabaların boşa gitmediğini ortaya koyan yeter sayıda dayanak noktası bulunduğunu okura kanıtlayacaktır;

bunu yapmak için de en çok ekonomik ve toplumsal koşulların ve bunların uğradıkları değişikliklerin ortaya çıkarılıp gözümüzde canlandırılmasından yararlanacağız.

Kitapta, yönetici ve sülale adlarının ilk ortaya çıkışıyla yorum yönteminin değişmeyeceği yolundaki genel anlayışa uyulmuştur. Bunun, tersine, yazılı kaynaklardan gelen bilgi, daha ilk ortaya çıkışında, başka yollardan varılmış sonuçların açık ve aranan bir tamamlayıcısı olarak kabul edilir. Yazılı kaynak bulunan dönemler üzerinde çalışılırken, bizden eski dönemlerde yararlanılmış yöntemler hâlâ verimli biçimde uygulanabilmektedir.

Bu noktada, yazılı kaynakları kanıtlar arasına katmak isteyince karşılaşılan zorluklara işaret etmemiz gerekir. Babilonya'nın yazılı kaynaklan başlıca iki dilde, Sümer ve Akkad dillerinde kaleme alınmıştır. Her ne kadar bu iki dil, apayrı dil gruplarındansa ve bundan ötürü bunların birbirinden ayırması kolaysa da, aynı yazı dizgesiyle yazılırlardı.

Sümer dili bitişimli[5] bir dildir ve bugüne kadar başka bir dille bağlantısı saptanamamıştır. Akkad dili ise, Ebla dili (bkz. Beşinci bölüm) bir yana bırakılırsa, yazı ile saptanmış büyük Sami dilleri ailesinin en eski temsilcisidir ve çeşitli lehçeleri ve dilbilim açısından geçirdiği çeşitli aşamalarla, son dönemi de kapsayan yüzyıllar boyunca Babil uygarlığının en önde gelen dili olmuştur. Sümer diline gelince, bunun Babilonya tarihinin geç döneminde sadece kült ile ilgili yazılarda kullanılmış olduğu ve yaşayan dil olarak ortadan kalktığı epeyce zaman önce fark edilmiştir.

Babilonya tarihinin daha eski dönemleriyle ilgili çalışmalar ilerledikçe, Akkad dili konuşanlar henüz aşağı Mezopotamya'ya yerleşimden ya da en azından kendilerini yazıyla anlatmaya başlamadan önce, orada Sümer dilinin konuşulmakta olduğu ortaya çıkmıştır. Her iki dilin de aynı zamanda konuşulduğu bir dönemin geçmiş olması gerekir. Bu bağlamda, Erken Hanedanlık III Dönemi yazılarının Sümerce, Akkad Sülalesi yazılarının Akkadca, daha sonraki dönemin yani Üçüncü Ur Sülalesi yazılarının da yine -son kez olarak- Sümerce kaleme alındıkları düşünülebilir.

Bu nedenle, yerel ayrımlar olsa da, Sümer dili genel çizgileriyle ele alındığında, Erken Hanedanlık Dönemi'nin sonuna kadar olan ilk dönemin dili olarak tanınırdı. Akkad Sülalesi zamanında onun yerini Akkad dili almışsa da, o sülaleden sonra gelenlerce yani Üçüncü Ur Sülalesi yöneticilerince yazılı iletişim aracı olarak Sümer dili yeniden kullanılmıştır. Yazma gücü, dilde karma ilişkileri ilk kez Erken Hanedanlık III ve Akkad aşamalarında, Babil uygarlığının arkasında uzun bir parlak geçmiş birikmişken üretmiştir. Yazı, dördüncü binyılda yani incelediğimiz dönemden altı yüzyıl kadar önce ortaya çıktığına göre, bu ayırım bir açıklama gerektirir.

Yazı, dördüncü binyılın sonlarında karma bir dil grubuyla gelişmiştir ve bu grubun en önde gelen üyesinin Sümer dili olduğu anlaşılmaktadır. Yüzyıllar boyu yazı eylemi, ekonomik verileri kaydetmekten başka bir şey için pek kullanılmamıştır. Sonra sıra kısa adak yazıtlarına gelmiştir. Ancak üçüncü binyılın ortalarındadır ki, yazma eylemi, beşinci bölümde göreceğimiz gibi, yazı sistemindeki değişikliklerle karmaşık metinlerin üretilmesini sağlayan bir araca dönüşebilmiştir.

Dil, tüm ayrıntılarıyla ilk kez o zaman yazıyla saptandığı için, bu, dilbilimsel araştırmalar yapabileceğimiz en eski dönemdir. Bu en eski ayrıntılı metinler hâlâ tüm bölümleriyle anlaşılmayabilir. Bazen de dilbilgisi bölümleri ana hatlarıyla ortaya çıkınca, bu durum, incelemekte olduğumuz dönemi, bir bütün olarak, yüksekçe bir uygarlığın erken bir aşaması olarak gösterir.

Ancak herhalde bu kitap, yazının gelişimindeki o aşamaya, daha yüksek ve karmaşık örgütlenme biçimlerinin gelişmesinde, bazı açılardan oldukça geç olarak dönem olarak bakılması gerektiğini gösterecektir. Tarihsel olarak genel açıdan ele alındığında -yüzyıllar sürmüş politik, ekonomik ve sosyal bir gelişmenin sonucu olarak- karmaşıklık gösteren bir dönemi incelerken, kendimizi gerek söz dağarı gerek dilbilgisi bakımından son derecede ilkel sıkıntılar içinde buluveririz. Yine de, ilk tarihsel açıdan yorumlanabilir metinlerin ortaya çıkışında, sunuş yöntemlerinin baştan sona değiştirilmesini bu düşünceler bile pek haklı gösteremez.

Zamandizin bakımından bu kitap, Mezopotamya uygarlığının gelişmesini izler. Bu süreç, ilk yerleşimlerin ortaya çıkışından başlayıp ilkönce Akkad Sülalesi ve Üçüncü Ur Sülalesi devletlerinde belirli bir yere bağlı olmaksızın her yerde gördüğümüz ortak yaşamın değişmez biçimlerine kadar gider. Rakamlarla anlatmak gerekirse, elimizde yaklaşık 9000 yılından 2000 yılına uzanan bir zaman parçası var demektir.

Elbette 2000 yılı tarihsel bir kesintiyi göstermez; sadece çeşitli sapmalara, iniş çıkışlara, zaman zaman düşülen gerilemelere karşın, sürekli olarak daha karmaşık örgütsel yapılara doğru ilerlemiş uzun bir sürecin sonunu işaret eder. Buna koşut olarak da daha önce kotarılmış olanların pekiştirilme aşamasının, özellikle yönetimsel yapıların gelişip ayrıntılar kazanmasının başlangıcını gösterir. Söz konusu yapılarda yeni bir boyuta, ancak bin yıldan uzun bir süre sonra, imparatorlukların oluşmasıyla varılacaktır.

II
YERLEŞME AŞAMASI
(~ 9000 - 6000)

Dünyanın öteki kesimlerinde olduğu gibi, bu bölgede de insan varlığının izlerine daha Paleolitik Çağ'da rastlanır. Neandertal'den (yani Moustérien kültür evresi ya da Orta Paleolitik Çağ'dan) konut katmanları ve iskelet kalıntıları Yakın Doğu'nun çeşitli mağaralarında, örneğin Irak'taki Şanidar'da, İran'ın kuzeydoğusunda ve Filistin'deki Karmel Dağı'nda bulunmuştur.

Çeşitli kültürlerden kalıp da böyle mağaralarda birikenler, genellikle çeşitli kullanım düzeylerine göre ayrılır ve her biri, insan uğraşının ayrı bir dönemine tanıklık ederler. Ne var ki bu dönemler, örneğin Neandertal dönemini de kapsayarak binlerce yıla yayılmıştır ve bizim elimizde zamanı tam ölçecek, her uğraş aşaması arasında geçen süreyi belirleyecek herhangi bir araç yoktur.

Bulunanlara bakarak bir yargıya varmak gerekirse, mağaraların yalnızca yılın belirli dönemlerinde kullanıldığı kesindir. Her ne kadar mağara, insanları doğanın taşkınlıklarından koruyan bir yer olsa da ve ilk insanların böyle yerlere çoğu zaman dönüp geldikleri bir gerçekse de, elde bu dönüp gelme işleminin her yıl düzenli olarak yinelendiğini gösterir hiçbir kanıt yoktur. Bir kişinin yaşamında aynı yere iki kez gitmesi seyrek rastlanan bir durumdur fakat hiçbir zaman iki ya da üç kezden fazla gitmiş olması pek düşünülebilir bir şey değildir.

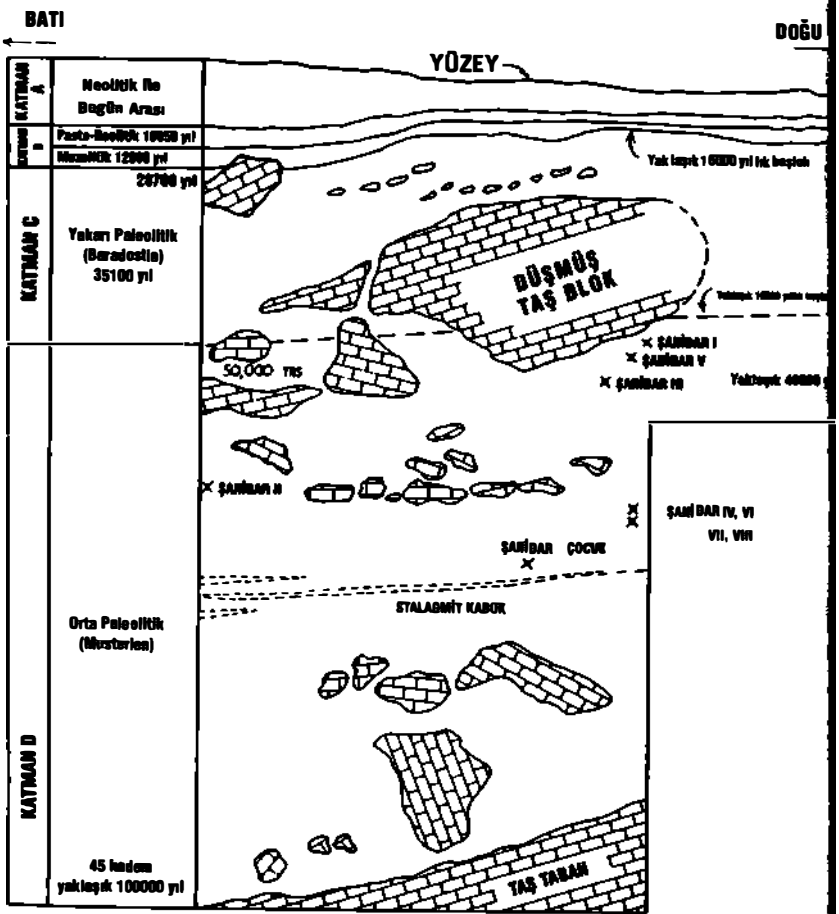
O dönemde temel yaşam gereksinimleri avcılık, balıkçılık ya da yenilebilir bitki ve meyveler toplanarak karşılanırdı. İlk yerleşen insan öbeklerinin büyüklükleri konusunda bir şey söyleyebilecek durumda değiliz. Sıcak mevsimde açıkta konakladıklarını gösterir bir yere bugüne kadar rastlanmamıştır. Halbuki, Yakın Doğu'da da böyle yerlerin elbette olmuş olması gerekir, çünkü daha yoğun araştırmaların yapıldığı Avrupa'da aynı dönemde açıkta konaklanılan yerler bulunmuştur.

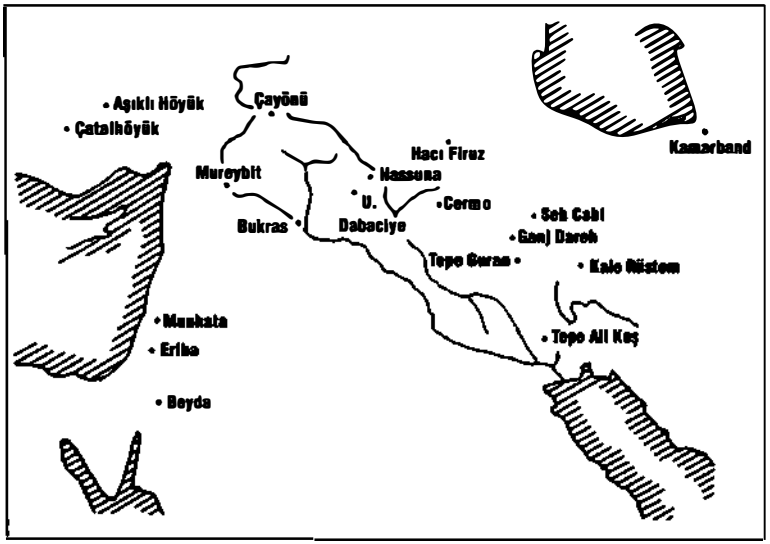
Yazık ki, Yakın Doğu'da Paleolitik Çağ'dan kalma az sayıda yerin ancak rastlantı sonucunda ortaya çıkarıldığı da bir gerçektir. Söz konusu çağdan kalma buluntular için küçük yöreler bile inceden inceye araştırılmamıştır. Bu nedenle de, tümü Yakın Doğu'nun çeşitli dağlık bölgelerinin orta yamaçlarındaki mağaralardan elde edilmiş buluntularımız, bizi kapsamlı sonuçlara ulaştıramazlar.

Bu durum, Neolitik Çağ'ın başlarında değişir. Bir önceki dönemde olduğu gibi burda da uzun aralarla kısa konaklamalar gösteren kalıntı birikimleri vardır; fakat buna ek olarak yörede, bir yıla varan bir süre konaklamayı değilse de en azından insanların epeyi uzun bir zaman yaşadıklarını belli eden izlere rastlarız. Bu dönemin yerleşim ve konaklama alanlarının konumu üzerine bugün daha kesin şeyler söylenebilmektedir, çünkü bulunan yerlerin sayısı giderek artmıştır. Bu yerler genellikle büyük uzaklıklarla birbirlerinden ayrılmışlardır; bunlara, çoğunlukla az çok güçlü bir farklılaşma gösteren ve Güney Irak'ta (Antik Çağda: Babilonya) ve Kuzistan'da (Antik Çağda: Susiana) dağlık bölgelerde bulunan arazilerde rastlanır.

Belki bu olay şununla açıklanabilir: Yerleşim yeri, kalıcı ya da geçici olsun, gelişi güzel seçilmiyordu; çevrenin, insanlara yerleşim yerini kullanabilmede yeterli olanak sağlayıp sağlamayacağı düşünülüyordu hattâ en önde gelen bu düşünce idi. Yerleşim için en iyi konumun, konak yerine yakın ve elden geldiğince uzun süre, düzenli olarak, yeter miktarlarda çeşitli besinleri sağlayan konum olduğu tahmin edilebilir.

Ancak doğa öyle yerleri pek bol vermemiştir. Beslenmede yararlanılacak bitki ve hayvan türleri mevsime göre değiştiğinden, yıl boyu hep tek bir besini sağlama olanağı veren durumlar bulunduğu varsayımını bir yana bırakabiliriz. Bu durum insanları, dış koşullar elverdiğince -geçici de olsa- beklentilerine en yakın yerlerde yerleşime itmiştir. Bütün bir yıl olmasa da, besin sağlanması hiç değilse olabildiğince uzun bir süre gitmelidir. Düşünülebilir tüm biçimler altında olmasa da, yeter derecede bir çeşitlilik bulunmalıdır. Ay-

BATI
DOĞU
YÜZEY
KATMAN A
Neolitik ile Bugün Arası
KATMAN B
Pasta-Neolitik 10650 yıl
Mezolitik 12900 yıl
28700 yıl
KATMAN C
Yakın Paleolitik (Baradostia) 35100 yıl
BÜŞMÜŞ TAŞ BLOK
ŞANİDAR I
ŞANİDAR V
ŞANİDAR III
50,000 YRS
ŞANİDAR II
ŞANİDAR IV, VI VII, VIII
ŞANİDAR ÇOCUK
STALAGMİT KABUK
KATMAN D
Orta Paleolitik (Mousterien)
45 kadem yaklaşık 100000 yıl
TAŞ TABAN

Resim 2: Yakın Doğu'da Neolitik yerleşimler.

rıca, besin yerleşim alanının hemen yanı başından toplanamıyorsa da kolaylıkla erişilebilecek bir uzaklıkta olmalıdır.

Aslında, bütün bu koşullara uygun yerler Yakın Doğu'da pek de az değildir. Nerede ufak boyutlarda ekotoplar mevcutsa yani canlı varlıkla çevresi arasında doğal alışveriş olan yerler birbirine yakınsa ve ayrıca yaşamı sürdürmek için gerekli hayvan ve bitkilere oralardan kolay ulaşılabiliyorsa, böyle bir yerleşim alanına rastlanılabilir. Ekolojik birimler arasındaki ayrım, kural olarak, iki yerin toprak oluşumları, orada yaşan hayvanlar, orada yetişen ve her biri ayrı olgunlaşma süresine sahip bitkiler arasında kendini gösterir.

Böyle iki ekolojik birim arasındaki sınır üzerindeki bir yerleşim yerinin, her iki yörenin kaynaklarının tümünden, aynı zamanda ya da peş peşe yararlandığı düşünülebilir. Gidilip gelinecek ara yol kısaltılabilir, besin çeşitleri artırılıp besin sağlanan süre uzatılabilir.

Olabildiğince çok sayıda ufak ekolojik birimin komşu olduğu yerleşimlerde durum, genellikle toprağın engebeleri ve/veya oluşumu-

nun farklılıklarıyla koşut gider. Bu nedenle böyle yerleşimlere, yüzeyi çok farklılaşmış yani her şeyden önce dağlar ve tepe oluşumları bulunan yörelerde rastlanması olasılığı daha büyüktür. Yakın Doğu'nun ilk kalıcı ya da geçici yerleşim alanlarının izlerinin hemen yalnızca farklılaşmış yapılar gösteren arazide ve oraların da olabildiğince çok sayıda ekolojik birime ulaşılması en kolay olan kesimlerinde bulunması herhalde rastlantı olmasa gerekir (Resim 3).

Ne var ki yaşamın, hemen kolayca bulunabilecek besinlerin elde edildiği yani avcılık, balıkçılık, bitki ve meyve toplayıcılığıyla sürdürülebildiği en eski aşama söz konusu olduğunda, bu düşüncelerimiz varsayımsal kalır; çünkü daha önce de belirtildiği gibi, yeter sayıda böyle yerleşim tanımıyoruz.

Yine de, Hazar Denizi'nin güneydoğusundaki dağlık bölgede bulunan Kamarband Mağarası çevresindeki bölgede yapılan ayrıntılı bir araştırma, çok çeşitli besin sağlanabilecek bir arazinin orta yerindeki bu mağaranın, aranan koşullar bakımından hemen hemen en elverişli durumda olduğunu ortaya koymuştur. Kıyı ovasından oldukça dik yükselen dağların yamacı üzerinde yarı yolda bir yer olan mağara, burada oturanların kıyı ovasının, dağ yamaçlarının ve dağların yüksek kesimlerinin hayvan ve bitkilerinden rahatça yararlanabilmelerine olanak vermekteydi.

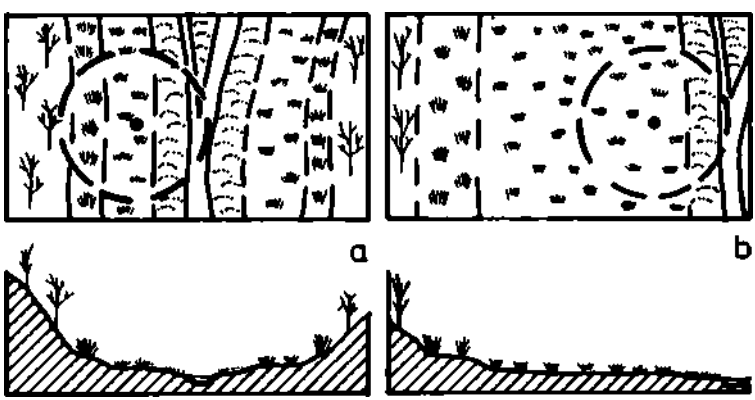
Daha sonra başlayan Kalıcı Yerleşim Dönemi'ne gelince, bununla ilgili örnekler daha oda çoğalır. Yukarıda sözü edilen ilkeler bu dönem için daha güvenilir ölçütler getirir. Örneğin, Neolitik Çağ'ın çanak çömlekli kültürüne tarihlenen küçük Kale Rüstem [Kale Rostam] yerleşim yeri, yüksek Zağros Dağları ile çevrelenmiş ufak bir ovanın kenarında bulunur. Buradan, o ovanın herhangi bir yere akıntısı olmayan sulak ve bataklık kesimlerine, dağların yumuşak meyilli yamaçlarıyla eteklerindeki taşlık araziye rahatça ulaşılabilir. Ayrıca, dağların çeşitli yabanıl hayvanların yaşadığı çeşitli yüksekliklerine de çıkılabilir.

Daha önce sözü edildiği gibi, kalıcı yerleşimlerin ve besin üretiminin başlangıcını içeren aşama hakkındaki bilgilerimiz çok daha zengindir; çünkü o dönemden Yakın Doğu'da yüzlerce yerleşim ta-

nırız. "Kalıcı yerleşimlerin başlangıcını içeren aşama" derken, bitkisel ve hayvansal gıdaların tarım ve hayvancılıkla elde edilmesi yolundaki ilk girişimlerin yapıldığı uzun döneme işaret etmek istiyoruz. O uzun dönem boyunca avcılık, balıkçılık ve toplayıcılıkla elde edilen besinin oranı gitgide azalmıştır. Yine de avcılık ve toplayıcılık uzun bir zaman daha, yaşamı sürdürmenin birinci yolu olarak kalmıştır; çünkü o zamanlar besin üretmi henüz hiç de güvenilir bir edim değildi.

Besin üretiminin başlangıcını kesin olarak belirlemek kolay değildir. İnsanlar Paleolitik Çağ başlarında, herhalde, bitkilerin yetişip gelişmesi konusunda birtakım temel bilgilere sahiptiler. Elbette ilk insanların topladıkları tohum ya da meyveleri dikkatsizlikle düşürdüklerini, bunların tümünü toplamadıklarını ve bir süre sonra onları düşürdükleri yerde yeni bitkilerin çıktığını fark ettiklerini gözümüzde canlandırabiliriz.

Fakat böyle gözlemlerin, bitki ekilip biçilmesinin başlangıcını oluşturduğunu sanmak yanlış olur; bitki yetiştirilmesi yalnız insanların bitkiler konusunda bildiklerine değil, aynı zamanda gereksinimlerine de bağlı bir şeydir. Zaten sorun asıl bu noktada ortaya çıkar; çünkü kesin başlangıç tarihini saptamak bir yana, neden bitki yetiştirme gereksiniminin doğduğunu aydınlığa kavuşturmak bile

Resim 3: Bir konaklama yeri çevresinde (a) bir vadi, (b) bir akarsu tabanı ovasından yararlanma.

hemen hemen olanaksızdır. Amaçlı bitki yetiştirmenin nedenini ve hangi zaman parçasında başladığını, belki ilk insanların konakladıkları yerde ellerinden geldiğince uzun süre kalma yolunda gösterdikleri ısrarlı çabaya bağlayabiliriz. Daha önce söylediğimiz gibi, ilk insanlar yerleşim alanlarını büyük dikkatle seçiyor ve seçtikleri yerde, çevrelerinde yabanıl bitkilerin olgunlaşma çevriminin olanak verdiğince kalıyorlardı.

İki olayın da kanıtının aynı zamanda ortaya çıkmasından, kalıcı yerleşimlerin başlamasıyla besin üretimi arasında doğrudan bir bağ bulunduğu açıkça anlaşılıyor. Ancak, önceki yaşam biçiminde de gündelik gereksinimin basit olarak karşılanmasından daha fazlası söz konusu olabilir; elimizde bunu gösteren öyle çok kanıt vardır ki, sözü edilen bağı, yani yerleşiklik-besin üretimi bağını, besin üretimi yoksa kalıcı yerleşim de olmaz diyecek kadar önemseyemeyiz. Aslında, aynı yerde bütün bir yıl yaşama olanağını veren artık mal birikmesini yine önceki yaşam ya da basit yaşam biçimi de sağlayabilirdi.

Örneğin Yakın Doğu'da bugün bile bir kişinin saatte 2-2,5 litre yabanıl tahıl toplayabileceği ücra yöreler bulunur. Ne var ki, depolama yöntemlerini iyileştirme, yedek tahıl stokları yaratmadan daha önemliydi; bu nedenle ekip biçmeyi daha akıllı bir iş durumuna getirenin, teknolojideki o ilerleme olduğunu düşünebiliriz.

Birçok Çanak Çömleksiz yerleşimde bulduğumuz yere kazılmış basit çukurlar, kalıcı depolamanın başlangıcını işaret ederken, amaca daha uygun düzenlemelerin yapılması da gecikmemiştir. En önemli amaçlardan biri olan tahılı küçük kemirgenlerden korumak, bu çukurları sağlam kil katmanıyla sıvayarak gerçekleştirilmiştir; bazı durumlarda da bu katman yakılarak güçlendirilmiştir. Besinlerin, özellikle de tahılların pişirilmiş büyük kaplar içinde saklanmasında çok başarılı olunmuştur. Bu kaplar, örneğin Kuzeybatı İran'daki Hacı Firuz Neolitik yerleşim yerinde, özel saklama odalarının tabanında yarı gömülü olarak bulunmuştur. Yuvarlak ya da dört köşe saklama kapları veya kilden yapılmış ufak saklama odaları, hem evlerin içlerinde hem de avlularda bulunmuştur; tümden evin dışında olanlar da vardır.

Ne var ki, bitki ve özellikle tahılın yetiştirilmesi, bitkisel besinin başlıca kaynağı olmadan önce, iki değişiklikten geçilmesi gerekti. Birincisi, yenilebilir tahılların yabanıl biçimlerinin iki olumsuz niteliği vardır; doğal yeniden üremenin bir sonucu olan bu nitelikler o bitkinin doğal olarak üremesini sağlasa da insan tarafından kullanılmasına bir engeldir. Örneğin, arpa taneleri olgunlaşınca, üzerinde başağın asılı bulunduğu sapın kırılmasıyla yere saçılırlar. Bu, elbette toplamayı çok zorlaştıran bir durumdu. En ufak bir sarsıntı bile arpa başağını parçaladığı için, ürünün bir bölümü, hiç değilse başlangıçta, yitirilirdi. İkinci olumsuz nokta şudur: Taneler, toprağa düşmelerinde erken filizlenme olmasını önleyecek sert bir kapçıkla örtülüdür; bu da ilk insanları, taneyi kapçıktan ayırma amacıyla karmaşık işlemlerle baş etmek zorunda bırakmıştır.

İnsanlar bu sakıncaları giderip de tahıldan en yararlı sonucu alıncaya kadar çok zaman geçmiştir. En çok ekilip biçilen çeşitlerde, sağlam bir sapı ve kolaylıkla ayıklanan bir kapçığı olan tiplerin üretilebilmesi ancak uzun bir ayıklama sürecinin sonunda gerçekleştirilebilmiştir. Elbette doğanın, üretim için en iyi koşulları yaratmaya yönelik olan ana amacına karşı, insanın ana amacı doğayı daha iyi sömürmek olsa da, başlangıçta bu ayıklama bilinçli olmayıp doğallıkla ortaya çıkmıştı. Sağlam saplı olup da ürün toplayıcının doğrudan eline alabildiği arpa başaklarının oranı, böyle bitkilerin toplam ürün içindeki oranından daha büyük olduğu için, o dayanıklı başaklardan elde edilen tanelerin miktarı, zaman ilerledikçe, bir kenara yedek diye konulan tahılın içinde sürekli artmıştır.

Ne var ki bu gelişmenin ileriki bir aşamasında bu ilişkinin fark edilmesinden sonra, tanelerin -özellikle tohumluklar her ne olursa olsun yedek tahıl tanelerinden farklı bir işlemden geçirileceği için- daha bilinçli biçimde ayıklanmış olma olasılığını göz ardı edemeyiz. Tahılı uzunca bir süre depolama, ancak tanelerin filizlenme yeteneğini kısıtlamakla yani bir tahıl tanesi için istenmeyen o doğal gelişmeyi değiştirmekle mümkün olabilirdi.

Yukarıda sözü edilen iki zorluğun üstesinden tek bir önlemle -herhalde yine uzun bir sürenin sonunda- gelinebilmiştir. Kapçıkların ayıklanması en iyi biçimde, tahıl tanesi önceden kavrulursa başarılabiliyordu; kavurma işleminden sonra dövme ya da öğütme sırasında kapçıklardan oldukça kolay kurtulunabiliyordu. Fakat kavurma işleminin ayrıca bir de tanenin yeşerme yeteneğini kısıtlama ya da büsbütün ortadan kaldırma etkisi de vardı; yani tahılın daha uzun süre saklanmasını sağlıyordu. Gerçekte de bulgularımız, benimsenen yolun bu yöntem olduğunu yani tanelerin kavrulduğunu ortaya koyar.

İkinci sorunda, yani ekip biçme tekniğinde de en iyi olmaktan uzak bir hareket noktasıyla karşı karşıya kalırız. Yeterince yağmur yağıp yağmayacağının belirsizliği bir yana, yağsa bile başarısız kalınması için pek çok neden vardı. Örneğin, tohumlama uygun zamanda yapılmamış, uygun toprak seçilmemiş, tohum miktarı uygun oranlanmamış olabilirdi. Bütün bu güçlüklerin üstesinden ancak uzun deney ve geleneklerle dolu bir süre içinde gelinebilmiştir.

Bu gelişmenin ne kadar sürdüğünü kesinlikle saptayabilmiş değiliz. Ancak bir an gelmiş, ekip biçme yöntemleri ve eldeki tahılın çeşitleri, üretimin miktarı ve üründen yararlanma yolları bakımından güvenilebilecek bir düzeye erişildiği açıkça belli olmuştur. Yine de birtakım iklim sorunlarından ötürü bitki yetiştirme, genel olarak ele alınırsa, temel gereksinimleri karşılamada tek kaynak olarak cılız ve yetersiz bir uğraş olarak kalmıştır. O dönemin tüm yerleşim yerleri, yıllık yağmur miktarının bitki yetişmesine el verecek kadar olduğu sanılan -hiç değilse bugün böyle olduğu bilinen- yerlerde bulunmaktaydı. Ne var ki, öyle yerlerde bile kurak yılların olma olasılığını tümden yok sayamayız. Sadece bitki yetiştirerek besin sağlamayı olumsuz etkileyen belirsizliklerin dikkate alınması gerekirdi. Bundan ötürü, yukarıda anlattığımız süreç boyunca, hattâ yöntemler az çok yerine oturduktan sonra dahi, çeşitli biçimler altında besin toplayıcılığın sürdürülmesi gerekmiştir. Zaten bitki yetiştirilmesi sırasında yapılan yanlışlar, ancak besin toplayıcılığı sürerken, bu etkinlikten yarar sağlamaya devam edilirken düzeltile-

bilirdi. Besin üretiminin öteki dalı olan hayvan besiciliği de güvenilecek bir etkinlik değildi; hattâ bundaki başarısızlık oranı bitki yetiştiriciliğinden daha yüksekti.

Yaban hayvanı sürüsü edinme çok eski dönemlerde başlamış olabilir. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ kazıları sırasında bulunmuş kemikler arasında belli bir tipten öldürülmüş hayvanların cinsiyet ve yaş bakımından açıkça yoğunluk gösterdikleri örneklere rastlanması, ilk insanların avcının beceremeyeceği bir şeyi yapabildiklerini, hayvanların yaş ve cinsiyeti üzerinde seçim imkanına sahibi olabildiklerini gösterir. Yaban hayvanı sürüsüne sahip olmanın bu ilk örnekleri ile nitelikleri insana yararlı olan hayvanları daha yoğun biçimde üretmeyi amaçlayan planlı bir beslemeye varma arasında çok daha uzun bir süre geçmiş olsa gerek.

Bunun bir örneğini yün koyununda görürüz. Yün koyunu, bir yönüyle yani postu bakımından, yaban koyunundan farklıdır. Yaban koyununun postu keçi postuna benzer; kılları uzundur ve kılları arasında hafif, yünümsü bir katman bulunur. Bunu yapan iki ayrı çeşit kıl köküdür. Olağan koşullarda, uzun kıl köklerinin miktarı daha fazladır; öyle ki, kalın bir yapağı katmanı hafif katmanın oluşmasını engeller. Fakat bir de iki çeşit kıl kökü arasındaki ilişkinin tersine döndüğü bir koyun tipi vardır ve bu hayvanda, kıl tarafından engellenmeksizin sık bir yapağı yığını oluşabilir. Uzun bir zaman sonra, bu türün planlı yetiştirilmesi sonucunda, günümüzdeki yapağı koyunu türü ortaya çıkarılabilmiştir.

İnsanların tüketimine ayrılan hayvanlar çıktıktan sonra kalan sürünün erkek ve dişileri ile yaş grupları arasındaki dengenin korunması gerektiğinden, yaban hayvanı üretme, büyük deneyim isteyen bir iştir. Bu iş başka bir açıdan da risk taşır, çünkü evcilleştirme süreci yaban hayvanının direncini kırar; üstelik bir sürüde hayvanlar insan bakımı altındaysa, açık havada kendi hallerinde olduklarından daha yoğun biçimde bir arada yaşıyorlar demektir. Geçiminin tek yolu olarak hayvancılığa bağlı insanlar üzerinde bunun olumsuz bir etkisi olduğunu düşünebiliriz.

Bu nedenle, çok uzun bir süre, yaşamda kalmayı güvence altına alabilmek için çeşitli araçlara sahip olmak gerekmiştir. Bu da karma bir ekonomi biçimi doğurmuştur. Bu karma ekonomide dış koşullara göre, ekip biçme ya da hayvan besleme yoluyla besin üretme ile avcılık ve toplayıcılık yoluyla besin bulma uğraşları bir arada bulunmaktaydı. Bu şekilde koşullar kötüye dönse de avcılık, balıkçılık ya da besin toplama olanakları vardı.

Ne var ki bu, besin üretimi yoluyla yaşama sürdürmenin yeni yollarına karşın, insanların hâlâ elden geldiğince az sorunla karşılaşacak biçimde çevrelerinde besin toplayabilecekleri bir konaklama ya da yerleşim yerine bağlı kalmaları anlamına geliyordu. Bulduğumuz malzemelerin gösterdiğine göre, insanın doğaya tam bağımlı olmaktan kendisini yavaş yavaş kurtarmaya başladığı o aşamada da, birbirinden çok farklı topraklarda bulunan ama olabildiğince çok sayıda ekolojik birimlere ulaşılabilecek uzaklıkta olan yerleşimler öncelikle yeğlenmekteydi.

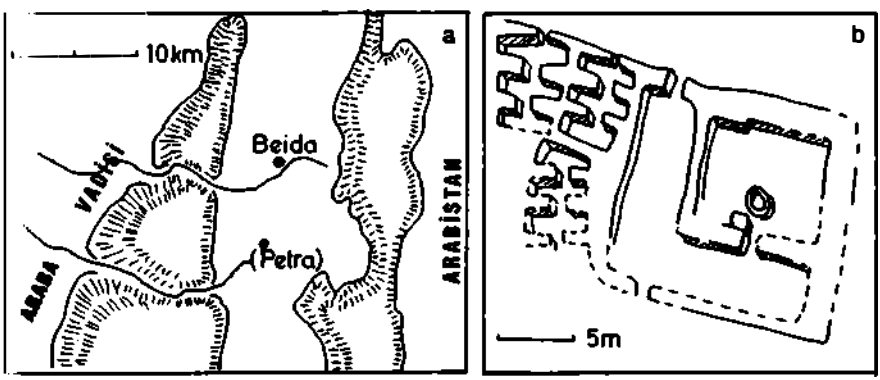
Çanak Çömleksiz Dönem'den en iyi tanınan yerleşim yerlerinden biri, Ürdün'de Ölü Deniz'in güneydoğusundaki Beyda [Beidha] işte böyle farklar gösteren bir toprak üzerindedir (Resim 4a). Arabistan Çölü'nde biten tepelerin sırtları ile Araba Vadisi fay çizgisi arasında kalan, dört - altı km'lik bir genişlik gösteren ve su yollarıyla, vadilerle kesilen bir yayla vardır. Çanak Çömleksiz yerleşim yeri, bu bölümlere ayrılmış yörenin ortasında yer alır ve bundan ötürü bu yerleşim yerinden yaylanın çeşitli hayvan ve bitkilerine rahatça ulaşılabildiği gibi, doğudaki daha yüksek dağ sırtlarına ve batıda neredeyse 1000 m kadar aşağıda bir yer kabuğu kırığı olan Araba Vadisi'nin topraklarına da geçilebilir.

Yerleşim yerinin kazısı yapılan kesiminde, duvarları beyaz alçılanmış, ince taş levhalarla örülü yapı kalıntıları görürüz. Bunların üzerinde hâlâ kırmızı şeritlerden süsleme izleri fark edilebilir. Oldukça büyük boyutlarda bir binadan başka, hepsi aynı tipte, iki yanında odalar bulunan düzensiz biçimde uzun bir mekandan oluşan bir dizi birim vardır (Resim 4b). Tahıl kalıntıları ve tahılı işlemede kullanılan değirmen taşı ya da havan eli gibi araçlar, besin

üretiminin büyük rolünü belli eder. Öte yandan, öteki bitkiler ve avlanmış hayvanların kemikleri de yaşamın avlanma ve bitki toplama ile güvence altına alındığına tanıklık eder.

Diyarbakır yakınlarındaki Çayönü yerleşim yeri de bu zamandizinsel ufka[6] aittir. Burası, Dicle'ye dökülen bir suyun yüksek kıyısı üzerindedir. Irmak taraçası yani iki kıyısındaki alüvyonlu topraklar, Toroslar'ın eteklerindeki alçak tepelere varıncaya kadar ancak birkaç kilometrelik bir genişlik gösterir. Bu yerleşimin özel bir önemi vardır, çünkü yerleşim yerinin çeşitli tabakalarında bulunan hayvan kemikleri, av hayvanı kullanımından evcilleştirilmiş hayvan kullanımına doğru hissedilir bir değişimin yaşandığını algılamamıza yardım eder. Bitki konusundaki gelişme ise, henüz o kadar açıkça belli olmamıştır. Birçok tür bitki toplanmasına ek olarak, başağı püsküllü iki çeşit eski tip buğdayın tarımının yapıldığı anlaşılmaktadır. Fakat bu yörenin yerli tahılı olan arpanın ne yabanıl ne de ekilmiş çeşidi bulunmuştu ve bunun açıklaması yapılamamaktadır.

Çanak Çömleksiz kalıcı yerleşime ilk kez küçük bir yerleşim yeri olan Kale Cermo [Qal'at Jarmo] kazısı sırasında rastlanmıştır. Bu-

Resim 4: Beyda'daki (Ürdün) Neolitik Çağ yerleşmesinin çevresi ve planı.

rada, sınırlı miktarda çanak çömlek içeren beş katmanın altında, besin üretimi yüksek oranlara varan kalıcı bir yerleşimin tartışılmaz kanıtına karşın, seramik içermeyen on bir tane katman bulunmuştur. Görülebildiğine göre, bu yerleşim yeri, daha önce sözü edilenlerden çok daha ileri bir gelişmeye sahipti; çünkü üretilen hayvansal ve bitkisel besinin miktarı, toplanan besine göre çok yüksekti. Zağros Dağları'nda, Dicle'nin bir doğu kolu kıyısında ve eğimli bir yükseklik üzerinde, kabaca birtakım kesimlere ayrılmış Çemçemal Yaylası'nda bulunan bu yerleşimden de zengin çeşitlilik gösteren artülkeye (hinterlanta) kolayca geçilebilir.

İlk çanak çömleğin ortaya çıkışıyla birlikte mimarlıkta, yaşamı sürdürme yollarında ya da elimizde buluntusu olan herhangi bir alanda da birtakım değişiklikler olduğunu gösterir bir belirti yoktur. Yukarıda insan soyunun geçmişinin "tarihöncesi" ve "tarihsel" evrelere bölünmesinin ancak göreli bir önem taşıdığını söylemiştik; çanak çömleğin yaşamımıza girmesi için de aynı şey söylenebilir.

Her ne kadar insan geçmişindeki erken gelişmelerin canlandırma çiziminde ya da alışılmış deyimle rökonstitüsyonunda dayanak noktaları olarak kullanmaya çalıştığımız için çanak çömlek büyük anlam taşırsa da, bunları hiçbir zaman derin etkileri olan temel değişikliklerin göstergesi olarak almamak gerekir. Seramik kapların biçimi, bir yandan her çeşit kabın üretimini içeren uzun bir geleneğin izlenmesi, öte yandan biçim verilebilir, kalıplanabilir bir araç olan kil ile insan arasındaki ilişkinin yaşanmasıyla gelişmiştir. Bildiğimiz duruma gelmede, ayrıca dayanıklı, ateşten etkilenmez, taşınabilir kaplar yaratma yolunda ayrı zamanlarda yapılan birçok girişimin de rolü olmuştur.

Bu yeniliğin kendisiyle birlikte ev yönetiminde birtakım değişiklikler de getirdiği, örneğin yemek pişirmeye ve yiyecek saklamaya uygun kaplar yapılmasını sağladığı doğruysa da, çanak çömleğin ortaya çıkışının fazlasıyla önemsenmesi, daha çok, bu pek eski zaman dilimlerinin uygarlığını tanımamızda belirgin bir rol oynamasındandır; bu, başka çeşit bir buluntudan yararlanmayla karşılaştırılınca hemen göze çarpan bir olgudur.

Çanak çömleğin ortaya çıkışından önce, bir uygarlık hakkında fikir edinmek üzere incelediğimiz tek buluntu çeşidi, o uygarlığın ürettiği taş araçlardı. Ne var ki taşı işleme yolları sınırlıdır. Yararlanılan teknikler, büyük ölçüde çeşitli taşların işlenebilme derecesine bağlıdır. İşte eldeki bu tekniklerle, herhangi bir bireysel biçimlendirme pek söz konusu olamazdı; öyle ki yapılan yontma taş araçlar, dış etkilerden bağımsız görünmektedir. Uygulamada ve kullanımdaki herhangi bir değişimin uzun bir süreçten sonra gerçekleşebildiği anlaşılmaktadır. Hakkında taş aletten başka bir buluntumuzun hemen hemen hiç olmadığı o zaman dilimlerini sınıflandırmamızda, değerlendirmemizde varacağımız bir sonuç, ayrıntıya inme çok önemsiz bir şey olabilir ve o buluntuları yorumlamada imkanlarımız sınırlı kalabilir. Uygulamada, ayrımlara dayanan pek genel bildirimlerden fazla bir şey yapabildiğimiz örnekler çok azdır.

Kil, taş gibi sınırlı değildir, sayısız değiştirme ve biçimlendirme olanakları sunan bir maddedir. Buna ek olarak bir de pişirme yoluyla sert ve çok dayanıklı bir maddeye dönüştürülebilir. Özel işlemlerden geçirerek ve çeşitli maddeler ekleyerek, kile, birbirine benzemez çeşitli işlevleri için çeşitli özellikler kazandırılabilir. Ayrıca, bitmiş ürünün rengini de bir dereceye kadar belirleyebiliriz. Üstelik kilin yoğrulma, biçimlendirilme, oyulma, kesilme ve/veya renkli sır ya da boya uygulama olanakları hemen hemen sınırsızdır.

Yalnızca boyama bakımından bile, ele alınmış bir buluntuya belli bir kimlik yakıştırılabilmesini sağlayacak sayısız yol vardır; bu yollar boya çeşitlerinden, boyama biçemlerinden ve saptanmış modellere uygunluktan geçer. Çanak çömleği biçimlendirme olanakları o kadar çeşitlidir, bu olanaklar dış etkilerin önceden saptanmış kalıplarına o kadar az bağlıdır ki, seramik, insan ürünleri içinde en çok "duyu ile donatılmış olanlar" arasında sayılır. Duyu sahibidir, çünkü bireyselleşme, belirli bir eğilimi izleyerek ya da yeni bir yaratıyı ortaya koyarak kotarma eğilimleri, çanak çömlekte, öteki türlerde olduğundan daha çabuk ortaya çıkar.

Kili biçimlendirme olanaklarının zenginliğine koşut olarak, kilden yapılmış nesnelerin genellikle ömrü hayli kısa olur. Bunlar, örneğin

taştan ya da daha sonraki zaman dilimleri söz konusu olduğunda metalden daha az kalıcıdır. İşte, seramik kapların öteki nesnelere oranla dayanıksız olması, ucuz ve sade bir üretim süreciyle ortaya çıkması, bunların çok sayıda üretilmesi, böylelikle ele alınan herhangi bir dönemle ilgili seramik eşya sayısının bol olması sonucunu vermiştir. Bu nedenle de sadece "kuşaklar" birbirini hızlı izlemekle kalmaz, aynı zamanda çömlekçi ustanın elindeki biçimlendirme olanakları geniş olduğundan, üretilen parçaların toplam sayısı da hayli yüksektir.

Seramik kapların özel nitelikleri, bu ileri sürdüklerimizle yeterince açıklansa bile, yine de önünde sonunda, arkeolojik araştırmalarıda bunların bulunuşuna böylesine önemli bir rol yüklenmesi sıradan bir nedene dayanır. Kırık çanak çömlek parçaları, zamana neredeyse taş alet kalıntıları derecesinde dayanır; ayrıca, birkaç özel durum bir yana bırakılırsa, bunlar hiçbir zaman yeniden kullanılamaz. Böylece, geçmişteki herhangi bir zaman diliminde kullanılmış büyük miktarda çanak çömlek, yapılan her kazıda bize sayılamayacak kadar çok seramik parçası sağlamakta ve bu parçalar, yukarıda sıraladığımız nedenlerden ötürü, pek geniş çeşitlilik sunmaktadır.

Elbette, belirli bir zamanda var olabilmiş tüm çanak çömlek üretim yöntemlerinin hepsini kapsayacak bilgiyi bir arada asla bulamayız. Daha çok -birtakım tercihler ve ihtimallerin etkisiyle- özel olanaklar seçilmiş örnekler, belirli bir zaman diliminin seramik dökümünü belirler. Bireysel bir yapıt ortaya koyma isteği de, genel eğilimi izleme isteği de, yere ve zamana göre değişen birer etmen olan eldeki malzeme, araç, gereç ve düşünce olanaklarıyla sınırlanmıştır. Bulunan çanak çömleğin çeşitli görünüm sunması, üretim sürecinde rol oynamış çeşitli öğelerdendir. Sonuç olarak, az çok ayrıntılı çanak çömlek grupları tanımlaması yapabilmekte, bunları birbirleriyle karşılaştırabilmekte ve böylece seramik üretimini, gerek zaman gerek yeryüzünün farklı bölgeleri yönünden bir düzene oturtabilmekteyiz.

Ne var ki seramikteki ayrımların, zamandizine göre mi yoksa coğrafyaya göre mi yorumlanması gerektiği konusuna, birtakım ek bilgiler ışında karar verilmesi gerekir. Örneğin kaplar üzerinde süslemenin başlangıçta oynadığı rol, elbette daha sonraki dönemler söz konusu olduğunda azalır. Bir yandan, içine sıvı konulamayacak kadar üzerinde büyük gözenekler bulunan kil kapların, oldukça ince bir malzemeyle sırlanarak ya da boyanarak deliklerinin kapanabilmesi için böyle bir süsleme gerekli görülmüştür. Öte yandan, kapların üzerindeki betimler herhalde daha önceki süsleme biçimlerine, sanatsal anlatımın dışa vurumu ya da aile yahut klanın kimliğinin belirlenmesi amacıyla duvar veya insan vücuduna yapılmış süslemelere benzetilmiştir. Bundan ötürüdür ki, erken dönemlerdeki boyama biçem ve kalıplarını inceleyerek, küçük ya da büyük sayısız çanak çömlek grubunun ayrımlarını yapabilmekteyiz; bunların zaman içindeki evrimi ve bölgelere göre dağılımları da çeşitli yorumlar yapmamıza olanak vermektedir.

Örneğin, geniş bir bölgeyi -diyelim ki tüm Yakın Doğu'yu- etkileyen değişiklikler ile, belirli bir zamanda küçükçe bir bölge üzerinde etkisi olduğu belli bazı değişiklikleri birbirinden ayırmamız gerekir. Şayet Yakın Doğu'nun uzun bir süre türdeş ve uyumlu bir kültür bölgesi olduğunu kabul ediyorsak, tüm Yakın Doğu'yu etkilemiş değişiklikler arasında, bir çeşit teknik gelişmeye dayananların en başta gelmesi gerekir. Unutulmaması gerekir ki, kültürel bir birlik benzer standartlara sahiptir, benzer sorunlarla karşılaşır ve teknolojik yeniliklere açık ve istekli oluşuyla da ortak bir tutum gösterir. Şu halde, böylesine geniş bir bölgeyi etkileyen değişiklikler zamandizinsel değişiklikler olarak yorumlanabilir.

Kapların görünümündeki ayrımların, hele moda eğilimleri olarak yorumlanabilen ve küçükçe yörelerle sınırlandırılabilecek ayrımların -böyle değişiklikler zaman içindeki ayrımlar olarak açıklanabilirse de- bölgesel ya da yerel değişimlerin dışavurumu olduğu söylenebilir. İleride göreceğimiz gibi, Yakın Doğu'da erken dönem seramiğinin teknolojisindeki gelişmelere dayanılarak kaba da olsa zamandizinsel ayrımları yapılabilir.

Özellikle seramik süsleme esas alınarak, ufak ve büyük çanak çömleğin grupları en küçük alt gruplara inebilecek kadar sınıflandırılabilir ve bunların, en azından bir bölümünün arasındaki coğrafi ilişki, malzememizin elverdiği ölçüde saptanabilir. Ortak noktalarının somut biçimde tanımlanmasında seyrek rastlanan ilişkiler, genellikle kültürel yakınlıklar diye gösterilir. Kural olarak, seramik gruplarının toplumsal grupların bir işareti olacağını varsayarak, söz konusu seramiği üretmiş olan gruplar arasında aile ilişkileri bulunduğunu düşünebiliriz; ancak, benzerliklerin tümüyle örgütsel bir ilişkinin belirlemesi olma olasılığını da göz ardı edemeyiz. Şurası gerçek ki, geç dönemlerde, politik denetim kurulan yöreler ile bazı çeşit çanak çömleğin dağılım bölgelerinin sınırları zaman zaman çakışmıştır. Fakat çeşitli seramik grupları ile ilgili bir sınır belirleyebiliyoruz diye, o bölgede erken dönemlerde politik ittifaklar olduğu sanısına peşinen kapılmamamız gerekir.

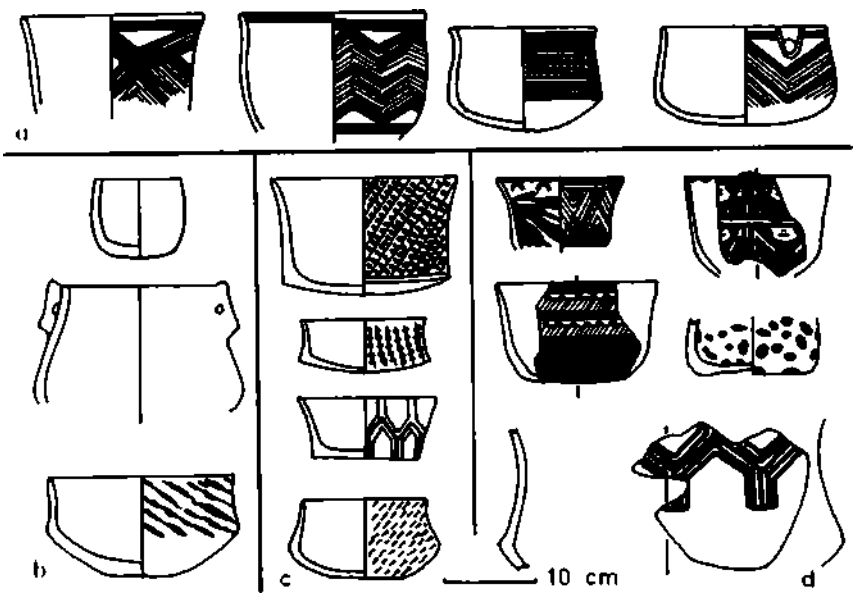
En eski çanak çömleklerin incelenmesi, seramikte benzerlikler ya da ayrımların herhangi bir yorumunda karşılaştığımız güçlüklere iyi bir örnek oluşturur. Daha sonraları, bu kadar dar bir alanda seramiğin yeni ortaya çıktığı zamanda olduğu denli güçlü bir farklılaşma pek görülmemiştir.

Buna bir örnek olarak hepsi de kuzey ve merkez Zağros yöresinde bulunan dört kazıdan çıkarılmış ilginç seramik ürünlerinin gruplaşmasını gösterebiliriz (Resim 5). Zamandizinsel çakışmaları, bu yerleşimlerden üçünde; Kale Cermo, Tepe Guran ve Tepe Ali Koş [Kosh]'ta Çanak Çömleksiz Dönem'den Çanak Çömlekli katmanlara doğru kesintisiz bir süreklilik bulunmasıyla saptanabilmiştir. Bunların, en eski seramik buluntular olarak aynı zamandizinsel ufuklardan olması gerekir. Dördüncü yerleşim olan Kale Rüstem'deki süreç, Çanak Çömleksiz katmanlara kadar inmiyorsa da, diğer her tür veri buranın ötekilerle çağdaş olduğunu göstermektedir.

Ürünlerin biçimiyle üretim yöntemleri benzer olmakla birlikte, süslemedeki uygulamalar çok farklıdır. Boyanın değişik biçimlerde serpiştirilmiş olanlarına da özenle bezenmişlere de rastlanır. Donuk renklerle parlak olanlar, tek renk boyama ile çok renkli boyama

karşı karşıya gelir. Bazı kaplar hiçbir işlemden geçirilmemiştir; bir bölümünün ise dış yüzeyi boya üzerine uygulanan büyük bir yoğunluğa sahiptir (bunlara "perdahlanmış" deriz).

Çeşitli seramik gruplarının çıkartıldığı yukarıda sözü edilen bu dört yerin birbirine çok yakın olmasından, tahminimizden de daha küçük oldukları anlaşılmaktadır. Her ne kadar Kale Rüstem çevresinin arkeolojik araştırılması, yakınlardaki bir vadide bulunmuş olan ve her bakımdan Kale Rüstem seramiğine benzeyen çanak çömlek parçalarını gün ışığına çıkarmışsa da bunlar, her şeyden çok boyama ve bezemedeki kendi özgün kompozisyonlarında, Kale Rüstem'e özgü örneklerdeki insan yüzü (Resim 5d sağ üstte) gibi betimlerin hiçbirine sahip değildir. Genel benzerlikler, bu yerlerin birbirleriyle bağlantılı olabileceği yolundaki savımızı doğrulamak-

Resim 5: Zağros Dağları'ndan Neolitik Çağ çanak çömlek örnekleri: (a) Tepe Ali Koş, (b) Kale Cermo, (c) Tepe Guran, (d) Kale Rüstem.

tadır ama aralarındaki ayrılıklar da bilinçli bir kendini belirleme, başkalarından ayrılma isteğini ortaya koymaktadır.

Böylece, gün ışığına çıkardığımız kanıtların başlıcası olan seramikler, bu dönemin sosyo-politik yapıları konusunda daha fazla bilgi edinmek istediğimizde, bize yeterince bilgi sağlayamamaktadır. Hatta daha sonraki dönemler için bize büyük yararı dokunan, yerleşim yerlerinin dağılımıyla seramiklerin dağılımı arasındaki ilişkilerin incelenmesi de burada işe yaramamaktadır. Daha önce belirtildiği gibi, besin toplayıcılık bu dönemde de vardı; yaşamın sürdürülebilmesinde besin üretiminin olası açıklarını kapatabilmek için bu uğraş hâlâ zorunluydu. Ne var ki besin toplayarak yaşayabilmek için gerekli artülkenin çok büyük olması, bu nedenle yerleşimlerin maksimum sınırlarının çok geniş tutulması gerekiyordu; öyle ki, yerleşimler birbirlerinden hâlâ çok uzaktı. İşte bundan ötürü, aralarında doğrudan bağlantının gereği de fırsatı da pek yoktu.

Buna bir de doğal olarak yerleşime uygun yerlerin, daha önce açıklanan nedenlerden ötürü, birbirlerinden çok değişik topraklarda bulunması olgusu ekleniyordu. Öyle ki, ilişki kurulabilecek yollar üzerinde doğal engeller yükseliyordu. Yerleşim yeri ağlarının oluşumu, böyle komşuluk ilişkilerinin varlığının ve yoğunlaşmasının - komşuluğun içsel sürtüşmeleriyle birlikte- bir sonucu olarak görülüyorsa, burada ele aldığımız zaman diliminde böyle ağların var olmuş olduğunu düşünemeyiz. Araştırılan bölgelerde söz konusu zaman diliminde birbirleriyle düzenli, örgütlü bağlantılar kurmuş yerleşim yerlerinde herhangi birinin izine rastlamamış olmamız, sadece buluntularımızın eksikliğine bağlanmayabilir; yani gerçekten böyle bir şeyin var olmadığını düşünebiliriz.

Neolitik Çağ'da ortak örgütlenme biçimleri konusunda birtakım saptamalar yapmak için uygulanan bazı yöntemler de büyük ölçüde başarısız kalmıştır. Yerleşim yerlerinin, bunların genel durumlarına, evlerin biçim ve yerlerine, ev boyutlarının yaygınlığına ya da buluntuların ayrım ve dağılımlarına bakarak toplumsal ayrımlaşmanın belirlenebileceği kadar kazıldığı örnek yok denilecek kadar

azdır. Türkiye'deki Çatalhöyük ile Irak'taki Dabaciye [Umma Dabaghiyah] örnekleri bize önemli ipuçları verir ama bunlardan hem birtakım ilkeler çıkaramayız hem de başka örneklerle desteklenemediğinden bunlardan bir genellemeye gidemeyiz.

Yukarıda adlarını verdiğimiz yerleşim yerlerini daha ayrıntılı incelemeye geçmeden önce, o zaman dilimi içindeki yerleşim yerlerini, bunları çevreleyen alanların anlamını bir kez daha belirtmemiz gerekir. Her ne kadar Çatalhöyük, Dabaciye ve Hacı Firuz gibi, bu yerleşim yerlerinin çoğunun, farklılıklar gösteren birer artülke tanımına açıkça uygun düşen bölgelerde bulunabildiği varsayımı doğruysa da, Orta Fırat üzerinde kurulu olan ve artülkesi aynı derecede iç ayrımlar göstermeyen Bukras [Bougras] örneğini de unutmamamız gerekir. Ne var ki, taraçası üzerinde bu yerleşim yerinin kurulmuş olduğu ırmağın kendisi ve artülkesi, besin toplayıcılığına uygundu ve olabildiğince farklı kaynaklara erişme olanağı sağlıyordu.

440 m² dolaylarında yüzölçümüne sahip, yoğun bir yapı alanının ortaya çıkarıldığı Çatalhöyük kazıları, birbiriyle bağlantılı binalardan oluşan yapılaşmanın en genişini bize tanıtmıştır. Bir yamaçta orta büyüklükte olan ve kabaca benzer planı gösteren evler, birbirlerine pek yakın konumda yapılmıştır (Resim 6a). Herhangi bir patika ya da başka bir ulaşım yolu veya ayrı birimler arasında geçişi sağlayacak bir yola rastlanmamıştır; öyle ki, oturulan yapılar arasındaki geçişlerin ve içeriye girişlerin düz damlardan yapıldığını varsaymakla yetinebilmekteyiz.

Evlerin boyutları ve yapıları arasında bir ayrımın olmaması ve ortak kullanıma ayrılmış hiçbir donanımın bulunmaması, toplumsal açıdan herhangi bir farklılaşmaya sahip olmayan bir topluluğun varlığını düşündürmektedir. Her ne kadar bu saptama, Neolitik Çağ'daki topluluk tipi konusundaki genel görüşe ters düşmüyorsa da, yerleşim yerinin tümünün ancak sekizde birinin ortaya çıkarılabildiğini de gözden uzak tutmamak gerekir. Ayrıca ileride göreceğimiz gibi, mezar buluntuları, toplumsal ayrımların da olduğunu göstermektedir.

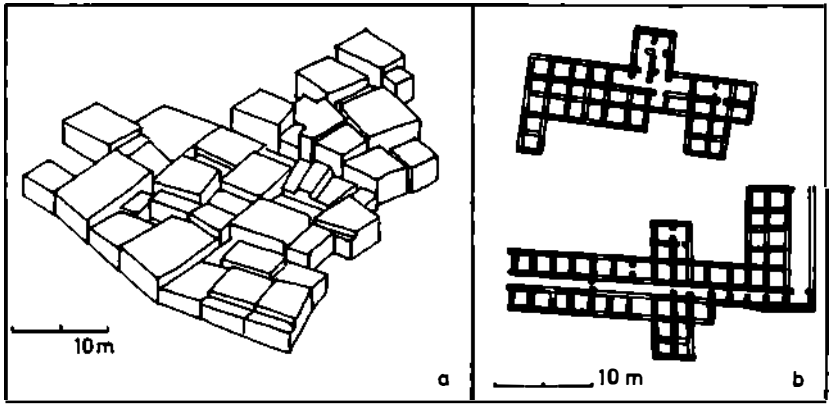
Kuzey Irak'ta bulunan Dabaciye yerleşim yerinin en azından beşte biri gün ışığına çıkarılmıştır. Bu kesim içinde, küçük ve açık bir alanın üç kenarında sıralanan birbiriyle bağlantılı odaların oluşturduğu birden fazla uzun oda dizileri bulunmuştur (Resim 6b). Genel görünüm ve odalarda bol miktarda yabaneşeği kemiği ve postu bulunması, bunların merkezi depo yapısı olduğunu düşündürmektedir.

Oturulan kesimlerin ancak birkaçının kazısının yapılabilmesine karşın, henüz kazısı yapılmamış kesimde, bu oturma bölümlerinin daha fazlasının bulunduğunu kabul edebiliriz. Yazık ki, evlerin boyutlarına göre dağılımı konusunda hiçbir şey söyleyemiyoruz; fakat yerleşim genel olarak ele alınırsa, ortak kullanılan yapılara sahip olunması, parçaları birbiriyle uyumlu bir örgütlenme biçiminin ana çizgileriyle karşı karşıya bulunduğumuzu gösterir.

Kuzeybatı İran Dağları'ndaki Hacı Firuz yerleşim yerinde, buranın genel görünümü konusunda herhangi bir yargıya varmamıza olanak verecek genişlikte bir kazı henüz yapılmamıştır. Bu yerleşim yerini, yukarıda sözü edilenlerden ayıran şeyin, buranın, çoğu kendine özgü özellikler gösteren ve tek başına ayakta duran, büyüklükleri arasında biraz ayrım bulunan yapılardan meydana gelmesi olduğu sanılmaktadır.

Gerçi bugüne kadar başka herhangi bir kazı bize, bir çeşit toplumsal farklılaşma bulunduğunu gösterecek ölçüde yapıların büyüklük farkları olduğunu ortaya koymamıştır; ama tüm örneklerde, kazı yapılan kesimin büyüklüğünün, yerleşimin tüm yüzölçümüne oranı da hep öylesine yetersiz kalmıştır ki, buluntularımız küçük ve aralarında bir bağlantı olmadığından, sadece dış ayrımların yokluğundan hareketle bir sonuca varmak mümkün olmamıştır.

Örneğin başka yerlerde zaman zaman toplumsal farklılaşma konusunda bir yargıya varmamızı sağlayan mezar yeri türünden buluntular pek sık olarak karşımıza çıkmadığı gibi, bu türden buluntular gerçi yoruma uygun şeyler de değildir. Hacı Firuz'u ele alırsak, burada hepsi evlerin tabanının altında olmak üzere epeyce mezar bulunmuştur. Ne var ki bunların her biri, birden çok ölü içerdiğinden, aslında inceleyene çok şey öğretebilecek şeyler olan mezar içi

Resim 6: (a) Çatalhöyük'teki Neolitik Dönem yerleşmesinin bir bölümünün çizimle rökonstitüsyonu ve (b) Dabaciye (Irak) ana yapılarının planı.

nesnelerine -ya da alışılmış adıyla ölü armağanlarına- bakarak bireyler hakkında herhangi bir sonuç çıkaramayız; zaten bu çoklu mezarların oldukça azında ölü armağanı bulunmuştur.

Bu konuda da Çatalhöyük kazıları daha iyi bilgi verir. Orada da büyük sayıda çoklu mezar bulunmuştur ve çoğu evlerin içinde oturma ya da yatmada kullanılan sedirlerin altı, topluca gömülmüş insan kemiklerinin bulunduğu mezar odalarından oluşur. Anlaşıldığına göre bu gömme işi, ölü bir süre açık havada bırakıldıktan sonra yapılmaktaydı. Geç dönem gömülerinde mezara boncuklar ya da taş aletler konulduğu olurdu ama bu, seyrek rastlanan bir şeydir.

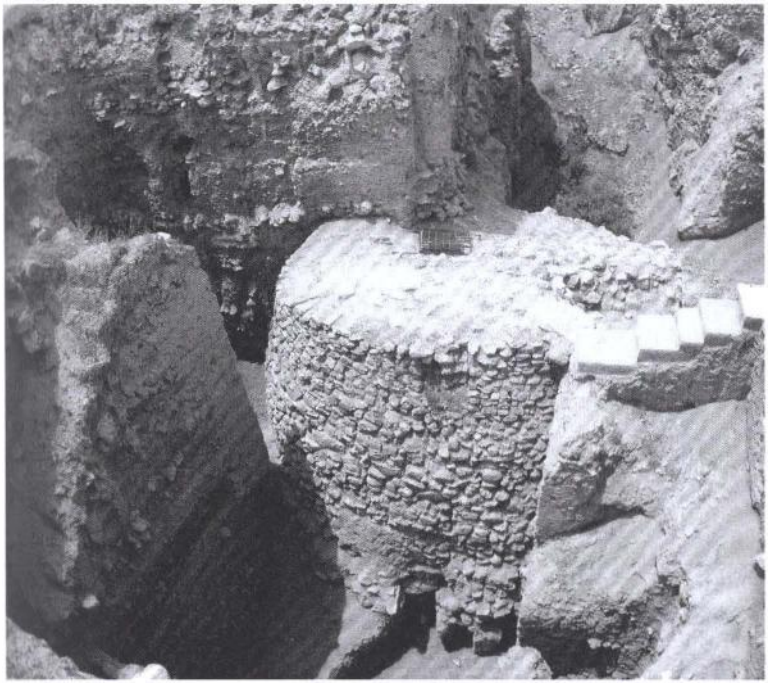
Bu mezarlardan başka, birkaç tane de ölü armağanlarının zenginliğiyle dikkati çeken örnek biliyoruz. Bunlardaki ölü armağanları arasında taştan ve tahtadan kaplar, yüz boyamada, süslenmede kullanılan araçlar, kemikten yapılmış kemer tokaları ve hepsinden önemlisi, çok iyi kotarılmış doğal camdan[7] ve çakmak taşından[8] aletler bulunur. Ancak ne yazık ki, toplumsal farklılaşmanın bu açık örneği yalnız kalmakta, başka örneklerle desteklenmemektedir. Böyle mezarların bulunduğu evleri ötekilerden ayıran bir şeye de henüz rastlanmamıştır.

İnanç konusunda yargıya varmamıza olanak tanıyacak örnekler de sınırlıdır. Mezara, ölünün kullanmaya devam etmesini amaçladıkları kaplar içinde yiyecek koyma ve herhalde yaşamın yitirilen rengini yeniden kazandırmak için ölünün üzerine kırmızı toprak boya serpme âdetlerine bakarak, ölümden sonra sürüp giden yaşamı düşündükleri sonucuna varıyoruz.

Eriha'da[9] Çanak Çömleksiz katmanlarda, üzerine kil sıvanmış ve yumuşakça kabuklarıyla süslenmiş insan kafatası buluntuları, bir çeşit atalara tapma olduğunu; bu kültte, ailenin ölen üyelerinin onurlandırılmasının, onların kafataslarının az çok yaşamlarındaki görünümlerine benzetilerek sağlandığı düşünülmektedir. Buna benzer örnekler etnologlarca da bilinir. Çatalhöyük'teki birkaç odada, biçimi başka odalardakinden değişik olan ve boğa kafatası ve boynuzlarıyla süslenmiş duvarlar, raflar ve 'sunaklar' vardır. Bu, bir boğa kültü ya da belki totem hayvanlarına tapma bulunduğunu, boğanın o belirli grupun totemi olduğunu gösterir.

Oturma bölümünün içinde, külte, inancın dışa vurulmasına ayrılmış bir köşenin varlığını bir kenara bırakır da, başlı başına bir kült odasını ele alırsak, böyle yerlerin de oturulan bölümle doğrudan ilişkili olduğunu görürüz. Daha sonraki dönemlerde rastlanılan tek başına yapılmış tapınakların ilk örneği sayılabilecek ayrı kült yapıları bilinmemektedir. Bununla birlikte, belirtmemiz gerekir ki, yerleşim yerinin dışında etnologların kült olaylarının odak noktası olarak bildikleri yalın tapınma yerlerinin [10] -örneğin klanın önderinin gömüldüğü nokta ya da kutsal yapılar veya kutsal bir pınar yanındaki, kutsal bir ağaç altındaki basit kulübeler- var olması gerekir.

Hakkında uygun malzemeye sahip olmadığımız dönemler için çok kapsamlı yargılara varmaktan kaçınmamızda yarar varsa da, oldukça kesin olarak şunu söyleyebiliriz ki, şimdiye kadar Paleolitik Çağ'dan [Yontma Taş Çağı] başlayarak ele aldığımız dönemlerdeki gelişme, tüm Yakın Doğu'nun her yerinde az çok aynı biçimde olmuştur. Bu söylediğimiz, arkasından birtakım

Resim 7: Eriha'da Neolitik Çağ savunma yapısı kule.

açıklamalar getirilmezse, pek anlaşılabilir bir yargı olmayabilir. Çünkü küçükçe yerleşim yerlerine ek olarak en az iki yerleşim yeri biliyoruz, ki bunlar Eriha ve Çatalhöyük'tür, büyüklükleri ve öteki nitelikleriyle örgütlenme biçimlerinde iki ayrı düzey gösterirler.

Bunların ikisinde de yüksek derecede gelişmiş bir toplumsal katmanlaşma vardır ve her ikisinde sıkışık düzendeki yapılar nasıl o dönem için alışılmamış bir şeyse, bu katmanlaşma da yine o dönem için yadırganılacak bir şeydir. Bu durum, insanlar böylesine birbirinin burnunun dibinde yaşarken çıkması kaçınılmaz sürtüşmeleri yatıştırmak üzere birtakım önlemler alınmış olmasının gerektiğini düşündürür. Şayet bir de yerleşim genişlemesin diye -Eriha'da olduğu gibi- çevreye bir sur çekilmişse, sürtüşmelerin nüfus

yoğunluğunu azaltmakla yani yerleşimin yüzölçümünü genişletmekle çözümlenmesi yolu da kapatılmış demektir. Bu bakımdan, Eriha'nın surlarına sadece insanların gittikçe artan korunma gereksiniminin belirtisi olarak bakamayız; bu sur aynı zamanda yerleşim yerinin içindeki toplumsal ilişkilerin gelişmesi üzerinde önemli bir rol oynamış olmalıdır.

İç sürtüşmeleri yatıştırma yolundaki baskıdan başka, burada önümüze iki önemli nokta daha çıkar. Bir yandan böyle bir surun yapılması, tüm ahalinin ortak çabası olmaksızın düşünülemez. Öte yandan bu çevre duvarı, hem yerleşimin genişleme olanağını açıkça yok etmiştir hem de yerleşimin içinde ve dışında yaşayan insanlar arasındaki ayrımı büyütmekte çok önemli bir rol oynamıştır.

Bazen "kent" denilen bu çeşit bir yerleşim yerinde, daha sonraki kentin bazı görünüm ve sorunlarını, gelişmenin daha bu erken aşamasında haber veren fakat sonraki biçimlerden çok ayrı olan bir biçime gerçekten rastlanmıştır: Bildiğimiz kadarıyla Eriha, oturulan bir kırsal bölgenin merkezi değildi; bir yerleşimler takımının da merkezi değildi. Eriha kendisine bağlı yerleşimler bulunmayan bir ırmak vahasıydı.

Eriha'nın kendisinde yapılan kazılar da başka herhangi bir kanıt da bizi bu erken "kent" biçimine götürecek bir işaret vermemektedir. Daha sonraki dönemde, aradaki bir boşluktan sonra, Eriha bir kez daha sıradan bir yerleşim yerinin niteliklerini kazanmıştır, ancak erken dönem Eriha'sınınkilere benzer niteliklere yeniden sahip oluncaya kadar çok uzun bir süre geçmiştir.

Ne var ki, bu eski nitelikler yeniden ortaya çıktığında, tam bir merkezselliği belli eden niteliklerin tümüyle birlikte ve ayrı ayrı aşamalarını izleyebildiğimiz bir gelişme çizgisi üzerinde bulunmaktaydı. Şu halde Eriha'nın özgün gelişmesi ve bir dereceye kadar Çatalhöyük'ünki, döneme genel olarak getirdiğimiz ayrı ve açık yerleşim dönemlerinden biri olma nitelemesini hiçbir biçimde değiştirmez. Eriha bize bir şey gösteriyorsa bu, yeni bir gelişme aşamasının başlangıcında -bu örnekte Kalıcı Yerleşimler Aşaması- olanaklar yel-

pazesinin ne kadar geniş olabildiğidir. Eriha, bilmediğimiz birtakım özel koşullar nedeniyle, yelpazenin bir ucunda özel bir biçim halinde gelişmiştir. Bundan ötürü de kent yönetimi örgütlenmesinin daha yüksek biçimleri, Eriha, Çatalhöyük ya da onların henüz bilmediğimiz bir benzerinden geçmemiş, tek yerleşimlerle yerleşim takımları arasındaki, aşamaları ve bölümleri belli ilişkilerin gelişmesini izleyen çok uzun bir yoldan gelmiştir. Önümüzdeki bölümde ele alacağımız konulardan biri bu süreç olacaktır.

Dönemin gelişmelerinin birkaç örnekle uygun biçimde dile getirilebileceği varsayılıyorsa da, sakınımlı davranılması gerektiğini anımsatmak zorundayız. Her şeyden önce, benzeri olmayan, tek olarak ortaya çıkmış her gelişme, bir sonraki dönemdeki bir evrimin ön aşaması olarak kabul edilmelidir. Ancak sorun şudur ki, her ne kadar elimizdeki malzeme, bu dönemdeki yaşama ve yerleşim biçimlerinin büyük çeşitlilik gösterdiğini kabullenmemize yetiyorsa da, henüz bu çeşitliliği gerektiğince betimleyebilecek durumda değiliz.

III
TEK YERLEŞİM YERİNDEN KENTE
(~ 6000-3200)

Bu noktaya kadar tüm Yakın Doğu'da az çok kararlı bir ilerleme gözlemlenmişti. Dönemin sonuna vardığımızda ise, çeşitli bölgeler arasında büyük ayrım olduğunu görüyoruz. Örneğin Susiana, çok katlı yerleşim düzenlerinin tepesine oturmuş merkezleriyle, artık ilerlemiş kentsel uygarlığın ilk gelişme aşamasında bulmaktadır. Buna karşı, başka bölgeler, özellikle bugünkü İran'ın geri kalan kesimi ve Anadolu, birbirinden bağımsız tek yerleşim yerleri düzeyinde kalmıştır ve hâlâ komşu yörelerde gerçekleşen gelişmenin hemen tümüyle dışındadırlar.

Sözkonusu alanın bölgeleri arasındaki farklılaşma, ele alacağımız zaman diliminde olmuştur. Bu bölüm, tek yerleşim yerlerinden kentlere doğu giden genel gelişmeyi izlemekten başka, bir de farklılaşma sürecinin başlangıcını da belirlemeye çalışmaktadır. Gerçi birden fazla hususta kaynak malzeme eksikliği çekmekteyiz ama neden aynı önkoşullar altında değişik gelişme çizgilerinin ortaya çıktığı yolundaki soru öylesine genel ve öylesine öncelikli bir sorundur ki, buna bir yanıt bulabilmek için, eksik de olsa her türlü fırsatın değerlendirilmesi gerekir.

Bir önceki bölümde ele alınan dönemde, zaten besin üretim yöntemleri ve besin saklama düzenlerinin vardığı nokta oldukça yüksek bir gelişime işaret etmekteydi; öyle ki, besin üretiminin geçinim içindeki katkısı artık pek yabana atılamazdı. Gelişme, anladığımıza göre, besin üretimi payının sürekli arttığı bir ekonomi biçimine doğru ilerlemiştir. Fakat Gelişmiş Kalıcı Yerleşim Yerleri zamanında, daha önceki dönemin karma ekonomisinin bırakılıp yerine sadece besin üretimine dayanan bir ekonomi biçiminin getirildiğini düşünürsek bunda yanılırız.

Öte yandan, Neolitik Çağ sonlarına ait yerleşim yeri dizilerine ait hayvan ve bitki kalıntıları üzerinde yapılan incelemelerden elde et-

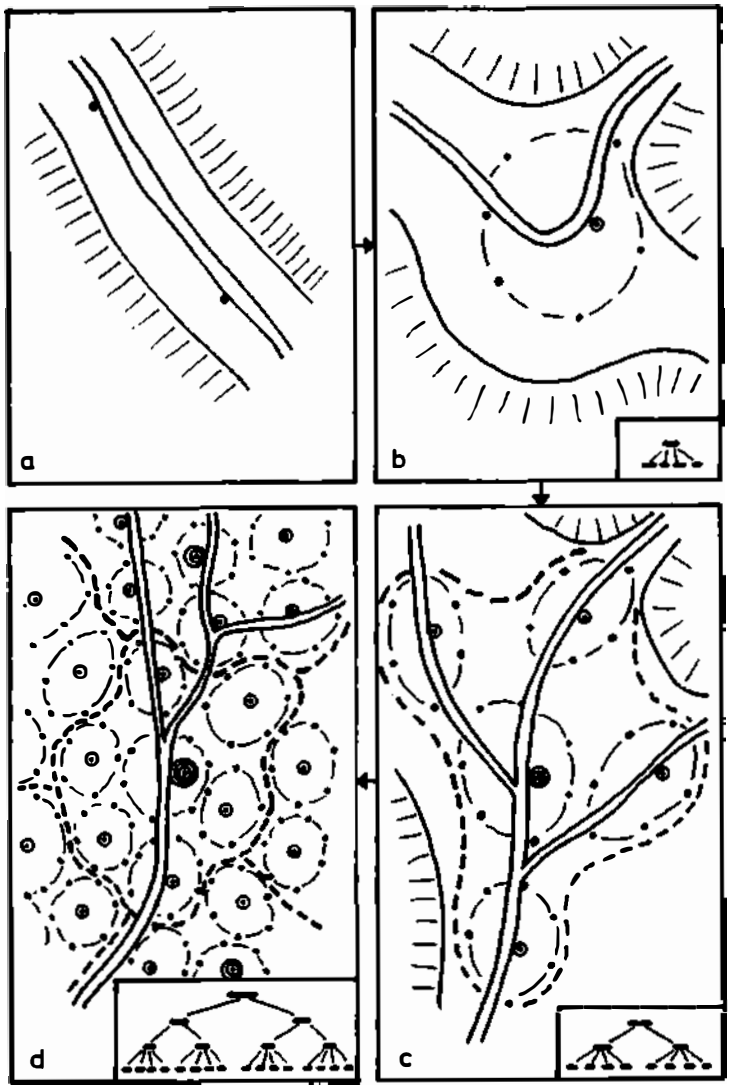
tiğimiz kanıtlara göre, avcılık ve toplayıcılık yoluyla elde edilen besin miktarı, o zaman diliminde de üretilen besin miktarından oldukça yüksektir. Ayrıca, üretilen besin oranının arttığı yolundaki varsayıma ters düşen bir örneğimiz bile vardır.

Bu, Deh-Luran Yaylası'nda, Zağros Dağları'nın batı sınırındaki küçük ovalardan biri üzerindeki küçük bir yerleşim olan Ali Koş'taki kazılar sırasında bulunmuştur. Yüksek oranda yetiştirilmiş bitki kalıntısı içeren bir tabakanın en tepesinde, yabanıl bitki oranının yeniden yükseldiği kalıntılara rastlanmıştır. Temel yaşam koşullarını sağlamakta, insanın artık sadece ürettiği besine dayanmaya başladığı noktaya henüz gelmediği açıktır. Hâlâ besin üretimindeki açıklar daha büyük çabalarla -en azından bir dereceye kadar- avcılık, balıkçılık ya da yiyecek toplayıcılığı ile kapatılabilmektedir.

Sözünü ettiğimiz bütün seçeneklerin önünü açık bırakma gereği, yerleşim yeri seçimine hâlâ kısıtlamalar getirdiği için, bu önemli bir gözlemdir. Demek ki insanlar hâlâ hem çevresinde ekip biçmeye elverişli yeterince toprak bulunan hem de yakınında toplayıcılıkla besin sağlayabilecekleri kırsal alan olan yerleşimlere bağlıydılar.

Yeterli besin üretme yolları yaşamı sürdürecek dereceye öylesine yaklaşmıştı ki, edinilmesi gerekli besinlerin tümünün toplama yoluyla sağlanması olasılığı bu aşamada artık düşünülmezdi; bu nedenle de bir yerleşim için, gerekli artülke eskisinden daha küçük olabiliyordu. Ne var ki, bir yerleşim için gereksinim duyulan yöre, hâlâ iki yerleşim yeri arasında büyük uzaklıklar bırakacak genişlikteydi. Her zaman yeni bir yerleşimin tüm toprak kullanım isteklerini karşılayarak kurulabilmesi için, arada büyük bir boşluk bırakılması gerekiyordu. Genel görünümü belirleyen temel bir kalıp vardı ve buna göre yerleşimler arasında öyle bir aralık bulunuyordu ki, buralarda oturan insanlar birbirleriyle ticaret ya da değiş tokuş yapabiliyor fakat kendi yerleşim yerlerinin ötesine geçen gündelik bir temas kuramuyorlardı (Resim 8a).

Bütün tercihleri açık bırakan, güçlü denge etmenleri içeren ve olabilecek her türlü rizikoya karşı önlemler alan bir duruma; dengeli,

Resim 8: Çeşitli yerleşim düzenleri: (a) Dar vadilerde birbirinden bağlantısız yerleşmeler, (b) Küçük bir ovada basit yerleşim düzeni, genişçe ovalarda (c) Üç düzeyli ve (d) Dört düzeyli yerleşim düzenleri.

kararlı, neredeyse ideal bir durum diyebiliriz. Bundan öteye bir gelişme, olsa olsa bu karma ekonominin, belirli bir zamandaki tek bir görünümünü -ötekileri geride bırakmak pahasına- öne çıkarır ve böylelikle sadece yaşamı sürdürme mekanizmalarını değil, aynı zamanda seçimleri de sınırlar. Bu dengeyi geride bırakan bir gelişmenin nedenleri herhalde çok güçlü nedenler olmalıdır.

Akla gelen bir açıklama -ancak bu da yeterli olmaktan uzaktır- temel yaşam koşullarını besin üretimi yoluyla sağlama olanağının, uygulama geliştikçe bir gerçekliğe dönüşmüş olmasıdır. İnsanlar, hasat almak ve hayvan yetiştirmekte karşılarına çıkan sorunlarla baş etmeyi öğrendikçe, kendilerini yanlışlara karşı daha çok güven altına almışlar, böylece özenli bir yerleşim yeri seçiminin sağladığı güvenlik olmaksızın da başlarının çaresine bakabilmişlerdir.

Besin üretiminde deney arttıkça, avcılık, balıkçılık ve toplayıcılıkla besin sağlama, büsbütün bırakılmasa da azalmıştır. Bununla birlikte, daha sonraki bir aşamada sürdürülmesi ise yalnızca gereksinimden olmamıştır. Daha da sonraları, ekonomi sadece besin üretimine dayandığında, saray çevresinin gereksinim duyduğu etin epeyce bir bölümünün av hayvanlarından sağlandığını metinlerden öğreniriz; ancak söz konusu hayvanların bir bölümü, kendilerine ayrılmış özel korularda bulundurulurdu.

Başlangıçta, besin toplama açısından güvenli yerlerde yerleşmek çok gerekliydi. Ancak, bir dereceye kadar güvenlik sağlandıktan sonra, bu gerek gittikçe azalmıştır. Artık insanlar, eskiden içinde kalmak zorunda oldukları yerlerin dışına istediklerince çıkıp yerleşebiliyorlardı. İlk yerleşimcileri buna iten nedenin, daha geniş ekip biçmeye uygun toprak bulma, daha büyük ve aralarında bağlantılı tarlaları işleme olduğunu düşünebiliriz; elbette bu henüz bir varsayımdan ileri gitmez. Gerçekten de daha sonraki dönemde küçük ovalarda da oturulduğunu, yani yerleşim yerinin artık vadilerle ya da aranan konumdaki öteki yerlerle sınırlı kalmadığını göreceğiz.

Bununla birlikte, yerleşim için seçilen yörede aranan özelliklerdeki değişikliklerin etkisi, yayılma sorununun çerçevesini aşmıştı; çünkü bunlar artık yerleşim yerlerinin kendisinde, yerleşim sistemlerinde olacak olan değişiklikler için bir önkoşul yaratmaktaydı. Söz konusu ufak vadiler, bir yerleşim yeri için gerekli toprağın yüzölçümünü bol bol aşınca, birçok yerleşim yeri ilk kez aynı ekolojik birim içinde yer alabilmiştir ve bunlar artık ilk kez birbirlerine bitişik olarak kurulmuştur. Böylece kabul edebiliriz ki, temel yaşam koşullarını sağlama alanları bundan böyle bitişikti ya da hiç değilse birbirlerine pek yakındı (Resim 8b).

Bitki yetiştirmede deneyimin artışı, daha büyük bir güvenlik duygusu sağlamasına ek olarak, bir başka sonuç verdi; toprak birimi başına düşen verim çoğaldığı için, yerleşim yerlerinin yakınlığı artabilmiştir. Bitki toplayıcılığı, toprak birimi başına en düşük verimi sağlar; en yüksek verimse sulama yardımıyla yılda iki ya da üç hasat alınan topraklarda sağlanır. Ekip biçmede deneyimin artışı, bir kişiyi besleyecek yüzeyi küçültür. Bu demektir ki, bir yerleşim yeri halkını besleyecek toprak da giderek küçülebilir ve güvenliğin artışıyla, toprağın daha yoğun kullanımıyla, yerleşim yerleri gittikçe birbirlerine yaklaşabilirler. Yerleşimlerin yakın oluşu önemlidir; çünkü bu, aralarında -bir yerleşimler düzeni yaratacak biçimde- sınırları, iç ayrımları, parçaları belli bir ilişkinin varlığı için asal bir önkoşuldur.

Bir kez daha, yerleşim düzenlerinin gelişmesi ana konusuna dönmeden önce, burada daha genel anlamda işbölümü sorununu ele almamız gerekecek. Yerleşim düzenlerinin oluşumu, işbölümüne bağlı bir alt biçimdir. Avcılar ve toplayıcılarda ve elbette ilk yerleşimcilerde de, kadın erkek ayrımına göre, hatta aynı cinsten kişiler arasında, bir çeşit işbölümü bulunduğu olgusunu şimdilik bir yana bırakacağız. Şu sırada incelemekte olduğumuz dönemde zaten biraz daha ileri gitmiş bir işbölümü bulunduğu kesindir. Başlangıçta tüm zorunlu görevlerin aile birimi içinde yürütüldüğü varsayımından yola çıkarsak, bir topluluğun üyeleri arasında ilerleyen bir iş bölümü süreci -önce aile sınırları içinde, sonra dışında olmak üzere- mesleklerde gittikçe artan bir bağımsızlık olarak görülebilir.

Bu söylediğimizi daha anlaşılabilir kılmak için, meslekleri, bunlara başvurulma sıklığına ve bunların gerektirdiği önbilgiye göre şematik bir biçimde ayırabiliriz. Üç ana etkinlik olarak besin üretimini, toprak kap üretimi gibi asal becerileri ve değerli takı üretimi gibi uzmanlık becerilerini alır, bu meslek öbeklerinin sıklıklarını ve gerektirdikleri önbilgiyi gösterir bir grafik çizersek, açık bir tablo elde ederiz. Sözünü ettiğimiz üç meslek, "sınırlı ön deneyimli ve sık kullanılan"dan başlayıp, "fazlaca ön deneyimli ve az kullanılan" dan geçerek "çok sayıda ön deneyim isteyen ve çok seyrek kullanılan"a kadar bir doğru çizgi izler. Yüksek derecede ön bilgi gereği konusunda, temel becerilerle uzmanlık isteyen becerilerin, sık görülen besin üretimi uğraşlarından önce birbirlerinden ayrılıp özerkleştiklerini düşünebiliriz. Ne var ki bu düşünceye karşı da, uzman becerisi gerektiren mesleklere ancak pek seyrek rastlandığı görüşü ileri sürülebilir. Bu meslek türlerinin en az sayıda istekli bulabilmesi için bile nüfusun tümünün çok kalabalık olması gerekiyordu.

Bir mesleğin bağımsız olabilmesi için, o iş dalı ne kadar seyrek işliyorsa, toplam nüfusun o kadar kalabalık olması gerekir. Bu demektir ki, bir mesleğin bağımsızlık kazanması, hizmet sunduğu yerleşim yerinin büyüklüğüne bağlıdır. Temel meslekler küçük yerleşim yerlerinde bağımsızlaşabilir. Uzmanlık isteyenlerin bu konuma geçebilmesi içinse daha geniş yerleşim yerleri gereklidir. Şu halde, gittikçe daha geniş yerleşim yerlerinin kurulması, gittikçe daha çok uzmanlaşmış mesleklerin bağımsızlığını getirir. Böyle bir süreçte, bağımsız mesleklerin sayısı yerleşimin boyutlarıyla orantılı olarak artar.

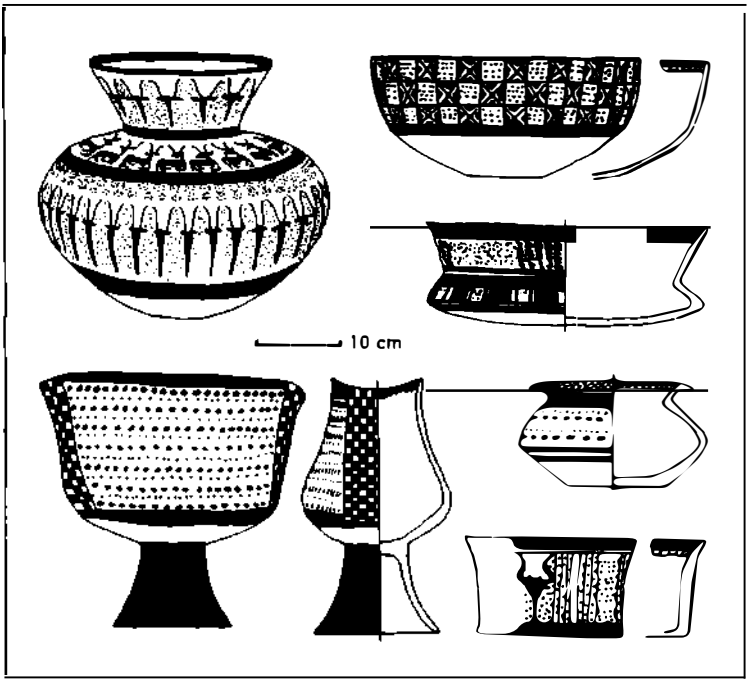
Birkaç meslek türü bağımsızlık kazanır kazanmaz, bunun, o alanla ilgili başka mesleklere de etkisinin görüldüğünü kabul etmemiz gerekir. Bundan ötürü de merkez niteliğinde genişçe yerleşimlerin kurulması, aynı zamanda temel el sanatları için de bir itici gücün bulunduğu anlamına gelir. Bağımsız çömlekçiler ya da demircilerin ortaya çıkmasından sonra, herhalde bu uğraşların aile içinde yüklenilmesi durumu gittikçe azalmıştır.

Bu el sanatlarında verimi gittikçe artırma istemi çeşitli yollardan karşılanabilir. Ya bu işleri bağımsız olarak yürüten kimseler çoğalır ya da meslekler veya o mesleklerde kullanılan yöntemler daha fazla ürün almaya yönelik bir değişikliğe uğrar. Verimliliği artırmanın basit bir yolu, bütün bir çalışma sürecini birçok parçaya ayırmaktan geçer. Bağımsız uğraşlar bu yolla çoğalır fakat kapsamları daralır. İleride göreceğimiz gibi, çok eski dönemlerde bu yola sık başvurulmuştur.

Her şeyden önce, böyle bir gelişmenin ikinci bir sonucu daha olurdu; çünkü artık meslekleri, kendilerini oluşturan alt bölümlere ayrıştırmak için en azından kısmi bir adım atılırdı. İşte genel denetimcilere ya da eşgüdümcülere gereksinim bu noktada duyulmuştur. Şunu kaydetmemiz gerekir ki, yerleşimlerin büyümesiyle, merkezlerin ortaya çıkışıyla ve özellikle bunların sürekli artışıyla birlikte bağımsız mesleklerin sayısı da hep artmıştır.

Yukarıda anlattığım gelişme çizgisini doğrulamamıza yarayacak her türlü malzeme çok kısıtlıdır; çünkü, daha önce de söylediğim gibi, her türlü buluntu arasından sadece seramikte hem miktar hem çeşitlilik yeter derecededir. Bununla birlikte, her ne kadar üretim süreci ve onunla ilişkili emek örgütlenmesi konusunda sadece olguları anlatmakla yetiniyorsak da, gözümüzün önünde tutarlı bir genel tablo da bulunmaktadır. Aşağıdaki paragraflarda bu tablonun ana çizgilerini vereceğiz.

En eski seramiklere eğildiğimizde, birim ailelerde üretildiğinden emin olunan parçaları ele alırız; ama en geç Halaf Dönemi denilen zaman dilimine gelindiğinde, artık o çok ince ve özenle boyanmış seramiğin ustalarca yapıldığını kabul etmemiz gerekir. (Söz konusu dönem, adını bu seramiğin ilk çıkarıldığı yer olan ve Kuzey Suriye'de bulunan Halaf Höyüğü'nden alır.) Ancak bu çanak çömlek grupunda yer alan ve uzun bir süreç olan bireysel boyama işleminden geçirilmiş kapların, bağımsız kişilerin yapıtı olduğu açıkça bellidir ve bu kişiler üretim sürecinin her aşamasını kendileri yürütmüş olabilirler (Resim 9).

Resim 9: Halaf çanak çömlek örnekleri: (a) Tell Halaf (Suriye), (b-f) Tell Arpaciyah (Irak).

Halaf seramiğinin yanı sıra başka grupların da seramik üretmiş olduğu bu dönemin sonunda, çok büyük bir yenilik ortaya çıkmıştır; bu, bir eksen çevresinde dönen bir tabladır (buna turnet ya da yanlış olarak "ağır dönen çark" da denilir). Bununla, günümüzdeki çömlekçi çarkı arasındaki en önemli ayrım, bunun ancak bir kimse tarafından döndürüldüğü sürece işlemesidir. Herhangi bir mil yatağı bulunmadığından ve piminin açtığı bir delik aracılığıyla toprağa saptanmış bulunduğundan, döndürmesi de hayli zor bir iş olmalıydı. Yine de bu düzenek bile bazı işleri kolaylaştırmıştır; örneğin çanakların dikey biçimlendirilmesi ve bundan da çok boyanması daha rahat kotarılır duruma gelmiştir. Boyayan usta, artık ar-

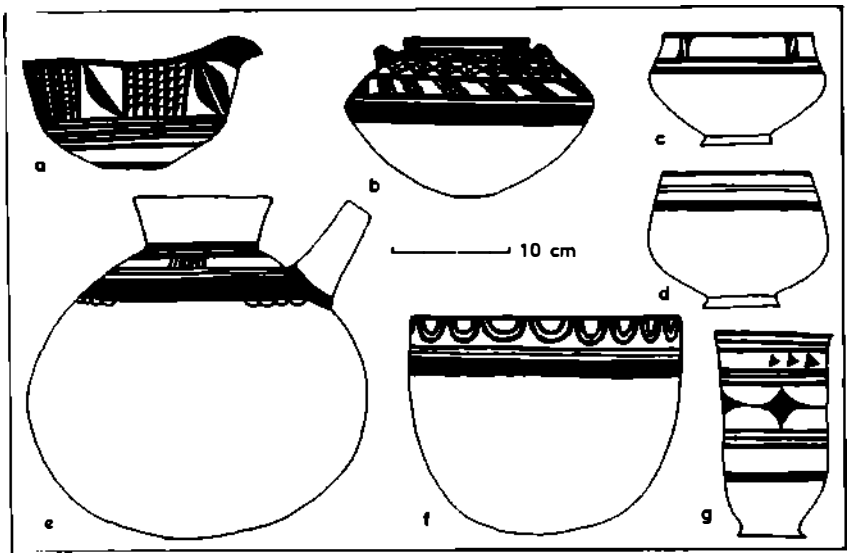
ka yüzü boyamak için çanağın durumunu değiştirmek ya da yerinden kalkmak zorunda değildi. Dönen tabla, çanağı ustanın istediği konuma getirebiliyordu.

Ne var ki, işi kolaylaştırma amacıyla icat edilen şey çok geçmeden etkisini ürünlerin kendisinde göstermeye başladı. O zamana kadar alışılmış bir uygulama olan, kabın çeşitli yerlerinde yapılan ustalıklı boyama, yerini daha sade boyama biçemlerine, genellikle kap çevresinde dolanan eşmerkezli şeritlere bıraktı. Böylece, bugün bir sonraki dönemin, Ubeyd Dönemi denilen zaman diliminin bir özelliği olarak gördüğümüz bezemeler doğmuştur (Resim 10). Bu yeni süsleme yöntemi, doğrudan doğruya o yeni düzenekten ortaya çıkmıştır; çünkü çanağın çevresindeki eşmerkezli şeritler, çok sade bir yolla, boyaya batırılmış fırçayı dönmekte olan çanağa bastırmakla çizilmiştir.

Bu yolla, örneğin fırçanın yukarı aşağı hareketiyle biraz daha ileri götürülen motifler, örneğin askı-çelenkler[11], dalgalı çizgiler ya da balıksırtı örnekler kolayca yaratılabiliyordu. Böylelikle çanak çömleğin hem üretim hem süsleme zamanı eskisine oranla kısalmış oluyordu.

Yeni teknik düzeneğin ortaya çıkışıyla, Yakın Doğu'nun büyük bir kesiminde bu boyama tipi genellikle ötekilerin önüne geçmiştir. Yeni uygulamanın etkisi altında, daha eski, daha yerel süsleme tipleri, öylesine tekbiçim bir değişikliğe uğramıştır ki, "Ubeyd Ufku" denilen şeyin, Ubeyd boyama tekniğinin tek bir yerden tüm Yakın Doğu'ya yayılmasının bir dış belirtisi olduğu, bir göç hareketinin sonucu olarak ortaya çıktığı düşünülebilir.

Süslemede kullanılan bu kolay ve hızlı yöntemin uygulanmaya başlamasından sonra, süslü çanak çömlek buluntularının toplam çanak çömlek buluntularına oranı, boyalı kapların bir lüks sayıldığı eski zamanlardaki oranı çok aşmıştır. Kazı yapanların birçoğu, çalışmalarını süslü çanak çömlek üzerinde yoğunlaştırdığından, birçok durumda boyasız kapların oranı kolay öğrenilemez. Bundan ötürüdür ki, elimizde herhangi bir zamanda kullanılan toplam ça-

Resim 10: Irak'ta Ubeyd Dönemi'nden çanak çömlek örnekleri: (a-c) Ubeyd Höyüğü, (e-f) Tell Uqair, (d ve g) Ur.

nak çömlek miktarının da arttığı varsayımını destekleyecek bir kanıt bulunmamaktadır. Herhalde bu çeşit kaplar en geç, olsa olsa çömlekçiliği meslek edinmiş ustalar yani profesyoneller ortaya çıktıktan sonra üretilmiştir. Bu süreçte görülen çeşitli yöntemler de çömlekleri işleyen ellerin çeşitliliğinden gelmektedir.

Bir sonraki yenilik, çarkın milinin bir mil yatağına oturtulmasıdır. Böylece tam bir çömlekçi çarkı meydana gelmiş olmaktadır; bu yeniliğin de Ubeyd Dönemi sonuna rastladığı sanılmaktadır. Böyle bir değişikliğe gidilmesindeki amaç da herhalde üretim sürecini kolaylaştırmaktı. Bu kez de, hem sürecin kendisinde hem -daha önemlisi- üretilen çanak çömleğin görünümünde önemli sonuçlar alındı. Her ne kadar bu gelişmeler zamandizini açısından bundan sonraki bölüme girerse de, burada kısaca ana çizgilerine değineceğiz.

Ubeyd Dönemi'nden sonra seramikte gözlemlenen belli başlı değişiklikler, kilin çömlekçi çarkı üzerinde işlenince dayanıklılık bakımından istenilen özelliği vermesinden doğmuştur. Çömlekçi çarkının sunduğu tüm olumlu niteliklerden ancak kil esneklik kazanırsa, işlenirken kırılmazsa yararlanılabilir. Kullanımdan önce kilin hazırlanması, eskisinden epeyce daha uzun bir süre gerektiriyordu.

Kilde aranılan nitelikler bazı katkı maddelerinin kullanılmasıyla sağlanabilirdi; bitmiş kaplar da bu katkı maddelerinden hangisi kullanılmışsa ona göre bir görünüm alırdı ve bunlar arasında büyük farklar olurdu. Örneğin demiroksit içeren maddelerin katılmasıyla hamurun temel rengi, pişirme işleminden sonra tümden değişebilir. Son Uruk Dönemi'nin işlemden geçmemiş çanak çömleğinin sarımtırak renginin, bir sonraki dönemde yerini zemindeki kırmızıya çalar bir kahverengine bırakması böyle bir süreçle ilgili olabilir.

Bu teknik değişikliklerin dışında, bir dizi başka etmenin de Ubeyd Dönemi çanak çömleği ile Uruk Dönemi'ni izleyen zaman diliminde kiler arasında çok belirgin ayrımlar yarattığı kesindir. Birkaç örnek bir yana bırakılırsa, seramikte boyama kesintili olmuştur ve yine birkaç özel biçim bir yana bırakılırsa, çanak çömlek bezemesizdir. Ancak bu değişiklikleri, ara sıra ileri sürüldüğünün tersine, hiç de insanlardaki bir değişikliğin işareti olarak göremeyiz.

Çömlekçi çarkının kullanılmaya başlamasından sonra, seramik üretiminde yaygın bir işbölümü olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz; çünkü herhalde uzun bir süreç olan kilin hazırlanması artık başkaları tarafından yapılmaktaydı. Ayrıca, büyükçe işliklerde tek başına ve sadece belirli biçimler üzerinde çalışan ustalar olduğu da düşünülebilir. Bu varsayım, Habuba'nın Son Uruk Dönemi araştırıldığında akla yakın gelmiştir. Belki başka zanaatlarda da dengi bulunan bu çeşit işlikler, çalışmayı topluca gözetim altında tutan ve eşgüdümü sağlayan kimseler olmadan etkinliklerini sürdüremezlerdi.

Anlattığımız bu gelişme sadece emek örgütlenmesinin evrimini göstermekle kalmaz, aynı zamanda uzmanlaşma ile merkezlerin kurulması arasındaki bağlantıya da işaret eder. Bu noktayı daha da

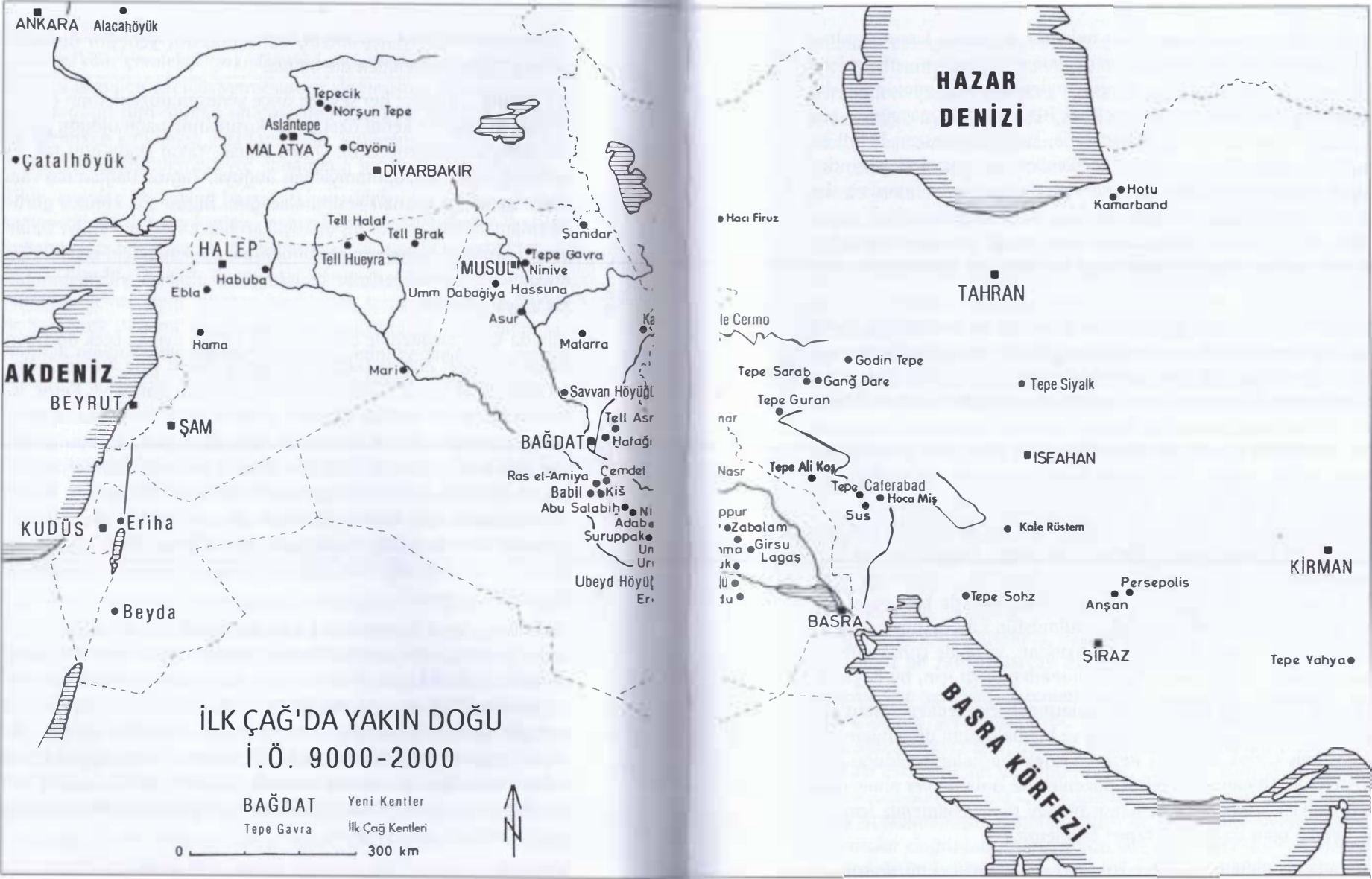
aydınlatmak için, yerleşimlerin, daha doğrusu yerleşim düzenlerinin gelişmesini yeniden ele alalım.

Bu gelişme, aşağıda, her şeyden önce yerleşim düzenlerinin örgütlenme derecesinin kendi özel doğal koşullarına bağlı olduğu görüş noktasından incelenecektir. Örnek olarak, Yakın Doğu'nun tek bir yöresini, Aşağı Mezopotamya'dan doğuya, Zağros Dağları'nın vadi sırtlarına kadar uzanan kesimi alacağım. Burası söz konusu görüşü sınamamızda gerekli dış önkoşulları hemen hemen en iyi sunan yerdir. Örgütsel biçimlerin çeşitli gelişme aşamaları için gerekli tüm doğal koşullar, bu kesimde olabildiğince ufak bir yüzölçümünde bir araya gelmiştir.

Burada kaba çizgileriyle birer ekolojik birim sayılabilecek dört ayrı bölge buluruz: Zağros Dağları'nın dar vadileri; yine bu sıradağların alüvyonlu ovaları; onların altında uzanan Karun ve Kerhe ırmaklarının adını eski bir yönetim merkezi olan Sus'tan alan alüvyonlu Susiana Ovası ve son olarak, batıdaki Aşağı Mezopotamya'nın alüvyonlu ovası. Bu bölgeler elbette birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmamıştır ve az çok ortak özelliklere sahiptirler. Ancak aynı zamanda çok önemli ayrımları da yok değildir. Bu ayrımlar arasında iklim koşulları, başat sıcaklıklar ve yıllık yağışı sayabiliriz. Fakat en önemlilerden biri, yerleşime uygun birimlerin boyutları arasındaki ayrımdır.

Yakın Doğu'nun bu oldukça ufak parçasında, gerek Ganak Çömleksiz gerek Çanak Çömlekli Neolitik zaman dilimlerinin, başlangıç yerleşimlerinden başlayıp ilk büyükçe kalıcı yerleşimlerden geçerek örgütlenmenin kent ve devlet gibi yüksekçe biçimlerine kadar tüm yerleşim tiplerini bulabiliriz. Böylece bu topraklar, bir yandan geniş bir coğrafi çeşitlilik sunarken, öte yandan da ilk uygarlıkların gelişmesinde öyle bir evreler zenginliği gösterirler ki, buranın Yakın Doğu'da uygarlığın ilk biçimlerinin gelişmesinde önemli bir rol oynadığını bile düşünebiliriz.

Seçtiğimiz yörenin, Yakın Doğu'nun çok eski toplumları konusunda göreli olarak çokça güvenilir kanıta sahip olduğumuz kesimi

Resim 11: Yakın Doğu haritası. Metinde adı geçen yerleşimler.

içinde yer alması da olumlu bir noktadır. Bu konu, kazısı yapılmış yerleşimlerin sayısından çok, araştırılması düşünülen yerleşimlerin sayısıyla ilişkilidir. Yerleşim düzenlerinden ve o düzenlerde meydana gelmiş değişikliklerden söz etmek istiyorsak dayanacağımız şey, o projelerin sonuçlarıdır. Bu noktada, kazı yapmaksızın belirli bir toprak parçasının yüzeyinde görülebilen ve arkeoloji açısından önem taşıyan tüm kalıntıları incelemeyi amaçlayan tasarılara dayanmak zorundayız. Her çeşit yerleşim yeri, arkasında gözle görülebilir bir iz bırakmış olduğundan -bu, birçok örnekte karşılaşıldığı gibi, sadece çanak çömlek kırığı bile olsa- bu eski yerleşim yerleri saptanabilir.

Şu halde, bütün bu yerleşimlerin konumu ve büyüklüğü harita üzerinde belirtilebilir ve arkeolojinin yüzeyde ele geçirdiği pek çeşitli buluntular, o yıkılmış yerlerin döneme göre sınıflandırılmasına olanak tanır. Bu süreçte, daha önce de söylediğimiz gibi, en büyük rolü seramik oynar; çünkü hemen her eski yerleşimin yüzeyinde pek çok çanak çömlek parçası bulunabilir. Ayrıca, bu parçalar değersiz şeyler olduğu için, genel değerlendirmede ve özellikle bir buluntular topluluğunun tarihlenmesinde, önemli parçaların eksik olduğunu ya da o buluntular bütününün ilerideki bir tarihte bozulduğunu hesaba katmak zorunda kalmayız. Doğrulayıcı bir karşılaştırmanın yapılabildiği durumların çoğunda, tarihlemede bize, bir kazının verebileceğini, yüzey buluntularının da kabataslak fakat aslına bağlı olarak sağladığı görülmüştür. Elbette böyle araştırmalar kazının yerini tutamaz. En azından, yüzeyde çanak çömlek parçalarından başka pek bir şey bulunamayacağı için, bu böyledir.

Bu çeşit arkeolojik yüzey araştırmalarından elde edilen somut sonuçlar, yerleşim yerlerinin konumu ve büyüklüğünü dönemlere göre ayrılmış olarak, örneğin Resim 17'deki haritalarda olduğu gibi gösteren haritalardır. Yerleşim düzenleri ve onlarda yer almış olan değişiklikler konusunda herhangi bir şey söyleyebilmemiz için bize gerekli olan da işte bu temel bilgilerdir.

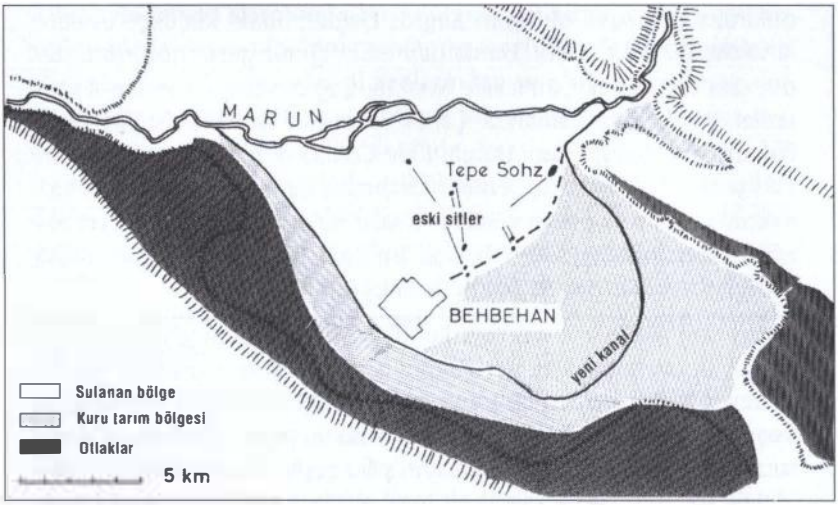
Şu anda ele aldığımız yöreye bakarsak, burası için elimizde sonuçları bulunan araştırmalar, Babilonya ve Susiana'nın geniş ovalarını,

onlardan pek uzak olmayan Zağros Dağları'ndaki küçükçe ovalarla vadileri konu almıştır. Bunlardan edindiğimiz genel görünüm şudur: Sadece Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'ın yerleşim yerlerini içerenler değil, aynı zamanda Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'ın Tepe Guran, Tepe Sarab, Ganj Dareh, Kale Cermo ve Kale Rüstem gibi en eski yerleşim yerlerini içerenlerin de hepsi, Zağros Dağları'ndaki vadilerde ya da o vadilerin küçükçe ovalarına açılan noktalarda yer almıştır. Bunların hepsi tek başına bulunan ve aynı dönemin öteki yerleşimlerinden çok uzakta kurulmuş yerlerdi.

Ancak sonraki evrelerde, bazı kendi başına yerleşim yerlerinin daha küçük ovalara doğru ilerlediğini görürüz. Şurası kesin ki, çevreyi araştırıp tanımaya olanak veren genişliği belirleyen şey, bugün ayrıntılı olarak belirleyemediğimiz birtakım yerel özellikler olmuştur. Kurulduğu yerden ileriye kaymış bu çeşit yerleşimlere Susiana-'daki Caferabad Tepesi ya da (Chogha) Hoca Miş'i veya Aşağı Mezopotamya'daki Res-ül Amiya ve Eridu'yu örnek gösterebiliriz. Yine de bunlar daha çok yalnız yerleşimlere benzer.

Susiana'nın bazı yerleşimlerindeki katmanların dizisine dayanarak adına Son Susiana dediğimiz zaman dilimi içinde ilk kez, tümüyle gelişmiş yerleşim düzenleri görülür. Elbette bu, daha önceki dönemde yerleşimler arasında düzenli ilişki olmadığı anlamına alınmamalıdır; belirtmek istediğimiz, yukarıda dile getirilmiş 'tek' ya da ötekilerden 'yalıtılmış' yerleşimlerle, yerleşim düzeni olarak tanıdığımız ilk örnek arasında, hakkında hemen hiç bilgiye sahip olmadığımız bir zaman parçası bulunduğudur.

Bu en erken yerleşim düzenleri Zağros Dağları'nın arasındaki küçük ovalarda yer almaktaydı. Bugünkü Behbehan [Güneydoğu İran] kentini çevreleyen ova bir örnek olarak alınabilir (Resim 12). Oradaki eski yerleşim yerlerinin hepsi, çok kısa sürmüş bir zaman dilimi olan Son Susiana içinde tümüyle bırakılmış ve bir daha oralarda oturulmamıştır. Bundan ötürü de o ilk dönemlerden kalma buluntular doğrudan doğruya yüzeyde gözlemlenebilir ve değerlendirmelerde kullanılabilecek son derecede bilgilendirici malzeme oluşturur.

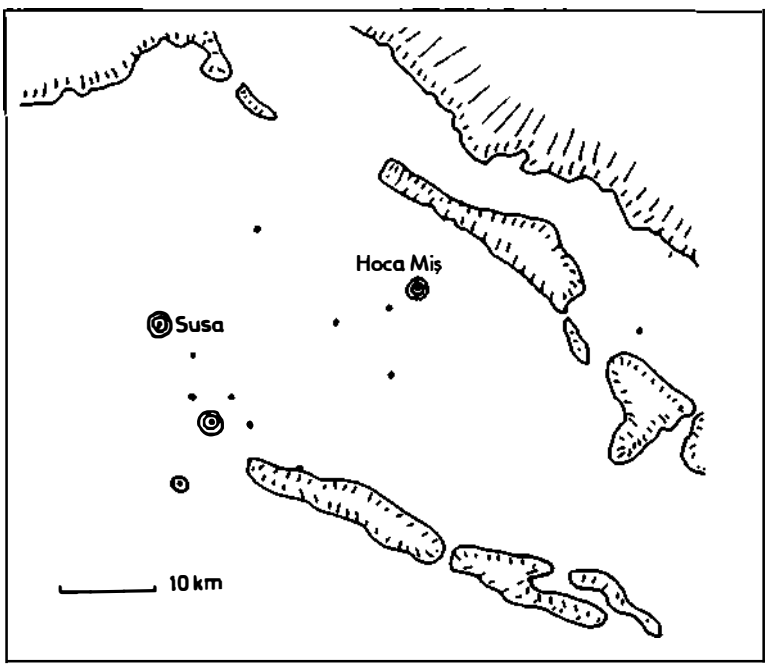
Resim 12: 4000 yılı dolaylarında Behbehan Ovası (İran) yerleşmeleri ve toprak-tan yararlanıldığı sanılan bölgeler.

Ova, dağlık bir yöredeki iki doğal yolun buluşma noktasındadır. Yöreden geçiş ise ancak o iki yolla sağlanır. Yollardan biri en önemli doğu-batı geçidi olup bugünkü Ahvaz ve Şiraz kentlerini bağladığı gibi, Ahamenişlerin 'Kral Yolu' denilen yolunun da büyük bölümünü oluştururdu. Birçok dikey vadi ve onlar arasındaki geçitlerden ilerleyen ikinci yol, yöreyi Körfez'in başlangıç noktasına düşen biraz güneydeki kesim ile İran merkez yaylasındaki İsfahan bölgesini birbirine bağlar.

İzlemesi zor olan bu yol bugün pek işe yaramaz ama Orta Çağ'da büyük önem taşıdığını açıkça biliyoruz. İlk yerleşim yerleri herhalde bu yoldan yararlanmışlardır; bunu o dönemde, Zağros Dağları'nın batısında ve doğusundaki uygarlıklar arasında varolduğunu kanıtlayabildiğimiz ilişkilerde bu yolun kullanıldığına inandığımız için söylüyoruz. Şu halde, büyüklük bakımından açık farkla birinci yerleşim olan Tepe Sohz'un bu bağlantı yolun üzerinde bir rol oynadığını varsayabiliriz. Ne var ki, şimdilik bu rol hakkında daha kesin bir şey söyleyemiyoruz. Ancak bu yerleşimin birinci derece-

deki önemi başka bir şeye dayanır: Marun Irmağı'nın ovaya girdiği nokta, onun yakınında, biraz güneyindedir ve ona başat konumunu veren şey, Marun'dan beslenen bir sulama ağıdır.

Üzerinde yoğun biçimde tarım yapılmış bir yörede, o eski su yolunun bugün belirgin biçimde tanınıp izlenebilmesi elbette ki beklenemez; fakat o dönemdeki yerleşimlerin çoğunun yerinin bugün Tepe Sohz'dan uzanan bir sulama kanalına koşut bir çizgi üzerinde bulunması yeter bir kanıt sayılabilir. Kuşku yok ki, konumu ve 12 hektara yaklaşan yüzölçümüyle Tepe Sohz, her biri 2 ya da 3 hektarı pek geçmeyen toprak parçaları üzerine kurulmuş küçük yerleşimlerden oluşan grupun merkezi sayılabilir. Herhalde burada karşımızda bulunan, basit bir yerleşimler düzendir.

Resim 13: Susiana'da Son Uruk Dönemi yerleşimleri.

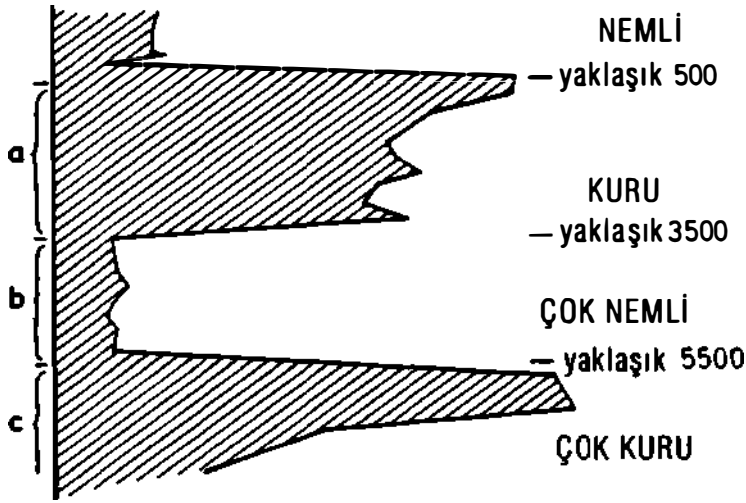
Bu çeşit küçük ovalarda buna benzer başka durumlar bildiğimiz için, Son Susiana Dönemi'nin zamandizinsel ufku söz konusu olduğunda, olağan örgütlenme biçiminin bu olduğunu söyleyebiliriz. İlginçtir ki, Susiana Ovası'nın hemen batısında durum böyle değildir. Orada aynı dönemden yerleşimler bulunduğu kanıtlanmışsa da, aralarında böylesine yakın ilişkiler olduğunu gösterir bir işaret yoktur. Umuyoruz ki, uzun zaman önce yapılmış araştırmaların yayımlanması, bize bu konuda daha fazla şeyler öğretecektir.

Bir sonraki evrede, Susiana Ovası'nda tümüyle gelişkin yerleşim düzenleri buluruz; bunlar arasında o zamana kadar bildiğimiz ölçüleri aşan, Sus gibi merkezler vardır. Ayrıca, bu yerleşimler arasında çok katlı bir hiyerarşiyi gösterir bir ilişkiler ağı da fark edilmektedir. Herhalde bu yerleşimlerle birlikte ilk kez üç basamaklı yerleşim düzenleriyle karşılaşmış olduğumuzu söylersek bir yanlışa düşmüş olmayız.

Yukarıda sınırları verilen son büyük coğrafi birim olan Aşağı Mezopotamya'ya dönmeden önce bir giriş yapmamız gerekecek. Çünkü şaşırarak görürüz ki, doğudaki sınırdaş yörelerde oldukça yüksek düzeyde merkezlerin geliştiği bir zaman diliminde, Aşağı Mezopotamya'da o 'yalıtılmış, tek' yerleşimlerin ötesinde herhangi bir aşamaya varıldığını belli eder hiçbir şey yoktur. Ne var ki, son zamanlarda yapılan araştırmalar, bu şaşılacak durumla ilgili bir açıklamada bulunmamıza olanak vermiştir.

Daha önce ele aldığımız dönem, dördüncü binyılın başları, önemli iklim değişimlerine tanık olunan belli bir zaman dilimiydi. Bu kısmen, Meteor adlı araştırma gemisinin 1964/65 kışında Basra Körfezi'ndeki seferinden elde edilen buluntularla kanıtlanmıştır. Körfezin tabanını oluşturan çökelti üzerinde yapılan çözümlemeler, en çok da bulunan organik maddelerin her birinin yüzdeleri, çökeltinin şaşırtıcı değişimlere uğradığını ortaya koymuştur. Ayrı ayrı yapılan Karbon 14 ölçümleriyle zamandizinsel bir çizim gerçekleştirilebilmiştir (Resim 14).

İnorganik maddelerin yüzdesi, bir ırmaktan gelen suların miktarı ile doğru orantılı olarak arttığı için, bir ırmak tarafından taşınan ve

Resim 14: Basra Körfezi'ndeki derin burgudan (sondaj) elde edilen sonuçlar: Dip çökeltisinde organik madde (taranmış kesim) oranı ve İlk Çağ iklimi üzerindeki etkileri.

sonra çökelen maddeler içinde organik maddelerin oranının düşük olması, çok bol miktarda suyun varlığına işaret eder; yani ırmağın sulama alanında çok yağış olmuştur, bu da nemli bir iklim yaratmıştır. Bunun yarattığı sonuçlar büyük önem taşır, çünkü çok göze çarpan değişikliklerin olduğu zaman dilimi, burada ele aldığımız dönemin bir bölümüyle çakışmaktadır.

Resim 14'de sunduğumuz çizim, kabaca, dördüncü binyılın ortalarında, az çok daha serin ve daha kuru ortalamalara doğru, belki hafif fakat farkedilebilir bir iklim değişikliği meydana geldiğini gösteriyor. Basra Körfezi'nde deniz düzeyindeki bir dizi değişimlerden çıkardığımız eğrinin sağladığı ve başka gözlemlerle pekiştirilen kanıta göre, söz konusu değişim başladığı sırada, denizin düzeyi bugünkünden hiç değilse 3 m daha yüksekteydi.

İklim değişimlerinin sonuçları, deniz düzeyinin yavaş yavaş alçalmasından farkedilebildiği gibi, ayrıca hem de Körfez'e dökülen

akarsuların daha az çökelti maddesi getirmesinden de belli olur; bu ikinci belirtinin nedeni de elbette akarsuların daha az su getirir olmalarıdır. Burada bizim için anlamlı olan, bu olayın nedeni olan yağış azalmasının, o akarsuların tüm sulama alanını etkilemesidir; çünkü iklim dalgalanmaları sadece yerel bir sorun değildir ve herhalde büyük ırmaklar ve onların kolları tarafından sulanan bölgenin tümü etkilenmiş olmalıdır.

Elbette bu iklim değişimlerinin daha önce sözünü ettiğimiz dağlık bölgeler ve onların arasında uzanan düzlükler üzerinde de bir etkisi olmuştur. Ancak, önemli bir noktada herhangi bir değişiklik olmadığı sanılmaktadır: Kesinlikle, bu bölgeler bitki yetiştirmek için yeter miktarda yağış alan kesim içinde kalmaktadır.

İklim değişmelerinin, Aşağı Mezopotamya üzerindeki etkiler çok uzun erimli olmuştur. Sadece seyrek konumda tek tek yerleşim yerlerinin bulunduğu uzun bir dönemi, bölgede daha önceki zaman dilimlerinde, Susiana'da bile hiç yaşanmamış bir sıklıkla yerleşim görülen bir evre izlemiştir. Babilonya'da meydana gelen bu gelişme, bugün, Meteor'un araştırma sonuçlarından alınan bilginin yardımıyla açıklanabilmektedir. Körfez'deki deniz düzeyi yüksekliği ya da ırmaklardaki bol su nedeniyle yerleşime uygun düşmeyen toprak, başlangıçta birkaç ada gibi başkalarından ayrı konumda az sayıda yerleşimden fazlasını kaldıramazken, sular çekilmeye başlar başlamaz çok daha yaygın biçimde yerleşime açılmıştır.

Yakın Doğu'nun daha önce sözü edilmiş öteki bölgelerindeki gelişmeler sorusuna hemen yanıt verilebilir; ancak ne yazık ki oralarda incelenmesi yapılmış yerleşimler hep birbirlerinden çok uzak olduğundan, onlardan, yukarıda ele aldığımız bölgedeki kadar bilgi elde edilemez. Sözü edilen son yerde yani yukarıda ele aldığımız bölgede incelemesi yapılan yerler birbirlerine öylesine yakındır ki, bunlar arasında zaman ve mekan bağı olduğunu düşünmeden edemeyiz; halbuki Yakın Doğu'nun başka yerlerinde hemen her zaman büyük boşluklar arasında köprüler kurmak zorunda kalırız. Ne var ki bunun için araya sokulması gerekli ilave bilgiler, bizi ka-

çınılmaz olarak yanlış yargılara götürür; çünkü böyle bir yöntem, var olan ayrımların her zaman gözden kaçırılmasına neden olur. Bu, yerel farklılaşmanın başlaması gibi önemli bir noktanın kesinlikle açıklığa kavuşmaması demek olacaktır.

Çaresizliğimizi sergilemek için açık bir örnek seçelim. Halaf seramiğinin bulunduğu dönem diye adlandırılan zaman diliminde başka seramik grupları da üretilmiştir. Bunların en özgün olanına, ilk kez rastlandığı yer olan ve Orta Dicle üzerinde bulunan yerleşimin adından ötürü Samarra seramiği denilir. Halaf seramiği gibi o da zengin modelleriyle dikkati çeken boyalı seramik çeşidindendir. Ne var ki, bu iki grup arasındaki ayrım göze batar biçimde ortadadır. Samarra seramiğinde biçimler daha yalın, kalıplar yuvarlaktır ve bunlarda kullanılan renkler donuktur. Halaf seramiğindeyse, bunun tersine, parlak renklerin kullanıldığı görülür.

Birbirinden ayırması kolay olan bu iki grupun, uzun bir süre, zaman içinde birbirini izlediği kabul edilmişti. Ne var ki, yapılan birçok kazı bunların aynı zamanda ortaya çıkmış olabileceğini kanıtlamıştır.

Bundan sonra, aradaki ayrımların coğrafya ile açıklanabileceği sanılmıştır; çünkü Halaf seramiği daha çok Anadolu ve Suriye ile Kuzey Mezopotamya'da, Samarra seramiğiyse daha çok Kuzey Mezopotamya'nın doğu ve güney bölgelerinde, Zağros Dağları'na kadar uzanan bir kesimde bulunur. Fakat, birisi çıkıp da yerleşimleri kesin biçimde ayırmaya kalksa, bu çanak çömleğin bulunduğu bölgelerin örtüştüğü alanın çok geniş olduğunu görürüz.

İkinci bir açıklama, iki seramik grubunun her biri farklı yaşam biçimine sahip, biri tarımla öteki hayvancılıkla uğraşanlardan oluşan, ayrı insan topluluklarına ait olduğu görüşüne dayanır. Daha önce vardığımız sonuçların, bu mutlak biçimlerin belki de o dönemde böylesine karşıtlık göstermeyeceklerini ortaya koymuş olması bir yana, bu yöre için az çok kanıtlanmış olan bölgesel farklılaşma göz önüne alınırsa, birbirinden epeyi değişik yaşam biçimleri olmaması da şaşırtıcı olurdu.

İncelemesi yapılan yerlerin sayısı iyice artmadıkça herhalde bu soruna bir yanıt getiremeyeceğiz. Nitekim ayrı yerleşim yerleri arasında elbette var olmuş olması gereken ilişkiler konusunda herhangi bir yargı öne sürmeden önce de bu alanda araştırmaların çoğalması gerekmektedir. Somut bir şey söylenemese de, hiç değilse genel gelişme süreci konusunda yukanda çizdiğimiz görünümü yadsıyacak herhangi bir işaretin belirmemiş olması bile umut vericidir.

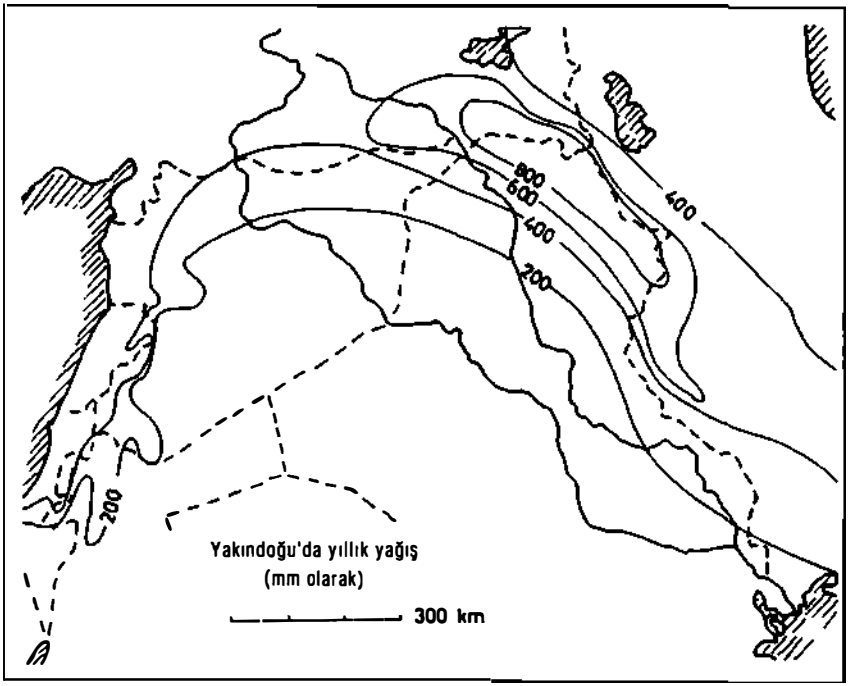
Yakın Doğu'da bölgesel farklılaşmaların niçin başladığı konusunda bölümün başında sorduğumuz soruya dönersek, buna hemen şu açıklamanın verildiğini görürüz: Ayrımlar herhalde, karmaşıkça yerleşim düzenlerinin oluşabileceği alan gereksinimlerini tümüyle karşılayabilen bölgeler ile böyle bir şeye olanak veremeyecek derecede dar alana sahip olanlar arasında bulunmaktadır. Elbette tek başına bu açıklama pek doyurucu görülemez. Öyle olsaydı, Yakın Doğu'nun geniş yörelerinden, Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'nin büyük düzlüklerinden Susiana'dakilere benzer örgütlenmeler çıkmaz mıydı? Doğal çevre biriminin büyüklüğü, bölgesel farklılaşmanın nedeni olamaz ya da hiç değilse tek nedeni o olamaz.

Susiana ile Aşağı Mezopotamya ve onlarla birlikte Yakın Doğu'nun -kısa süre sonra buradaki tüm gelişmelerin merkezi olacak olan- öteki düzlüklerini birbirinden ayıran başka ölçütler ararken şu temel öğe karşımıza çıkar: Fark, suyu elde edebilme olanaklarından kaynaklanmaktadır. İklimin geçirdiği gelişmeler ve iklimler arası ilişkiler konusunda eldeki en son kanıtlar, bu bölgelerin iklim yapılarının ve en önemlisi, bunların her birine düşen yağış sıklığının bugünkünden pek değişik olmadığını yani her bir bölgenin durumunun ötekine göre aşağı yukarı aynı olduğunu ortaya koyduğundan, ilk yerleşimlerin bulunduğu saptanan başka yörelerin tersine, Susiana ve Babilonya'nın geniş ovalarının, o zaman bile, bitki yetiştirilmesine el verecek derecede yağış almadığını kabul edebiliriz.

Bugün, Aşağı Mezopotamya tümüyle kuru tarım yapılabilecek yörenin dışında kalır. Halbuki Susiana'nın hiç değilse bir bölümü büyük olasılıkla yeter derecede yağış alır. Şu halde, sulamasız tahıl ta-

rımı Susiana'nın bazı kesimlerinde yürütülebilirken Aşağı Mezopotamya'nın hiçbir kesiminde böyle bir şey yapılamaz. Yakın Doğu-'nun iki ana bölgesi arasındaki bu ayrım, birçok yazar tarafından gelişmedeki ayrımın başlıca nedeni olarak gösterilmiştir. Bu eski yargıya göre, Aşağı Mezopotamya'nın yükselişi, birtakım insanların genişçe örgütlenme ilişkileri içinde bir araya gelmesiyle olabilmiştir; bunu gerektiren de sulama işini yürütmek ve özellikle buna gerekli teknik donanımı sağlamak zorunluluğudur. Bu görüş ancak, bu geniş ovalara yerleşimin başladığı sırada, son dönem Babilonya metinlerinden öğrendiğimiz biçimde bir sulama gerekmişse doğru olabilir. Metinlerden öğrendiğimiz o sulama yönteminde, -her zaman kıtlığından ötürü değerli olmuş olan- Fırat sularının kıyı boyunda oturanlara, uzun besleme kanalları aracılığıyla, ölçülü biçimde dağıtılması gerekirdi. Ne var ki, ileride göreceğimiz üzere, böyle sulama düzenekleri kapsamlı bir yönetim örgütü gerektirdiğinden, ancak daha sonraki bir gelişme aşamasında ortaya çıkmıştır. Çok eski dönemler söz konusu olduğundaysa, karma sulama ağları kesinlikle bir yana bırakılmalıdır.

Bunu şu gözlemden çıkarıyoruz: Körfezdeki su düzeyi iklim değişimlerinden önce yüksekti, öyle ki Aşağı Mezopotamya'nın en güneyine düşen geniş bölgeler sular altındaydı; bir yandan da, yine aynı zamanda ırmaklar öylesine bol su getirirdi ki, mevsiminde alüvyonlu ovaların geri kalan kesiminin büyük bölümünü su basardı. İklimdeki değişim, önünde sonunda, geniş toprak parçalarının artık sular altında kalmaması ve büyük ölçüde oturulabilir nitelik kazanması demek olsa bile, bu, aynı zamanda uzun bir süre daha oralarda tarım yapmaya yetecek derecede su olduğu; küçük, hatta minicik yeraltı su damarlarında ve akarsulardan su sağlanabildiği anlamına da gelebilir. Şu halde, nerede yapay sulama gerekiyorsa, orada büyük çabalara girmeden su elde edilebiliyordu. Bundan ötürüdür ki, tek başına ele alındığında insana pekala çekici gelen bir sav, Susiana ve Babilonya'nın hızlı gelişmesine, kullanılan suyun yönetilmesine duyulan gereksinimin yol açtığı savı, artık bu konudaki bilgimize uygun düşmemektedir.

Resim 15: Yakın Doğu'da bugünkü yıllık yağış ortalaması.

Bununla birlikte ana düşünce doğrudur. Bir yerde yapay sulama ağı var demek, bu ille de büyükçe bir örgütlenme kapsamında meydana gelmiştir demek olmasa bile, sulamaya dayanan tarım ile kuru ya da daha doğru bir anlatımla susuz tarım arasında büyük bir ayrım vardır ve ikincisi daha fazla fiziksel güç istemekle kalmaz, aynı zamanda daha büyük bir kafa emeği de gerektirir. Sulama yardımıyla toprak daha yoğun ekilip biçilebilir, yani belirli bir toprak parçası üzerinde sulamayla alınan verim sulamasız tarımla alınandan daha büyüktür. Bundan başka, verimde artış, arpa ekimiyle pekiştirilebilir. Arpa, yabanıl aşamada iki sıralıyken, yapay sulamayla altı sıralı tipe geçerek büyük bir miktar artışıyla ortam değişikliğine tam bir uyum göstermiştir. Şu halde, altı sıralı arpanın elde edilmesi büyük bir başarıdır. Bu çeşidin pek kısa bir zamanda tüm Yakın Doğu'ya

yayıldığı anlaşılıyor. İki sıralı arpanın taneleri altı sıralınınkinden daha büyük olsa ve verim yüzde üç yüze çıkmasa da, altı sıralı arpa ekilmesiyle ortalama verim en azından iki katına yükselmiştir.

Böylece, çeşitli etmenler bir araya gelip belirli bir toprak parçasından alınan verimi yükseltmiş ve daha çok insanın burdan beslenmesine olanak sağlamıştır. Ya da başka bir anlatımla, bir yerleşim yerinin çevresinde belirli bir nüfusu beslemeye ayrılan toprağın yüzölçümü epeyce küçülmüştür. Bunun sonucunda, sulama yapılan bölgelerdeki yerleşimler, tarımın doğal yağışa bağlı olduğu bölgelere oranla birbirlerine daha yaklaşabilir duruma gelmiştir.

Yine de aradaki ayrımın getirdiği sonuçlar çok uzak erimli olmuştur. Artan yakınlık, yalnız kültürel ve ekonomik alışverişi yüreklendirmemiş, öte yandan sürtüşmelere ya da sürtüşmelerin yoğunlaşmasına da yol açmıştır. Söz konusu sürtüşmeler, bir de üstelik yoğun yerleşilmiş bir bölgede baş göstermişse, sorun insanların birbirlerinden uzaklaşmalarıyla çözümlenemezdi; çünkü zaten o tenhalık olabilseydi sürtüşme de çıkmazdı.

Böylesine sıkışık yerleşim, sürtüşmelerin hep denetim altında tutulması gerektiği anlamına gelir. Daha önce de söylediğimiz gibi, insanların sıkışık düzende oldukları durumlara ancak sulama yapılan ve yoğun ekilip biçilmiş yerlerde rastlanabilir. Şu halde, böyle zorluklarla karşılaşan ve onları çözmek zorunda kalanlar, o çeşit topraklarda -yani en çok Babilonya'da- oturanlar olmuştur. Daha yüksek bir uygarlık basamağına çıkmakta, bireylerin ya da toplulukların bir arada yaşamasını sağlayacak kurallar koymaya duyulan gereksinim, salt yönetimsel yapılar yaratmaya duyulan gereksinimden çok daha önemlidir. İşte bundan ötürü, Yakın Doğu'nun ayrı yörelerinde ayrı gelişmeler meydana gelmesinin nedeni olarak, güneyin büyük ovalarının kendilerine özgü niteliklerini, bunlar arasında da en çok büyüklüklerini ve sulamaya olan gereksinimlerini gösterebiliriz.

Daha önce sözünü ettiğimiz Ubeyd seramik boyama tekniğinin Yakın Doğu'nun büyük bölümünde yayılması, yine de bu dönemin

sonunda çeşitli bölgelerin hâlâ ortak birçok noktası olduğunu gösterir. Anımsanacağı gibi bu ad, söz konusu seramiğe ilk bulunduğu yerden yani Irak'ın güney kesimindeki Ubeyd Höyüğü'nden [Tell al-Ubaid] ötürü verilmiştir. İlk dönemlerde zaman zaman çok belirgin ve ayrıntılı boyama biçemleri gösteren Ubeyd seramik boyama tekniği, gittikçe eşmerkezli şeritlere, girlandlara, dalgalı çizgilere ya da bunlar gibi genel kalıplara indirgenmiştir. Bu moda, Yakın Doğu'nun hemen tüm bölgelerinde aynı anda fakat değişik yoğunluklarda baş göstermiştir. Bu temel eğilimin, belli bir topluluğun göçüne ya da başka türden bir gruplaşmaya bağlanamayacağını, bunun daha çok yapım yönteminde bir yenilik olan çömlekçi çarkının ortaya çıkışından doğduğunu daha önce söylemiştik.

Burada bizi en çok ilgilendiren, uygulamayla ilgili bir buluşun yayılmasının özgün önkoşullara bağlı olması düşüncesidir. İnsan bu çeşit bir yeniliği, ancak birtakım sorunlarının onunla çözümleneceğine aklı yatarsa benimser. Önceden de belirttiğimiz gibi, çömlekçi çarkını kullanmadaki amaç, üretimi artırmaktı ve bu yeniliği, gelişmekte olan işbölümünün bir yansıması olarak kabul etmemiz gerekir. Çarkın üretim sürecine girmesi, profesyonelleşmede daha ileri bir basamağa yükselindiğini belli eder. Aynı süreç, çanak çömlek yapımının dar sınırlarını aşarak bir bütün olarak Yakın Doğu'nun aynı dönemdeki ekonomik örgütlenmesini hedef alır. Bu teknik yeniliği benimseyen yerlerin diğer alanlarında birbirine çok benzer ekonomik sorunlar çıkmış, yeni gereksinimler doğmuş olabilir. Bu nedenle, bu ekonomiler birbirlerine çok benzer. Ancak kaydetmeliyiz ki bu, Ubeyd Dönemi'nin kendisi için değil, bir önceki evre için doğrudur. Yerleşim biçimleri üzerindeki gözlemlerimizden çıkardığımıza göre, o evrede Yakın Doğu'nun bölgeleri arasında henüz açık bir farklılaşma olmamıştı.

Ne var ki elimizde, Ubeyd Dönemi'nden de buna benzer bir teknik ilerleme örneği vardır. Daha önce de sözünü ettiğimiz bu yenilik, bir saplama üzerindeki döner tablanın bulunuşundan sonra gelen mil yataklı çömlekçi çarkıdır. Bunun ortaya çıkışı Ubeyd Dönemi'nin son dilimine rastlar. Temelde Ubeyd Dönemi çanak çömleği ile

bir sonraki zaman dilimi olan Uruk Dönemi'nin çanak çömleği arasındaki göze görünür ayrımı yapan bu yeni buluştur.

Bu yenilik de şüphesiz, gittikçe gelişen işbölümü, daha ileri düzeydeki uzmanlaşmaya olan istem ve üretimin artan miktarı ile ilişkilidir. Bu nedenle, elbette söz konusu bu yenilik, özgün bir ekonominin açıkça artan gereksinimleriyle bağlantılıdır. Saplama üzerinde dönen tablanın tersine, çömlekçi çarkının Yakın Doğu'nun geniş bölgelerinde yayılması hızlı olmamıştır. Başlangıçtaki etkisi, sadece yüksek gelişim gösteren kesimlerin yaşamına girmekle sınırlı kalmıştır.

Çoğu zaman tartışmaların asıl merkezinde yer alan çanak çömlek süslemesini, özellikle boyamayı tarafsız bir biçimde ele almak pek kolay değildir; çünkü belli bir boyama biçemi ya da belli bir motif dizisinin yayılımı, hem daha geniş bir alana yayılma düşüncesine hem de toplulukların göç hareketlerine bağlı kalmıştır.

Halaf ve Samarra çanak çömleğinin aynı zaman diliminde bulunuşları üzerinde daha önce dile getirdiğimiz tartışmamız gibi, Ubeyd boyama biçeminin tartışılması da belki böyle bir yaklaşımda rastlanması olağan zorlukları en iyi biçimde göstermektedir. Bundan ötürü, ayrı çanak çömlek grupları arasındaki ilişkilerin yorumu çok iyi sınırlandırılmalı, bu sınırlar sadece aynı döneme ait olup olmama sorusunun ötesine geçen yargılarla saptanabilmelidir. Aşağıdaki paragraflarda, tek bir gözlemden özgün sonuçlar çıkarılmasının nedeni de, varılan yargıların çok genel nitelikte olmasındandır.

Tartışmamız, Yakın Doğu'da her dönemde kaç tane birbirinden ayrı, sınırları iyi belirlenmiş çanak çömlek çeşidi olduğu ve bunlar arasındaki ilişkinin zaman ilerledikçe nasıl bir değişim gösterdiği yolundaki sorularla ilgilidir. İnceleme dönemimiz için, seramik üretiminin ortaya çıkışını başlangıç noktası, Ubeyd Ufkunu da bitiş olarak alırsak, sonuç tablosu çarçabuk çizilebilir. İlkönce karşılaştığımız durum, üretimde kullanılan yollar arasında ortak noktalar bulunmasına karşın, bezemedeki motif gruplarının birbirinden oldukça farklı olduğudur; öyle ki, örneğin Zağros Dağları'ndaki ufak

bir yörenin çanak çömleği ile yine aynı kesim içindeki bir başka ufak yöreninki arasında ayrımlar bulunur.

Ancak bu konuda büyük bir sıçrama yapıldıktan sonra sağlanan gelişmelerin sonucunda, hâlâ kesinlikle farkedilebilir yerel ayrımlar kalmış olsa da, ortak niteliklerin egemen olduğunu görürüz. Aradaki zaman diliminde ortaya çıkan değişimler -bilebildiğimiz kadarıyla- kesintisiz bir gelişme karşısında bulunduğumuz yolundaki düşüncemize ters düşmez.

İçlerinde birbiriyle sıkı sıkıya bağlantılı çanak çömlek tipleri bulunduğunu söyleyebildiğimiz gruplar, zaman ilerledikçe büyür. Bu gelişme şaşırtıcıdır, çünkü daha çok ele alınan zaman parçasının başlarında büyük grupların, sonlarında ise ayrımları belirgin, bireysel gruplar olması akla daha yakın gelmektedir. Ne var ki, bu gelişmeyi genel gelişmeyle olan ilişkisi içine oturtursak, durumun hiç de şaşırtıcı olmadığını görürüz.

Önce, çanak çömleği değişik motiflerle süslemenin hangi nedenlere dayanabileceğini düşünelim. Gündelik kullanım nesnelerini süslemede, bundan hoşlanmanın payı olduğu doğrudur ama hoşlanmanın yanıbaşında ayrımlar getirilmesi, insanın kendini başka insanlardan, irili ufaklı birtakım gruplardan ayırma isteğini dışa vurması da en az o kadar önemlidir. Bir yerleşimde aileler arasındaki, orada yaşayan daha büyük birimler arasındaki ayrım, her topluluğun yaşamı için büyük önem taşır. Bundan ötürü, toplumdaki ana yapının aile ilişkilerine dayandığını kabul ettiğimiz bir dönemde, bir ayırım öğesinin açıkça belirlenerek öne çıkması garip bir şey değildir.

Bir sonraki dönemde, toplumsal hiyerarşilerin oluşumu ve toplumsal farklılaşmalarla -bunların ne biri ne de öteki toplumsal konum simgeleri (statü sembolleri) olmaksızın edemezler- ortaya çıkan ve sürekli ilerleyen işbölümünün yanıbaşında, başka görünümler de yer alır. Git gide hammadde, ham maddeyle birlikte bitmiş ürün ve deneyim alışverişine bağlanan toplumsal gelişme sürecini bunlar belirler. Bununla bir yandan bölgeler birbirine yaklaşır ama öte yandan da çanak çömleğin bezemesi ve boyası, toplumsal farklı-

laşmayı belli etmede birinci yol olmaktan çıkar. Toplumsal farklılaşmasını çok değişik ölçütlere göre örgütlemeye yeni başlayan bir toplumda, bu farklılaşmayı dışa vurma olanakları da elbette birbirinin eşi değildir. Farklılaşmanın bu öteki biçimlerinin, çanak çömlek boyamadaki kadar kolay erişebileceğimiz çizgiler taşımamış olması pek akla yakındır. Seramik çeşitlerindeki gelişme ile toplumsal koşullar arasında doğrudan ilişkiler bulunduğunu söylersek, bir sonraki bölümün konusuna el atmış oluruz. Aşağı Mezopotamya'da Son Ubeyd Dönemi'nin hemen tümü eşmerkezli şeritlerden oluşan ve çoğu önemsiz olan süslemelerden sonra, bir sonraki Uruk Dönemi'nin çanak çömleğinde boyama bulunmaması ya da hemen hiç bulunmaması, yukarıda anlattığımız bağlamda, akla uygun gelmektedir. Toplumun "katmanlaşmış" diyebileceğimiz bir biçiminin varlığına işaret edebildiğimiz ilk dönemin bu olması herhalde rastlantı olmasa gerek.

Çanak çömlek örneklerinde hem benzerlikleri (ya da "akrabalıkları"nı) hem de farklılıkları, bunları üreten insan gruplarının "akraba" olup olmadıkları anlamında yorumlarken son derecede dikkatli davranmamız gerektiği, bu olguların ışığında açıkla belli olmaktadır. Burada karşımıza, çanak çömlek araştırmalarının ötesinde genel çok somut bir uyarı çıkıyor. Bu çalışmamız boyunca, arkeolojik verilerdeki bağlamlarla etnik birimlerin birbiriyle ilişkilendirilmesinde kuşku uyandıran daha başka somut örneklerle de karşılaşacağız.

Bu bölümde ele alınan dönemin sonunda, başka farklılaşmalar da görünmeye başlamıştır. Bunların bir bölümü, Yakın Doğu'da bölgelerin birbirlerinden uzaklaşmaya, ayrılmaya başlaması kapsamında coğrafi; bir bölümüyse, toplumdaki aynı işleyişe yönelik öğelerin daha da sıkı biçimde eklemlenerek evvelce başladıkları yolda ilerlemesi bağlamında toplumsal niteliklidir. Yukarıda sözü edilen iklim değişimlerinin yardımıyla Aşağı Mezopotamya, daha sonraki gelişmelerin ana sahnesi olacaktır.

IV
İLK GELİŞKİN UYGARLIK DÖNEMİ
(~ 3200 - 2800)

"İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi"[12] terimi ortaya atıldığında Yakın Doğu tarihi üzerindeki araştırmalar ileri bir düzeye varmıştı. Değişik zaman dilimlerini dıştan etkileyen birtakım ölçütler ve o zaman dilimlerinin birtakım özgün nitelikleri belirginleşmişti. Ancak, toplumun iç bağlantılarını anlamamıza olanak verecek ayrıntılar henüz bilinmiyordu. Silindir mühürlerin, yazının, çok büyük yapıların ve sanatın -bütün bunlar Yakın Doğu'nun daha sonraki gelişmesinde önemli rol oynamıştır- Babilonya'da kısa bir zaman parçası içinde ortaya çıkmış olmasından ötürü, bu bölgenin tarihte önemli bir noktayı temsil ettiği düşünülmüştür. Bu başarıların birden kotarılışına bakıp daha önceki dönemin kültürünün epeyce geri bir seviyede olduğu kabul edilmiştir. Ayrıca, İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi teriminin ortaya atıldığı dönemde, insanlar, yeni bir etnik topluluğun ortaya çıkışının, kültürel gelişmenin yeni doruklarına tırmanma olanağını vereceğini sanmaktaydılar.

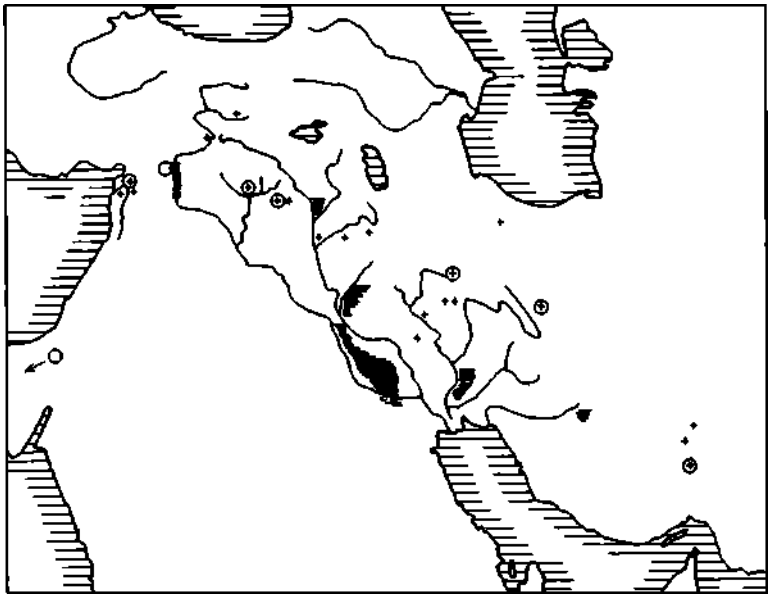
O zamandan beri, herhangi bir etnik grupun eşsiz, başkalarınkine benzemez yetenekleri konusundaki söylediklerimizi yeniden gözden geçirmemizi gerektiren birtakım gelişmeler kaydedildi. Aynı zamanda ilk dönemler konusundaki bilgimiz, İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi demeye alıştığımız karmaşık varlığı belirleyen gelişme modellerini daha iyi fark etmemize olanak veren bir düzeye de gelmiştir. İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi sözcüklerini, ileri sürdüğümüz tüm sakıncalara karşın kullanmaya devam ediyoruz; çünkü kullanışlı, oturmuş terimlerin son kertede gerekli olmadıkça bırakılmamaları gerektiğine inanıyoruz.

Babilonya'nın, bu bölgeyi ayrı bir birim olarak ele almamızı gerektirecek özel rolüne önceki bölümde işaret etmiştik. Arkeolojik kayıtlar bu konuda yeterince açıktır. Yakın Doğu'nun bütün yörelerinde yerleşimlerin gittikçe yoğunlaştığını ve bununla aynı zaman-

da olmak üzere, yerleşim yerleri arasında yapılanmış ilişkilerin ortaya çıktığını görürüz. Hatta Susiana'da farklı düzeydeki yerleşim düzenlerinin bir arada geliştiği anlaşılmaktadır; Babilonya'daysa yerleşim yerlerinin büyümesi çevre yörelerdekinden daha geç olmuştur. Bu ilk ve uzunca dönem boyunca yerleşimlerde yoğunluk, ilk evreninkini hiç aşamamıştır ve yerleşim yerleri, birbirlerinden o kadar uzaktır ki, bildiğimiz kadarıyla aralarında düzenli bir ilişki kurulamazdı.

İlk Gelişkin Uygarlık dediğimiz dönemin yani Son Uruk Dönemi'nin (bu ad Babilonya'nın güney kesiminde bulunan Uruk yerleşiminden ötürü verilmiştir) başlangıcında genel görünüm tümden değişir. Uruk kentinin artülkesi, bugüne kadar üzerinde en yoğun durulmuş olan yörelerden biridir ve değişen yerleşim modellerini incelememize çok uygun bir toprak parçasıdır. Burada eskisinden on kat fazla yerleşim ortaya çıkar; bunların çoğu birbirine öylesine yakındır ki, aralarındaki bağlantıyı hemen fark ederiz, yani bir yerleşimler düzeni ile karşı karşıya olduğumuzu görürüz.

Bu düzenler sadece Susiana'da daha önce varılmış olan örgütlenme düzeyinde kalmıyor, anlaşıldığına göre, o düzeyden bir adım ileride bir örgütlenmeye varıyordu. Şimdi karşımızdaki, üç katlı basamaklanmış bir toplum değil, tepesinde Uruk bulunan dört katlı bir toplumdur (bkz. Resim 8). Babilonya, Tek Yerleşimler Evresi'nden, o zamana kadar görülmemiş düzeyde bir karmaşık örgütleşme olarak nitelenebilecek bir evreye kaymış, ancak bu kaymada göze gelir belirgin bir geçiş olmamıştır. Bu birden değişim, son zamanlara kadar bir bilmece olarak kalmıştı; fakat bugün bir dereceye kadar açıklanabilmektedir. Elbette Dicle ve Fırat'ın getirdiği alüvyonlu birikintiyle oluşmuş olan Babilonya'nın taşkın yatağı, daha önce incelenmiş ve bir zamanlar denizkulağı ve bataklıktan oluşan bir yörenin yavaş yavaş kuru toprağa dönüştüğü yargısına varılmıştı. Ancak bu değerlendirme, büyük ölçüde bir yerleşimin birden denilebilecek bir hızla ortaya çıkışını açıklayamıyordu, çünkü böyle bir çökelme süreci uzunca zaman isteyen bir şeydir; öyle ki, üzerinde

Resim 16: Son Uruk Dönemi'nde Yakın Doğu: Babilonya'da Son Uruk uygarlığı ve doğrudan sonuçları; o: silindir mühür buluntuları; +: Eğik ağızlı kase buluntuları.

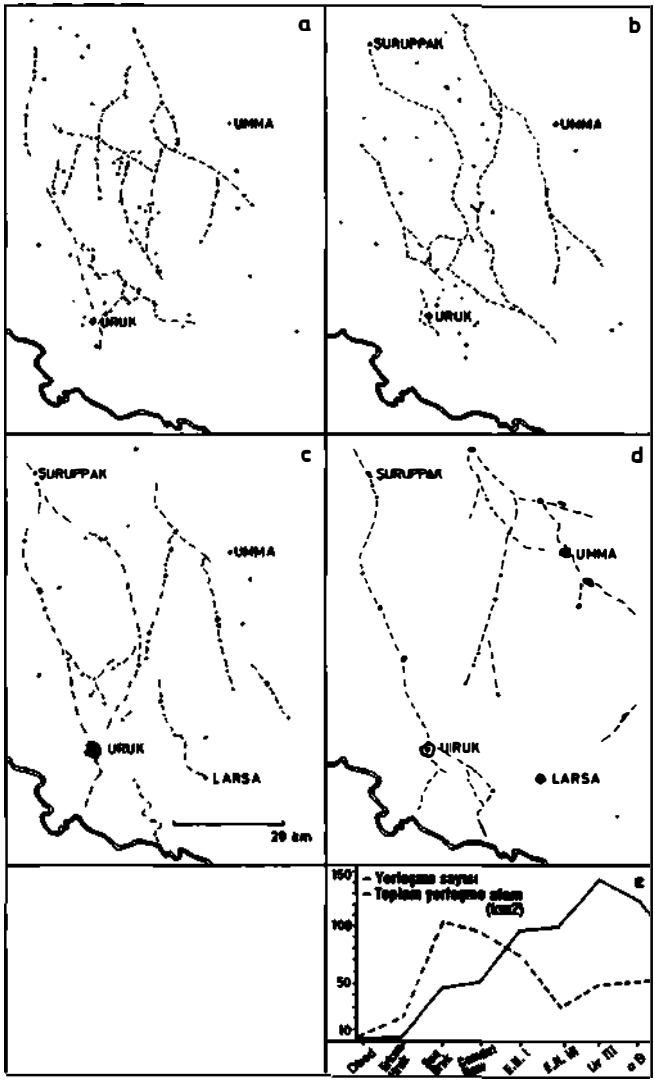
oturulabilecek bir zeminin oluşması için çok uzun süre beklemek gerekir.

Antik Çağ iklimi ile Mezopotamya ırmakları ve Körfez'in su miktarındaki değişikliklerin incelenmesinden elde edilen sonuçlar, yukarıda belirtildiği gibi, bugün bize Güney Babilonya'da ortaya çıkan oluşumların oldukça açık bir görünümünü vermiştir. Dördüncü binyılın ortalarında meydana gelen ve bugün belgelenmiş olan iklim değişikliklerinin, iki ya da üç yüz yıl gibi bir süre içinde, düzenli aralıklarla toprakları kaplayan su baskınlarını durdurduğu ve geniş toprak parçalarından suyun çekilmesine yol açtığı anlaşılmaktadır. Su çekilmesi oldukça kısa bir zamanda olmuştur; öyle ki Babilonya'nın daha çok güneyde bulunan birtakım büyük kesimleri, yeni kalıcı yerleşim yerleri kuracak insanları çekebilmiştir.

Ne var ki bunu söylerken tarihe bir teleskopla baktığımızı, "oldukça kısa zaman" dediğimiz şeyin otuz ile elli yıl arası, hatta belki de yüz yıl sürmüş olabileceğini unutmamamız gerekir. Daha önceden komşu yörelerde edinilmiş besin üretme yöntemleri ve yine oralarda oluşturulmuş örgütlenme ile bu "yeni toprak" üzerine hemen yerleşilmiş, tümüyle doldurulmuştur. Bu nedenle, yalnız bu görünümüyle bile ele alırsak, yerleşim düzenlerinin gelişmesinin daha önce birden bire, örneğin Susiana'da varılmış olan aşamada başladığını söyleyebiliriz. Bu koşullarda yerleşim sayılarının bir dönemden ötekine, aynı hızla, on kat arttığını görüyoruz; toplam yerleşim alanı da 60 hektardan 440 hektara yükselmiştir (Resim 17). Toplam yerleşim alanı sözcüklerinden sadece belirli bir zamanda oturulan tüm yerlerin yüzölçümlerinin toplamı anlaşılmalıdır. Yüzey birimine ortalama düşen kişi sayısının değişmediğini kabul edersek, toplam yerleşim alanı, nüfus değişikliklerini değerlendirmede -oturanların kesin sayısı verilemezse de- yararlı bir ölçüdür.

Her ne kadar nüfus artışı sadece bir göç dalgasından değil, birtakım etmenlerin bir araya gelişinden kaynaklanmışsa da, yöreye yeni halkların gelmesinde herhalde bu yeni toprağın çekiciliği de rol oynamıştır. Üzerinde durulacak bir olasılık, bir iç nüfus değişimi olabilir. İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi'nden önce gelen ve yerleşim sayılarının büyük artış gösterdiğini gördüğümüz İlk Uruk Dönemi boyunca Babilonya'da var olan yerleşim bölgelerinin haritalarını karşılaştırırsak, başlangıçta yerleşimlerin çoğunun Babilonya'nın kuzey kesiminde kurulduğunu görürüz.

Bir sonraki dönemde, kuzeydeki yerleşimler azalmış, güneydekilerin sayısı kuzeydeki eski sayıyı çok geride bırakmıştır. Şu halde, çeşitli yöreler arasında meydana gelmiş olabilecek yerleşim düzenlemelerinden başka, söz konusu topraklara, Son Uruk Dönemi'nde başka toplulukların da girdiği düşünülebilir. Şayet Sümerlerin gelişini her hangi bir zamana yakıştırmamız gerekirse, bunun büyük olasılıkla Babilonya Ovası'nın güney kesimindeki geniş topraklara yerleşimin ilk dönemi olduğunu söyleyebiliriz.

Resim 17: Uruk kırsal alanı: (a) Son Uruk, (b) Cemdet Nasr, (c) Erken Hanedanlık I *ve (d) Erken Hanedanlık* II *ve* III *dönemlerinde, (e) Yerleşmelerin uğradığı sayı ve büyüklük değişiklikleri.*

Açık sonuç, artık Babilonya'daki yerleşim yoğunluğunun, geçmişte Yakın Doğu'nun öteki kesimlerinin hiçbirinde görülmedik dereceye ulaşmasıdır. Bu, uzun süredir bilinen fakat hiçbir zaman düzenli olarak uygulanmayan sulama sayesinde olabilmiş bir şeydir. Ancak daha önce de işaret ettiğimiz gibi, sulama Babilonya'da eskiden olduğunu sandığımızdan çok değişik bir görünüm almıştı. Çünkü daha o zamana varmadan, su çekilmesi sonucu toprak insanların oturabileceği duruma gelmiş olsa bile, yine de ekilip biçilebilir hemen her toprak parçası, epeyce bir zaman daha, doğrudan su sağlayabilmiştir. Bu olgu, Babilonya'nın son derecede verimli toprağıyla da birleşince, herhalde yılda birden çok ve bol hasat alınan bir "cennet" yaratmıştır.

Bu dış koşulların yardımıyla, bir bireyi beslemeye pek küçük bir ekili toprak yetiyordu, öyle ki bir yerleşimin nüfusunu geçindirecek çevre topraklar eskisine oranla küçülmüştü. Aşağıda, bu yüksek verimliliğin oluşturduğu nüfus yoğunluğuyla birlikte, Babilonya'nın başına açtığı sorunları göreceğiz. İşte İlk Gelişkin Uygarlık dediğimiz karmaşık olguyu ortaya çıkaran, bu sorunların çözümü olmuştur.

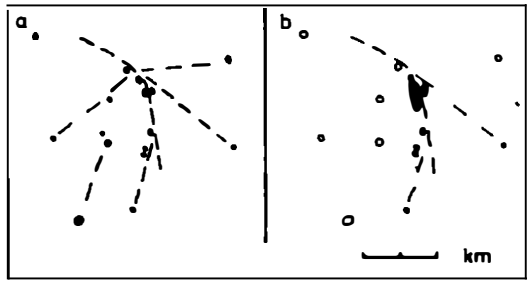
Son yıllarda bazı önemli noktalar üzerinde yapılan araştırmaların ilerlemesine karşın, en açık örnekleri hala Babilonya'dan, orada da bölgenin güneyine düşen Uruk kentinden almaktayız. Buranın Babilonya'nın ilk oturulan yerlerinden olduğu sanılmaktadır ve hiç değilse Ubeyd Dönemi'nden başlayarak buradan sağladığımız bilgiler, Babilonya hakkındaki öteki bilgilerin toplamını gölgede bırakır. Kentin dolaylarında yapılan arkeolojik araştırmalar da hemen hemen kentin içindeki kazılar kadar önem taşımaktadır.

Uruk'ta ve Babilonya'nın öteki yerleşimlerinde yapılan stratigrafik kazıların ortaya çıkardığı bir dizi çanak çömleğin, birtakım dönemlerin özgün niteliklerini yansıttığı anlaşılmıştır ve bu, bugün başka yerleşim yerlerinin çanak çömleğini tarihlemede kullanılmaktadır. Uruk çevresinde pek çok yerleşim vardır; şimdi çoğu bomboş olan bu yerler, yüzeydeki duvar kalıntılarıyla, ancak ondan da çok, yine yüzeyde bulunan pek bol miktarda çanak çömlek kırıklarıyla belirlenebilmektedir. Bir seramik dizisi hakkındaki bilginin yardı-

mıyla bu kentlerin çoğunda hangi dönemlerde oturulmuş olduğu belirlenebilir. Sonra da bu bilgiyle, herhangi bir dönemde oturulmuş tüm yerleşimlerin dağılımını gösteren bölge haritaları çıkarılabilir (Resim 17). Bu haritaların karşılaştırılması, söz konusu bölgede meydana gelmiş olabilecek değişiklikler konusunda bir yargıya varmamızı sağlar; nitekim bu yolla kazının bize veremediği bilgiler edinmekteyiz. Birbirini tamamlayan bu araştırma yöntemleri -kazı ve yüzey değerlendirmesi- Uruk örneğinde çok önemlidir, çünkü merkez ile onu çevreleyen yörenin birbirlerine olan bağlılıkları sorunuyla ilgili pek çok bilgiyi açığa çıkarır.

Mimarlık, seramik kaplar, mühürler ve yazıdaki gelişmelere dayanarak İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi üç alt döneme ayrılır. Bunlara Son Uruk, Cemdet Nasr ve Erken Hanedanlık I dönemleri denilmesi alışkanlığı yerleşmiştir. Bu üç zaman diliminin her biri için yerleşim dağılımı haritası çizilebilir, karşılaştırılmaları da gelişmelerinin çizgilerini açıkça belli eden son derecede bilgilendirici sonuçlar verir. Örneğin, Son Uruk ile Erken Hanedanlık I arasında yerleşim sayısı belirgin bir biçimde azalırken, yerleşimlerin boyutlarının ortalama olarak büyüdüğünü, öyle ki aynı zaman dilimi içinde oturulan bölgeleri ele alırsak bunların çok büyük bir yer kapladığını görürüz. Nüfusta da, her ne kadar İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi'nde yerleşimin ilk evresinde olduğu oranda olmasa da, bir çoğalma kaydedilir. Yerleşimlerin sayısının azalıp yüzölçümlerinin artmasıyla kendini gösteren temel değişikliği, Son Uruk Dönemi'ne ait birçok örnekten çıkarabiliriz. Bunlarda, Erken Hanedanlık I Dönemi'nde çok genişlemiş ve yörede hala oturulan hemen hemen tek yerleşim olarak kalmış bir merkezin çevresine toplanmış birçok ufak yerleşim bulunur (Resim 18).

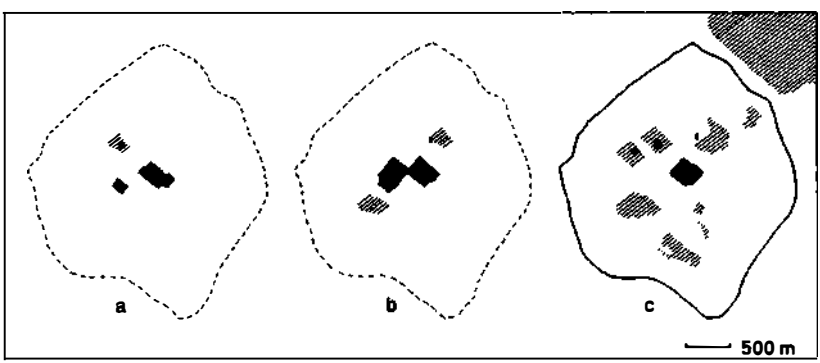
Fazlasıyla belirsiz bir şey olduğunu açıkça bilsek de, yerleşim yeri birimine düşen kişi sayısının değişmediği yolundaki temel varsayıma bağlı kalmaktayız. Yukarıda da işaret edildiği gibi, bir yerleşim yerinin genişlemesi ya da daralması, nüfusunun da artması ya da azalması şeklinde anlaşılır. Gerçekten de, hesaplarımızı ara sıra ileri sürülen 1.000 m^2'ye yaklaşık yüz ile iki yüz arasında kişi düştü-

Resim 18: Uruk'un kuzeydoğusunda yerleşim yerleri: (a) Son Uruk; (b) Erken Hanedanlık I. Son Uruk Dönemi'nden sonra bırakılan yerler daire işaretleriyle gösterilmiştir.

ğü yolundaki tahmine dayandırırsak, birtakım kesin rakamlar çıkarabiliriz. Yine de, bir yanılgıya düşmemek için, kabul edebileceğimiz şeyin iki dönem arasında meydana gelen göreli değişikliklerin belirlenmesi olduğunu unutmamak gerekir.

Sözünü ettiğimiz gelişmenin en çarpıcı örneği belki de Uruk'ta bulunmaktadır. Yerleşimin belirli bir zamandaki sınırlarını tam olarak hâlâ kestiremiyoruz, çünkü üzerine sürekli olarak yapılar çıkılmış bir kent alanı konusunda verilecek herhangi bir rapordan, olsa olsa birtakım eksik veriler elde edilir. Ancak Uruk kentinin tüm yüzeyi ayrıntılı bir araştırmadan geçirilmiştir, öyle ki bazı eğilimler gözle görülebilir durumdadır. Uruk'un planını verdiğimiz çizimde (Resim 19), sadece çeşitli dönemlerde oturulmuş olan kesimler

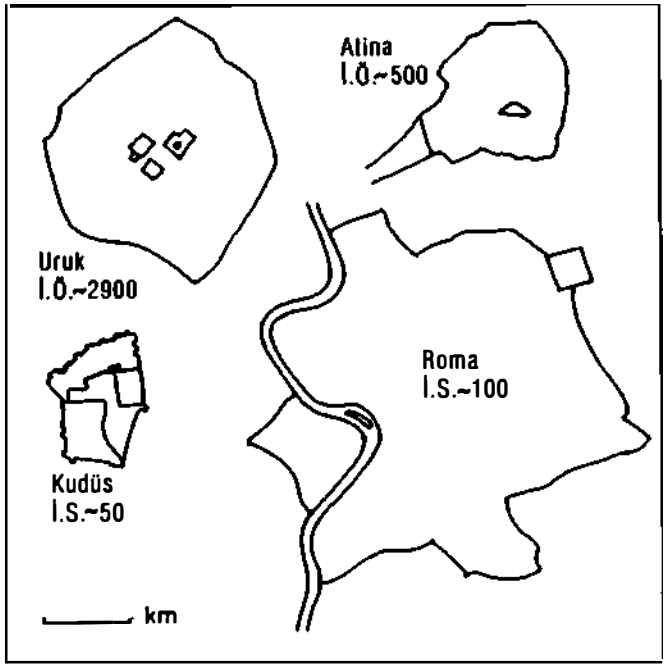

Resim 19: Uruk'un yayılmasının en düşük boyutları: (a) Son Uruk Dönemi, (b) Erken Hanedanlık I *Dönemi. Siyah kesim: Kazılar. Taranmış kesim: Yüzey buluntuları.*

gösterilmektedir. Bu nedenle her dönem için, kentin kapladığı toprakların en küçük boyutları verilmektedir. Fakat, genel eğilimin ne yönde olduğu şimdiden açıklığa kavuşmuştur: Kent, Erken Hanedanlık I Dönemi'ne dek sürekli olarak büyümüştür; o dönem başlarken yapılan sur, yayılmanın sınırlarını gösterir. Sur içinde kalan alan, 5,5 km² kadardır. Ayrıca, o dönemde oturulan toprakların tümü surun içinde değildir. Bunu belli eden, yüzeyde dağınık durumda bulunmuş çanak çömlek parçalarıdır. Bunlardan anlaşıldığına göre konut kesimi, kentin kuzeydoğusunda surun 2-3 km dışına taşmaktaydı.

Ne var ki bu, sadece Erken Hanedanlık I Dönemi'ne kadar olan zaman diliminin bir niteliğini oluşturan yerleşim boyutlarının büyümesi olgusunu belirlemekle kalmaz, aynı zamanda genel bir olgu olan Babilonya yerleşimlerinin olağandışı boyutlarını da vurgular. Themistokles'in zamanındaki genişlemesinden sonra Atina kentinin sahip olduğu yaklaşık 2,5 km² dolaylarındaki yüzölçümü, Uruk'unkinin yarısı kadar bile değildi. Kudüs, Agrippa I zamanında büyüyerek İ.S. 43 yılı dolaylarında 1 km²'ye varmıştı. Koca Roma kenti, ancak İmparator Hadrianus'un zamanında [İ.S. 1.-2. yy.] vara vara üç bin yıl önce Uruk'un sahip olduğu genişliğe varabilmişti. Fakat şunu da kaydetmek gerekir ki, Uruk'un büyüklüğü hiç de sıradışı bir şey değildi; çünkü Uruk'un artülkesinde ona bağlı iki yerleşim 1,5 km²'ye yakın bir yer kaplardı; bu, dünyanın başka yerlerinde geniş bölgelerin başkentleri için bile çok büyük kabul edilecek bir rakamdı (Resim 20).

Resim 17'de gösterilen haritaların karşılaştırılması, akarsularda kademeli bir değişimi ortaya koyar. Son Uruk Dönemi'nde çeşitli uzunlukta ufak akarsulardan oluşan bir ağın düzensiz biçimde yayılıp sonra yeniden bir araya geldiğini görürüz. Bu, su bolluğu sorunundan yeni kurtulmuş bir yörenin durumunu çok iyi anlatır. Erken Hanedanlık I'e gelindiğinde ise görünüm tümden değişmiştir. İlk Gelişkin Uygarlık'ın oluşmasının son evresinde su, birkaç anayol ile sınırlanmıştır. İşte Babilonya tarihinin daha sonraki dönemlerine bu görünüm, yani toprakların sadece ana ırmaklar ve birkaç

Resim 20: Antik Çağ'ın bazı büyük kentlerinin karşılaştırması.

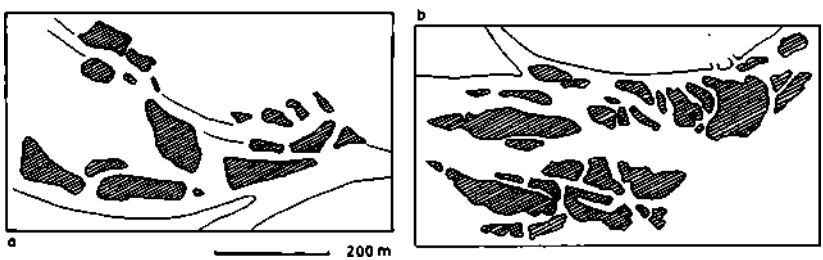
da geniş yapay kanalla sulanması egemen olacaktır. İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi'ndeki bu gelişme de genel görünüme uygun düşer; çünkü başlangıçta Babilonya'nın bazı kesimlerinin su fazlasını yok etmiş olan iklim değişikliğinin sonuçları hâlâ sürmekte, su çekilmeye devam etmekteydi.

Genel durumun iyi bir örneği, Uruk'un aşağı yukarı 10 km kuzeyinde bulunan ve Cemdet Nasr Dönemi'ne ait olan bir yerleşimde görülür (Resim 21a). Burası, planını Güney Irak'taki bataklıklarda kurulu modern bir köyün planıyla karşılaştırmamızdan anlaşılacağı gibi, kuşkusuz bir bataklık yerleşimidir (Resim 21b). Bu durum, haritalarımıza göre, suların birkaç akarsuyla sınırlanmaya başladığı bir dönemde de, toprakların bir bölümünün hâlâ sular altında olduğunu ortaya koyar. Ne var ki sözünü ettiğimiz yerleşim, bir

sonraki döneme kalmamıştır; o yörenin hemen tümüyle boşalması sonucunda orası da bırakılmıştır. Erken Hanedanlık I Dönemi'nde akarsuların azalmış olmasıyla, eskisine oranla çok daha az su elde edilebilmiş ve hepsinden önemlisi, geniş toprak parçaları artık sulamada kullanılacak sudan yoksun kalmıştır.

Herhalde böylesine bir su azalmasının, tarım ve ona bağlı olarak tüm ekonomi üzerinde ne kadar büyük etkisi olduğunu vurgulamak bile gereksiz düşer. Gerçekte, sonraki dönemlerde de süren su azalması toplum için büyük sorunlar yaratmıştır. Ne var ki bu gidiş, şimdi ele aldığımız zaman diliminde sadece tanmda kullanılan toprakların gittikçe büyük ırmaklar boyunca toplanması sonucunu vermiştir. Bunu, Erken Hanedanlık I Dönemi'nin büyüyen yerleşimlerinin, kalan suyolları kıyılarına doğru kaymasından ya da daha doğrusu, zaten oralarda bulunan yerleşimlerin genişlemesinden anlarız.

Fakat şimdi İlk Gelişkin Uygarlık'ın başlarına dönelim. Son Uruk Dönemi'nden bazı katmanlar, ilk kez, genel olarak Mezopotamya kültürünün özellikleri olarak kabul ettiğimiz şeyleri; yazıyı, silindir mühürleri, büyük sanat yapıtlarını ve çok büyük binaları gün ışığına taşımıştır. Bu saydıklarımızdan son ikisi söz konusu olduğunda, unutmamamız gerekir ki, daha önceki dönemde de büyük sanat

Resim 21: Aşağı Irak'ta bataklık bölgesi yerleşimleri.
(a) Cemdet Nasr Dönemi, Uruk yakınları,
(b) Bugün Hurülhammar'da Segal.
Taralı kesimlerde bol miktarda çanak çömlek parçaları bulunmuştur. Bugüne ait çizimde, oturulan kesimler arasında görülen boşluklar su yollarıdır.

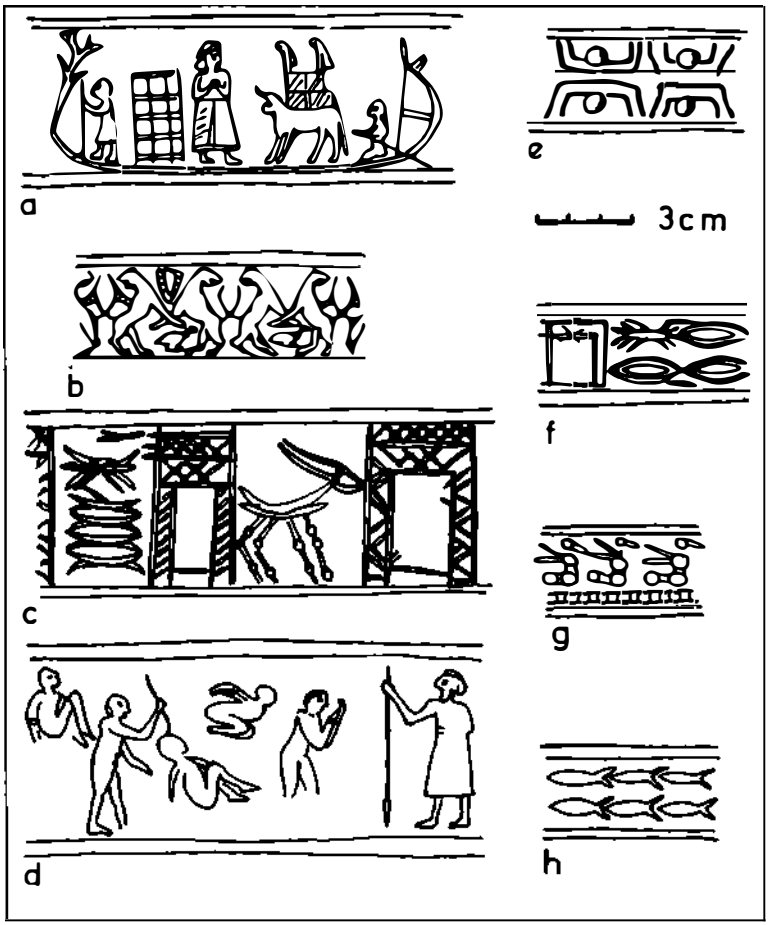
yapıtları, büyük binalar yapılmış fakat bunlar henüz bulunmamış olabilir; bulunmamalarının nedeni de ortaya çıkarılan eski katmanların boyutlarının pek sınırlı olmasından başka bir şey değildir. Ne var ki, silindir mühür ve yazı daha önceden var olmuş olsalardı, gün ışığına çıkarılmış olmaları gerekirdi. Bunların ikisi de ilk bakışta sanat ya da yazın alanına ait gibi görünürse de, gerçekte ekonomik yönetiminin oluşumunun somut birer göstergeleridir. Her ikisinin de kullanılması üzerine yapılan incelemeler bu olguyu saptamıştır.

Ne yazık ki, Son Uruk Dönemi'nden elimizde bulunan özgün silindir mühür sayısı, kil üzerinde gördüğümüz izlere oranlanırsa, azdır. Silindir mühür, silindir biçiminde ve ortası uzunlamasına delik bir taştır; yüzünde negatif kazılmış bir betim bulunur. Silindir yoğrulmaya uygun bir madde üzerinde yuvarlandığı zaman elde edilen sonuç bir kabartmadır (Resim 22, 23). Üzerinde mühür yuvarlanan madde, özel olarak bu iş için hazırlanmış, yoğrulabilme niteliği yüksek bir kildir; Babilonya'nın sıcak ve kuru havasında çabuk kurur ve sertleşir, üzerindeki baskıyı iyi saklardı. Bu kil, her çeşit nesneyi mühürlemekte kullanılmıştır. Örneğin bir çıkının ipten düğümüne ya da beze sarılarak telle bağlanmış bir testinin boynuna ya da bir kapıyı kapatan urgana mühür basılabilirdi.

Tüm uygulamalarda, mühürlenen nesneye, onun üzerinde bir hakkı bulunmayan kimselerin ulaşmasının engellenmesi öngörülmekteydi. Mühürde, sahibinin kim olduğunun herkesçe öğrenilmesine yarayan açık, iki anlama çekilemez bir işaret varsa, mühürleme edi-

Resim 22: Somut betimli tipten silindir mühür baskısı.

Resim 23. Babilonya'nın Son Uruk ve Cemdet Nasr dönemlerinden mühür örnekleri.

miyle belirli bir kişi arasında doğrudan bir bağlantı var demektir. Şayet o kişi, ekonomik bir işlemi mühürden aldığı yetkeye dayanarak yürüten bir görevliyse, o zaman, mühürlenen nesneye herhangi bir biçimde karışması söz konusu olamazdı.

Silindir mühürler, mühürlemenin bu biçimine, eskiden kullanılan damga mühürlerden daha uygundu, çünkü daha geniş bir yüzeye

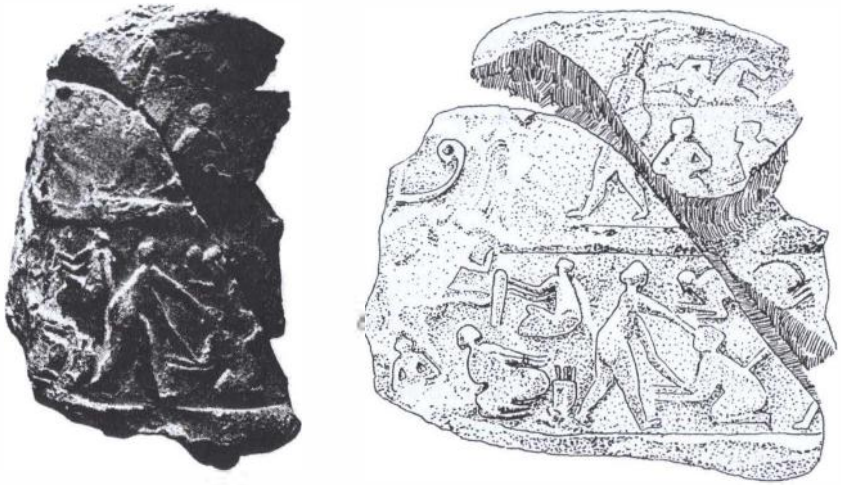
'dokunulmazlık' sağlıyorlardı. Aslında silindir baskı şeritleri, çoğu zaman kilin üzerinde birbirine öylesine yakındır ki, baskısız yeri kalmış tek nesne göremeyiz. Kısaca mühürler, ekonomik denetimde kullanılan birer araçtı; bilgilerin, tek kişinin gözetimi ya da anımsamakta üstesinden gelemeyeceği kadar biriktiği durumlarda, işlemlerin güvenli bir şekilde yapıldığı konusunda fikir verirdi. Şu halde silindir mühürler üzerinde betimlerin kullanılmasından iki amaç güdülürdü: Birincisi, yüzeyin her noktasında özgün mührün izlerinin fark edilmesiydi; bunun için de betimler, mühürlenen nesnenin yüzeyini kaplardı. İkincisi ise, bir şeyin mühürlenmesiyle 'dokunulmaz' olarak kalacağından emin olmak isteyen kişinin kim olduğunun anlaşılmaydı.

İlk silindir mühürlerde bulunan betimleme çeşitlerine bakarak, mühürlerin ekonomik işlevlere sahip olduğu yolundaki genel gözlemin ötesine gidebiliriz. Bir mühürdeki betimin aynı zamanda mühür sahibinin kimliğini belirlemeye de yaraması, mühür betimlerinde her sahibin şu ya da bu özel çizimle tanınmasını sağlama bağlayacak kadar geniş bir çeşitlilik olmasını gerektirir. Bu betimler en çok insan ve hayvan figürlerinden oluşan kompozisyonlardır ve bu canlılar çeşitli etkinlikler yürütürken gösterilirler (bkz., örneğin, Resim 24). Ayrıntıların çok ince işlenmesiyle, çeşitlenme olasılıkları da artırılmıştır (Resim 23a-c). Tapınakta tapınma, birbirini izleyen gemiler, bir yöneticinin karşısındaki tutsaklar, hayvanlara yem verilmesi, sıra sıra hayvanlar, yabanıl ve evcil hayvanlar arasındaki mücadeleler gibi ana konuların sayısı herhalde sınırlıydı ama tek bir ayrıntı değişikliği ile de her bireysel örnek için şaşmaz bir özgün betim elde edilebilmekteydi. Ancak, aynı döneme ait büyük bir grup silindir mühür vardır ki, onlar bu kalıba uymaz (Resim 23d-f). Bu mühürler, yukarıda anlatılanlardan birçok noktada ayrılır. Bunlar öncelikle hem çok daha küçük hem de değişik oranlardadır. Silindirin uzunluğunun çapına oranı 1:1'dir; halbuki önceki grupta bu oran çoğunlukla 2:1'e yakındır. Ancak, bundan daha önemli olan nokta şudur ki, bu mühürler hemen hiçbir anlam verilemeyecek soyut simgeler ya da geometrik biçimler taşır; öyle ki,

mühürlerin baskı izleri, sadece o motife bakıp mührün sahibinin kim olduğu çıkarılamayacak kadar birbirine benzer.

İki grup mühür arasındaki başka bir temel ayrım, bunların yapılışından ileri gelir. Somut betimli grupta, sahne büyük dikkatle işlenmiştir ve kişilerin giysisinden takısına inceden inceye belirlenen çizgilerine, saç biçimlerine varıncaya kadar ayrıntılı olarak kazınmıştır; böyle bir iş ancak ince iş çıkaran araçlarla kotarılabilir. Buna karşı, soyut motifler sadece matkap, bileyi çarkı gibi mekanik araçlarla yapılırdı. Bunlarla olsa olsa yarım çemberler, çentikler ve düz çizgiler gibi ince işçilik gerektirmeyen biçimler meydana getirilirdi; böylece de başkalarından farklı olabilecek motifler ancak zar zor ortaya çıkarılabilirdi.

Bu 'soyut' gruptaki silindir mühürler, 'somut betimli' olanları hazırlamak için gerekenden çok daha kısa bir zamanda ortaya çıkarılabiliyordu. İki grup arasındaki ayrımı, sadece mühür sahiplerinin toplumsal konumları ile açıklamak tümüyle doyurucu bir açıklama

Resim 24. Uruk'tan bir küp kapağı parçası. Fotoğraf ve rökonstitüsyon çizimi.

olamaz; çünkü neden alt düzey yöneticilerin de bir kimlik belirlemesine gereksinim duyduklan kolay anlaşılamaz.

Belki bu sorunun yanıtını biraz farklı bir yönde aramak, 'bireysel mühürler' ve bunlann karşısında yer alan 'ortak mühürler' terimleriyle anlatmak yerinde olur. Daha açık şekilde dile getirmek gerekirse, mühürlerin kullanılmalarında bir ayrım bulunduğunu kabul edebiliriz. Bir durumda işin türü, alışverişin bir bireye mal edilebilmesi için sorumluluk gerektirirdi, yani ortada bir güvence olmalıydı. Öteki durumdaysa, sorumluluk tümüyle yönetim ya da yönetimin bir bölümü tarafından yüklenilirdi. Böylece, mühürleme ediminin, o yönetim biriminin birden çok sayıdaki temsilcisi tarafından yerine getirilmekte olduğunu düşünebiliriz. Bu kestirimimizle, alışılmamış bir arkeolojik durum ortaya çıkmış oluyor. Üzerinde 'somut betimli' baskı taşıyan pek çok kil parçası -bu sayı, ki sadece eski Uruk tabakaları denilen kesimlerin kazılarından elde edilmişlerde, iki bini aşar- bulunmuştur fakat özgün mühür yok denilecek kadar azdır. Öte yandan, pek çok 'soyut' mühür bulunmuş olmasına karşın, bunların baskılanndan elde kalan çok azdır. Bunun açıklaması ne olursa olsun, iki çeşit mührün ayn yerlerde ve ayn işlevlerde kullanıldığı açıktır. Yazık ki, elimizdeki mühür baskılannın ve özgün mühürlerin hemen tümü paramparça olmuş şekilde ele geçirilmiştir; öyle ki, şu ya da bu iş için kullanılmıştır şeklinde yakıştırma yapılması olanaksızdır.

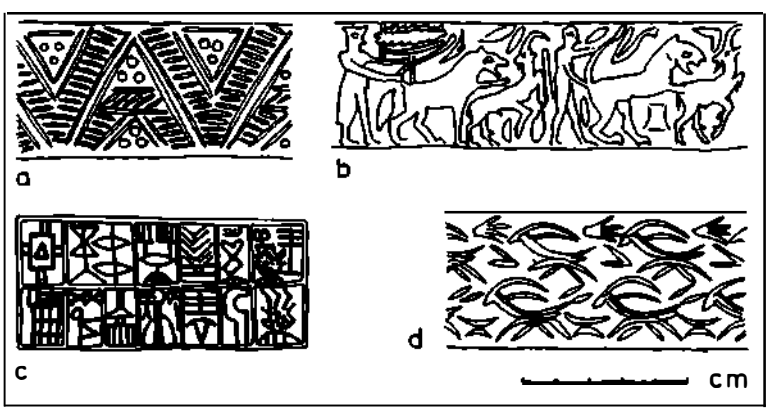
Bir sonraki evre olan Cemdet Nasr Dönemi'nde, iki çeşit mühür arasındaki göze görünür aynmlar belirginliğini yitirmiş, eskiden çok aynntılı olan somut betimli mühürler artık aynntılann verilmesini gittikçe güçleştiren mekanik araçlarla yapılmaya başlanmıştır (Resim 23g). Ne var ki, temeldeki aynm sürmektedir. Yeni ölçütler ancak ondan sonraki evrede, Erken Hanedanlık I Dönemi'nde işin içine girer. Figüratif mühürlerdeki ana konulardan biri olan peş peşe giden hayvanlar betimi, bileyi çarkının çizim üzerindeki etkisiyle süsleme niteliği yüksek bir sepet-örgüye dönüştürülüp ustaca mührün tüm yüzeyini kaplar duruma getirilmiştir (Resim 25d). Fakat nakışlı görünümlerinden ötürü "brokar biçemi"* denilen bu mühür-

* Dallı, çiçekli bir cins ipekli kumaşa benzeyen üslup-Yayınevi notu.

lerde daha önce aynı ana konunun betimlerini birbirlerinden ayırt etmemize olanak veren çeşitlilik ortadan kalkmıştır. Bu sırada 'soyut' mühürler (Resim 25a; Resim 23d-f, h) kullanımda kalırken, yeni bir çeşit 'somut betimli' mührün ortaya çıktığını görüyoruz. Bunlar, her ne kadar üzerlerinde hemen yalnızca 'döğüşen hayvanlar' ana konusunu yeni bir biçemde sunuyorlarsa da, ayrıntılarındaki büyük coşkuyla istenilen çeşitlilik yelpazesini verirler (Resim 25b).

Bu konuda bir eksiklik bırakmamak için, Erken Hanedanlık I Dönemi'nden bir grup başka mühürden de söz edilmesi -her ne kadar bunlar yukanda anlatılan gelişme içinde değilse de- yerinde olur. İleride üzerinde duracağımız bu grubu, sadece onlardan kalan baskılarla tanırız. Asıllarının çok büyük olduğu ve tek süsleme motifi olarak sadece çiviyazısı işaretler taşıdığı anlaşılmaktadır. Sanat niteliği yüksek bu çizimler, sayısı mühürden mühre değişen birtakım Babilonya kentlerinin adlarını dile getirmektedir (Resim 25c). Herhalde bu mühürleri, üçüncü türden bir işlev kategorisine sokmak gerekir.

İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi'nde, iyice gelişmiş ekonomik örgütlenmenin sadece soyut denetim yolları değil, aynı zamanda başka örgütsel yardımlar da gerektirdiğini belli eden ve yukarıda verilen

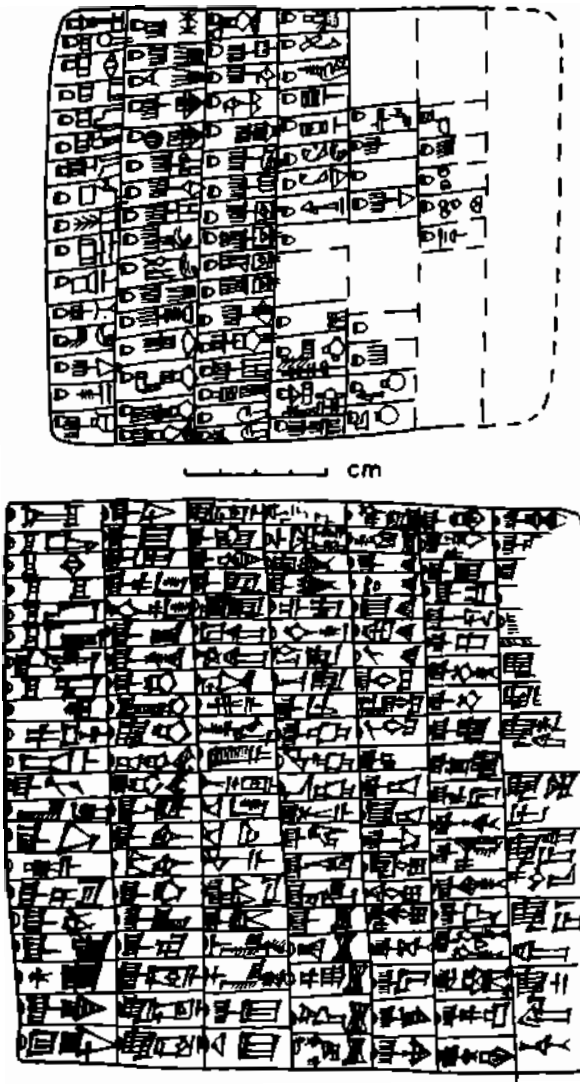

Resim 25. Babilonya'nın Erken Hanedanlık I Dönemi mühür örnekleri.

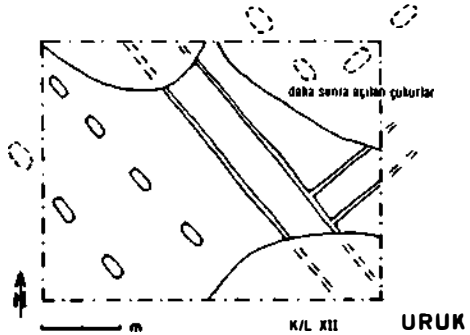
örnekler dışında kalan kanıtlara da sahip bulunmaktayız. İleri gelişme gösteren bir işbölümü ile ve yönetimde, mesleklerde ve politik önderlikte sınırları açıkça çizilmiş bir hiyerarşi ile, köy ekonomisi aşaması çoktan geride bırakılmıştı. Bu yüksek gelişmenin, sözü edilen mühürlerin dışında iki belgesini daha gösterebiliriz. Bunlardan biri, yazılı kanıtın en eski örnekleri arasında yer alır; öteki ise Uruk kentindeki eski bir işlik bölgesininde yer alan yerleşimlerdir.

Son Uruk Dönemi'nin bitiminde ortaya çıkan en eski yazılı belgelerden elimizde bir metin parçası vardır; bunun daha tüme yakın bir biçimini daha sonraki evrede çıkarılmış pek çok kopyasından biliriz (Resim 26). O zamandan başlayarak bu metin Akkad Sülalesi'ne gelinceye kadar öylesine özenle ve öylesine çok kez kopyalanmıştır ki, bugün elimizde yedi yüz yıldan uzun bir süreye yayılan bir metin geleneği bulunduğunu söyleyebiliriz. Metin bir liste biçimindedir ve bildiğimiz kadarıyla, resmi görevlilerin unvanlarıyla meslek adlarını gösteren işaretler içerir. Her ne kadar şimdilik, tüm bu madde başlıklarını anlamıyorsak da, düzenlemenin arkasındaki esaslar açıkça belli olmaktadır. Önce, en yüksek görevleri ellerinde tutanların işaretleri gelir. Onları memurlar, din adamları ve uzmanlık gerektiren meslekler izler. En sonda ise basit uğraşların işaretleri görülür. Bu dizi açıkça, hiyerarşik ve içinde belli görev bölünmelerinin ve toplumdaki düzeye göre makamların bilinçli biçimde yerleştiği bir düşünme yoluna işaret eder ama bu, daha sonra, tek tek görev ve mesleklerde bir iç bölünme ile de vurgulanır. Tek bir makam ya da meslek için üç-dört tane ayrı derece ya da başka bir deyimle rütbe belirlenebilir; her bir durumda da en üst rütbeye 'filanca başı' diye göndermede bulunulur. Bu nedenle de, çeşitli makamlar birbirlerine göre özgün bir düzende sıralanmakla kalmaz, aynı zamanda her makam ve mesleğin kendi içinde de açıkça ayrı rütbeleri vardır.

İkinci örneği, Uruk'ta kazısı yapılmış bir işlik alanında görürüz (Resim 27). Yüzeyi, pütürlü bir sertlik ve tuğla rengi bir görünüm alacak kadar kavrulmuş hafif bir eğim üzerinde, o eğime koşut olarak ve enlemesine, kesiti aşağı yukarı 20x20 cm'lik bir alan veren

Resim 26. A Meslekler Listesi: (a) Uruk'un Cemdet Nasr Dönemi'nden, (b) Şuruppak'ın Erken Hanedanlık II Dönemi'nden.

Resim 27. Uruk'un bir işlik kesiminde Son Uruk Dönemi'nden ateş çukurları.

U-biçiminde oluklar ortaya çıkarılmıştır. Bu olukların kenarları boyunca yumurta biçimi deliklerden oluşan sıralar uzanmaktadır. 80x40 cm boyutlarındaki bu deliklerin derinliği 50 cm kadar olup onların da iç çeperlerinin yüksek sıcaklığa dayanıklı olduğu anlaşılmaktadır. Kazı yapıldığında, gerek olukların gerek bu deliklerin kül kalıntısıyla dolu olduğu görülmüştür.

İlginç olan şu ki, olukların çevresinde eşmerkezli iki ya da üç halka oluşturan bu ateş delikleri, oluğu merkeze alarak bir dört köşe oluşturacak biçimde sıralanmıştır. Bu, her ateş deliğinden oluğun bir bölümüne engelsiz bir geçiş olduğunu anlatıyor. Yazık ki kazılar, orada ne üretildiği ya da nasıl bir sürecin yürütüldüğü yolunda doğrudan bilgi vermiyor. Apaçık olan tek nokta, yüksek sıcaklıktan yararlanılmış olmasıdır. Bunu düşündüren de, yanmış bitüm kalıntısı olduğu anlaşılan yağlı kara küldür. Bu madde ve bununla birlikte yakıt maddesi de, ele alınan bölümün açık kesimlerinde yaygın olarak bulunmuştur.

Burada metal eritme işleri yapıldığı yolundaki düşünce, ne azık ki salt varsayımdan öteye gidemez. O dönemdeki çok sınırlayıcı bir durum olan, bir defada ancak pek az miktarda maden eritilebilmesinin sakıncasının, küçük miktarda metallerden çok sayıda alıp ön-

ceden ısıtılmış akıtma oluklarına dökülerek giderildiği, sonra o parçaların bir araya getirerek daha büyük nesneler yapılması yolu-na gidildiği düşünülebilir. Böyle bir şey olsaydı, bu, İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi'nden kalma bir dizi Uruk metninde, metallerin ve metalden nesneleri, ele almasını gerektirirdi.

Bu yorumu fazla gözüpek bulsak da, burada birçok kişinin ortak bir amaçla aynı işi yaptıkları çok açıkça belli olmaktadır. Böylece, söz konusu toplumda, ileri yapılanma gösteren bir işbölümünün özelliği olan emeğin yoğunlaşmasına verebileceğimiz klasik bir örnek bulmuş oluyoruz.

Bu iki örneğe dayanarak Son Uruk Dönemi'nin ekonomik birimlerinin -her ne kadar bu birimlerin en büyük pay sahibi olan tarım ve hayvancılık konusunda bugün elimizde henüz doğrudan bir kanıt yoksa da- çok kesin çizgilerle yapılandığını söylemek herhalde doğru olur. Ancak şurasını unutmamak gerekir ki, örneklerimizin tümü Uruk'un merkezinden ve orada da tam ortadaki Eanna Tapınağı bölgesinden alınmadır; çünkü o dönemin öteki herhangi bir tabakasına henüz pek az erişilebilmiştir. Yukarıdaki düşünce çizgimizi izler ve o ekonomik birimlerin büyük boyutlarda olduğunu ya da hatta bunların bir kentin ekonomik etkinliği içinde merkezi bir konuma sahip bulunduğunu varsayarsak, kırsal kesimin bambaşka örgütlenme biçimlerine sahip olduğunu, o örgütlenme biçimleri konusunda da -bir araştırma yapılmamış olmasından ötürü- bilgimiz bulunmadığını kabul etmemiz gerekir. Şu halde, şimdilik genellemelere girişmememiz gerekiyor.

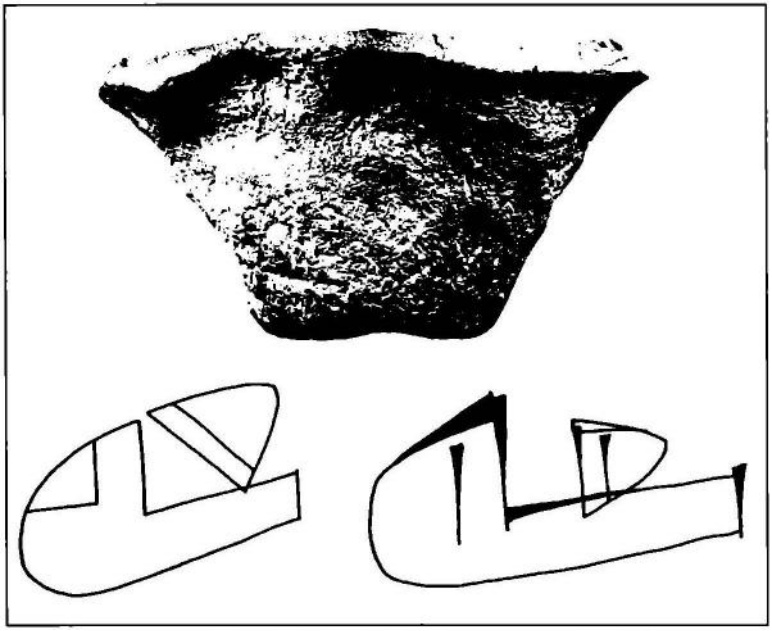
Açıkça anlaşılıyor ki, Uruk'un kendisinde sadece tarımı, hayvancılığı ve el sanatlarını değil, aynı zamanda ticareti de denetim altında tutan, hammaddeden pek yoksun bu topraklara hammadde sağlayan, büyük ekonomik bir birim olan Eanna Tapınağı'dır (Resim 33). Yine açıktır ki Eanna, tapınak külliyesi yapmaktan ve onun bakımından, aynı zamanda dinsel etkinlik ve gösterilerde, kurban işlerinin gözetiminden de sorumluydu. Bunun kanıtını, o dönemin metinleri arasındaki pek çok eğlenti ve kurban töreni izni listelerinde buluruz.

Ekonomik birimlerin büyüklüğünü doğrulayan ve aynı zamanda Uruk'un ekonomik örgütlenmesinin nitelikleri konusunda bilgimizi genişleten başka çeşit bir buluntu daha vardır. İlk Uruk Dönemi tabakalarında, aynı dönemin çanak çömlek örneklerine göre epeyce değişik olan ve bir yerde toplu bulunmayan, özgün örnekler olarak karşımıza çıkan seramik kaseler bulunmuştu. Devrik ağızlı bu kaseler çok pütürlü ve öyle olduğu için de son derecede gözenekli bir maddeden yapılmıştır. Bu kaplar arkeologlar arasında "devrik ağızlı kaseler"[13] (bevel-rimmed bowls) (Resim 28, 31e) diye bilinir. Bunların nasıl üretildiklerini gözlemlersek, başka çeşit çanak çömleğin tersine, bu devrik ağızlı kaselerin kalıplanmış nesneler olduğu gözlemine varırız. Bu kaplardan Son Uruk Dönemi'nden başlayarak o kadar büyük miktarlarda bulunmuştur ki, bazen bir yerleşimde bulunan çanak çömleğin dörtte üçünü bunlar tutar.

Tek tük rastlanan, biraz büyük biraz küçük örnekler bir yana bırakılırsa, bu kaselerin hepsinin boyutları aynıdır. Yukarıda sözünü ettiğimiz özellikler dikkate alındığında, bu çeşit kasenin özel bir işlevi olduğunu kabul etmemiz gerekeceği açıktır. Sadece katı madde kabı olarak kullanılacak milyonlarca sayıda ve aynı boyda kasenin ucuz ve hızlı üretilmesi, hemen belirli bir ekonomik örgütlenmenin bir parçası olduğunu düşündürüyor. Ne var ki, böyle bir ekonomik örgütlenmenin varlığının altı yüzyıl daha kanıtlanmayacağını da biliyoruz.

Daha sonraki dönemlerin yazılı metinlerinden öğrendiğimize göre, büyük ekonomik birimlerde kalabalık işçi ordularının ücreti, mal ile yani gündelik tayınla ödenirdi. Bu tayınların çoğu da tahıldan oluşurdu. Ne yazık ki, Son Uruk Dönemi'nde de bu ödeme yönteminin kullanılıp kullanılmadığını bugün hâlâ bilemiyoruz. Öyle olmuş olsa da dağıtım yöntemi konusunda kesin bir bilgimiz yoktur.

Yine de bu kaselerin tüm özellikleri, bunların tahıl tayını dağıtımı için olduğunu göstermekle kalmaz, aynı zamanda hacimleri de bir işçinin gündelik tayını diye bildiğimiz miktarla hemen tümden çakışır. Ayrıca bu düşünceyi destekleyen şöyle bir varsayım öne sürülmektedir: En eski metinlerde 'yemek' eylemi için kullanılan sim-

Resim 28. Devrik ağızlı kase (bevel-rimmed bowl) ve "yemek(fiil)" işaretinin dördüncü ve üçüncü aşama biçimleri.

ge, bir insan başı ile "devrik ağızlı kase" biçiminde bir kasenin birlikte çizilmiş resmidir (Resim 28). Bundan ötürü, bu kaseler sadece ekonomik örgütlenmenin bir görünümünü doğrudan göstermekle kalmaz, aynı zamanda ölçü birimlerinin, o birimlerin standardizasyonundan bir süre önce saptanmış olduğunun da dolaylı kanıtıdır. Bu birimler herhalde başka alanlarda da vardı ve bunları, hiçbir ikircikliğe yer bırakmaksızın, ekonomik denetim yolları arasına sokabiliriz; zaten en eski yazılı belgelerin yardımıyla bu noktayı kesinlikle doğrulayabiliyoruz.

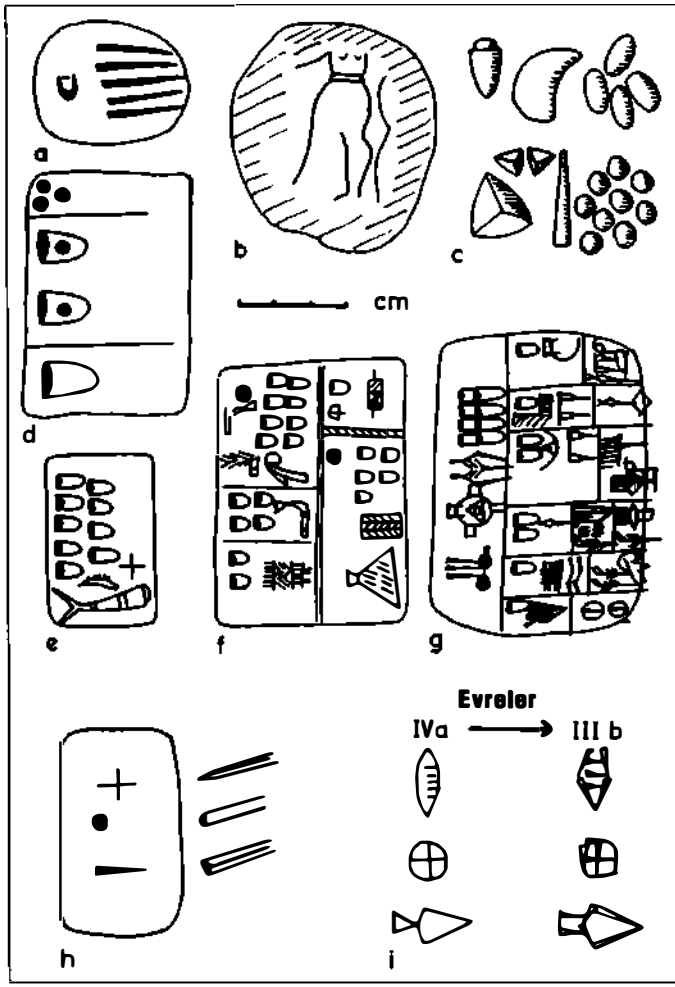
Aslında çok karmaşık olan bir yönetimin, şimdiye kadar ele aldığımız o basit denetim yöntemleriyle işi uzun süre yürütmesi neredeyse inanılmaz gibi bir şeydir. Bu nedenledir ki, denetimi kolaylaştıracak yöntemler dizgesini yaymak için bir adım atılmış olmasını çok akla yakın buluruz.

Aslında, Son Uruk Dönemi'nde, bu tip çeşitli yöntemlerin ortaya çıktığını görürüz ve sonunda, bu dönemin bitiminde yazı ilk biçimiyle ortaya çıkar. Bu alanda da, Babilonya için en belirleyici bulguların hemen tümü Uruk kazılarında ortaya çıkarılmıştır; fakat ne yazık ki bunların hepsi kentin merkez kesimindeki moloz yığını arasında kırık dökük haldedir.

Sayı taşları, sayma işinde kullanılan eski bir bellek yardımcısıdır (Resim 29c). Örneğin bir hayvan sürüsü sayılırken, her on -ya da filan sayı- hayvanda bir tane taş, bir yığının üzerine konulur ya da bir kabın içine atılırdı. Bu yolla yalnızca sayı, o da taşlar bir arada tutulabildiği sürece, saptanabilir. Sürecin öteki öğeleri, örneğin hayvanların çeşidi, yer, zaman, ilgili insanlar, bütün bunlar sürece katılan kişilerin belleğine başvurularak öğrenilirdi.

Daha ilk zamanlarda "taşlar" -özellikle taşı bulunmayan Babilonya'da- kilden yapılmaya ve böylece çeşitli biçimlere sokulmaya başlanmıştı. Böylelikle bu sistem, çeşitli sayma birimlerini gösterir ayrı biçimlerde taşlara sahip olunca daha ayrıntılı, daha ince bir nitelik kazandı. Bir sonraki adım, neyin sayılmakta olduğunu belli etme amacıyla kil parçalarının bir bölümünün biçimlendirilmesi oldu. Böyle parçalar bir kapta birlikte saklanınca, uygulamanın sonucu, muhasebe defterlerinin en basit örneği gibi bir şey olmuştur.

Bulduğumuz malzemeye göre, bir sonraki aşama bu jeton yöntemi ile bu arada ortaya çıkıp yerleşmiş olan silindir mühür sistemini bağdaştırmıştır. Belli bir işlem için bir araya getirilmiş olan kil parçaları, bir topak kil içine kapatılıp bir top meydana getirilirdi; bu topun dışını, çoğu aynı mühürle basılmış mühür baskıları kaplardı (Resim 29b). Bu yolla iki önemli işin kaydı yapılırdı: (a) Herhangi bir kişinin mührünü tanıma olasılığı bulunduğundan, bir işleme katılan ya da o işlemden sorumlu olan kimseler belirlenebilirdi ve (b) Burada ilk kez, sahteciliğe karşı bir korunma da sağlanmış oluyordu. Ne var ki, bu işin pek çok emek sarf etmek gerektiğini kabul etmek zorundayız; bu demektir ki, ekonomik yönetimde yer alan tüm işlemlerde bu yöntem seyrek kullanılabilirdi. Bu konudaki sorulara hiçbir yanıt bulunmamıştır.

Resim 29. Uruk'tan ilk yazı örnekleri: (a) Sayı işaretli tabletler, (b) ve (c) Mühürlenmiş kil bullalar (topan) ve kilden jetonlar (tokenler), (d) Bölümlere ayrılmış ve üzerinde sayı işaretleri bulunan tablet, (e) Basit ve (f) Karmaşık ekonomik tabletler, Son Uruk Dönemi, aşama IV; (g) Cemdet Nasr Dönemi'nden (aşama III) karmaşık ekonomik tablet; (h) Değişik biçimlerde styluslar ve bunlarla çizilmiş işaretler, (i) İşaretlerin biçimi üzerinde stylusun etkisi.

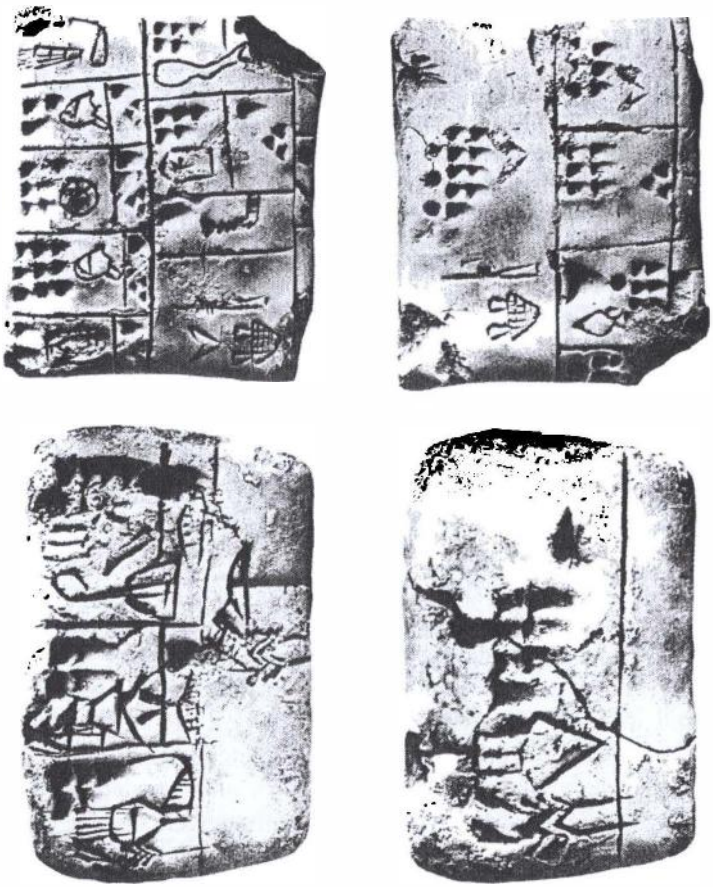
Ancak tam da bu noktada ortaya çıkan bir gelişim çizgisi görüyoruz; öyle ki, sonraki gelişmelere bağlı olarak bazı kilden topların dış yüzünde uzunlamasına yer alan birtakım baskıların, rakamları işaret etmeye başladığını görürüz. Bunlar herhalde, topun içindeki sayıların dışından da belli olması amacıyla basılmıştır.

Bir sonraki gelişme bununla bağlantılıdır; çünkü artık ilk kez, üzerinde sayı belli eden uzunlamasına işaretler taşıyan kilden düz levhacıklar ya da alışılmış adıyla tabletler ortaya çıkmakta ve silindir mühür baskılarının bu tabletlerin yüzeyini tamamen kapladığı görülmektedir (Resim 29a). Bir iş artık mühürlü topla olduğundan çok daha basit bir yolla çözümlenebilmektedir. Buna ek olarak bir yarar daha elde edilmiştir. İleride uzunca metinlerin kotarılması için önemli önkoşullardan biri olacak olan bu kolaylık şudur: Kil tablet, dümdüz kazılan çizgilerle kutucuklara ayrılır, bu kutucukların her birinde ayrı bir rakam bulunur (Resim 29d). Böylelikle birden fazla işlem tek bir tablet üzerinde gösterilebilir. Elbette sayılan nesne, işlem zamanı ve yeri eskisi gibi bellekte tutulabilirdi; bu yapılmazsa tabletler için öngörülmüş özel bir yerden yararlanarak bunların saklanması gerekiyordu.

Kaydı tutulabilecek şeylerin kapsamını pek çok yönde genişletmeye birçok kez giriştikten sonra -kuşkusuz iz bırakmadan yok olduğu için varlığını bilmediğimiz birçok da girişim vardır- evrensel bir denetim yolu olan yazının, kayda değer her şeyi kaydetmemize yardımcı olacak olan yazının ortaya çıkışını, hemen hemen mantıklı bir sonuç gibi karşılıyoruz. Böylece yalnızca sayılar ve sayılabilecek şeyler kaydedilmekle kalmayacak, aynı zamanda yer, zaman ve ilgili kişilerin de kaydı tutulabilecekti. İşlemlerin kayıt altına alınması, eskiden tek biçimli bir süreçten geçemezdi, çünkü işin içine pek çok insan ve nesne girdiğinden, amaçlar değişik olduğundan, sayılacak şeyin farklı yönleri karmaşık bir durum yaratıyordu. Yazının ortaya çıkışıyla süreçlerin anlatılmasının da yolu açılmış oluyordu.

Bu hazırlık denemeleri aşamasının kısalığına bakıp, başlangıçtaki yöntemlerin rahat kullanılır olmamasının insanları doğrudan etkilemiş olduğu sonucuna varırız. Herhalde yazı yazma düşüncesi,

yönetimin herhangi bir yerinde doğduktan sonra, bu denemelerin insanları getirdiği noktada yazının değeri hemen anlaşılmış ve yazı, olabildiğince kısa sürede işlevsel bir araç olmuştur.

Resim 30. Uruk'ta (a) IV. aşamadan, (b) III. aşamadan karmaşık ekonomik metinler. Arka yüzdeki sayı, ön yüzdeki sayıların toplamıdır (yuvarlak baskı = 10, uzunlamasına baskı = 1).

Aslında yazı, belirlenebildiği kadarıyla, daha ilk buluntularımızda bile pekala kotarılmış, ortaya çıkmış durumdadır (Resim 29e-f). Bildiğimiz en eski yazının daha da ilkel öncüllerinin bulunması gerektiği yolundaki varsayımlar çerçevesinde, şayet daha ilkel işaretler, örneğin daha az dayanıklı maddelerden yapılmış işaretler aranırsa, insan yanılır. Gördüğümüz gibi, yazının öncülleri olmuştur ama başka bir düzeyde yer almıştır.

Yazılı işaretin, sayılan nesnelerin kil parçalarının üzerine iki boyutlu olarak çiziktirilmiş biçimlerinden başka bir şey olmadığı varsayımı sürdürülmek istenirse yine benzer şeyler söylenebilir. Bu çizimlerin bazılarının, yazının ortaya çıkışından sonra da, yazı içinde sürüp gittiğini kabul edebiliriz. 'Yemek' edimi simgesinin bir bölümü olarak tayın kasesi betiminin seçilmesini, kavramları işarete dökme sürecine örnek gösterebiliriz. Yine de, jeton ya da token denilen bu ufak nesneler, kesinlikle yazının erken bir biçimi olarak görülmemelidir.

Karmaşık tipteki ekonominin yönetim yapısına tanıklık eden şey, sadece yazının varlığı değildir. Hemen tümü ekonomik süreçleri anlatan metinlerin kendisi de bize yardımcı olur. Henüz bu metinleri tümüyle anlayamıyoruz. Fakat her örnekte, içeriğini bilmeden de tabletlerin düzenine dayanarak birtakım anlamlar çıkartabiliyoruz. Böylelikle elimizde, üzerindeki bilgiler açıkça ayrı bölümlere kaydedilmiş olan birçok tablet bulunmaktadır. Bunların ön yüzünde pek çok ve çeşitli rakam biçiminde kayıt buluruz; yanı başlarındaki yazılı simgeler sayılmış nesneleri gösterebileceği gibi, kişi adları da olabilir. İkinci bir bölümde ise aynı kayıtlar, eklenen bireysel sayıların belli ettiği özgün ölçütlere göre öbeklere ayrılmıştır. Resim 29g'de verilen örnekte, toplamı (8) veren işaretler levhacığın sol sütunu içine yazılmıştır. Genellikle levhacığın arka yüzüne düşen üçüncü kesimde, ara toplamlar alınıp son tutar çıkartılmıştır. Burada da, tam bir muhasebeci düşüncesinin işlediğini görüyor ve daha önce verilen örneklerle kolayca eşleştirebiliyoruz.

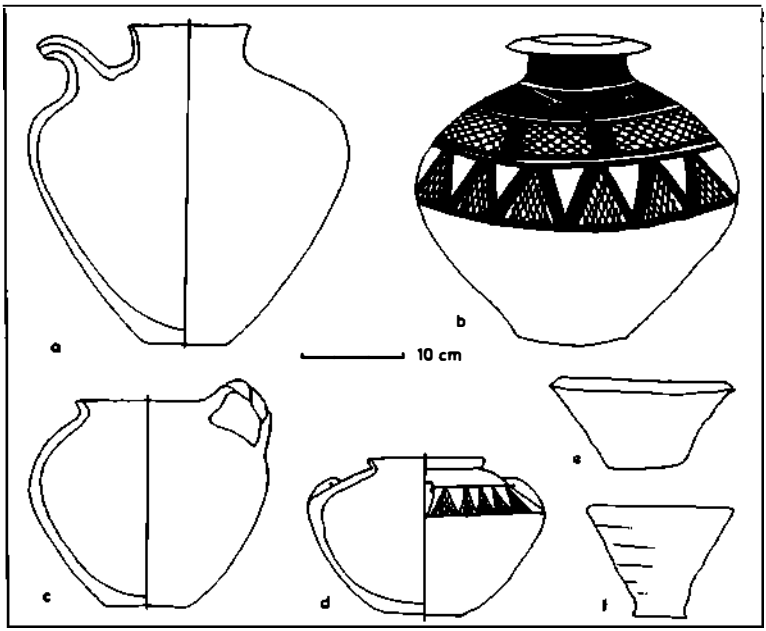
Metinleri tüm olarak okuyamıyorsak da birçoğunu içeriklerine göre sınıflandırabiliriz. Örneğin, besin dağıtımıyla ilgili metin-

lerle kurban listelerini, tarlaların paylaşılmasından ve hayvan bakımından söz edenleri, metal ve kumaş dokunmasını düzenleyenleri birbirinden ayırabiliriz. Son olarak sözünü ettiklerimiz bizim için özel bir öneme sahiptir; çünkü Babilonya ile yöresindeki topraklar arasında ticaret bağlarını ele aldığımızda, bu metinlerin önemli bir işlevi olacaktır.

Bu dönemin metinleri tümüyle çözümlenmedikçe, İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi'nin ilk evresini izleyen iki evresinin yani Cemdet Nasr ve Erken Hanedanlık I dönemlerinin ekonomik koşulları konusunda daha fazla bir şey söylememiz olanaksızdır. Olsa olsa, her alanda işlemlerin sadeleştirilmesi ve hızlandırılması yolunda bir eğilim bulunduğunu kaydedebiliriz. Örneğin, daha önce de söylendiği gibi, matkap gibi ya da öğütücü veya kesici çark gibi zaman kazandıran araçlar artık betimli silindir mühürlerin yapımında gittikçe daha fazla kullanılmaktaydı (Resim 23g).

Bu eğilim çanak çömlek üretiminde de fark edilir; o alanda da çömlekçi çarkı ile çalışarak büyük miktarlarda üretiminin yapılabilmesi için önce teknik, sonra örgütsel gereksinimler karşılanmıştır. Gerçi çömlekçi çarkı daha Uruk Dönemi'nde bilinmekteydi ve aslında o dönemin çanak çömleğinin önemli bir bölümü çarkta yapılmıştı; ama bu yapım süreci, özünde, her kap için gerekli miktarda kilin dönen çarkın üzerine atılmasından ve kap tamamlanınca çarkın üzerinde kalan kilden kesilip ayrılarak alınmasından başka bir şey değildi. Bir sonraki kap için yeni bir kil topağı atılırdı. Elbette daha Son Uruk Dönemi'nde de seri üretime gereksinim vardı ama anlattığımız bu süreç belli ki fazlasıyla yavaş işliyordu. İşte Son Uruk Dönemi'nde seri üretimle meydana getirilmiş devrik ağızlı kaselerin çömlekçi çarkı üzerinde değil, kalıplar içinde üretilmesi bundandır.

Yenilik getiren ikinci adım, İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi'nin ikinci evresi olan Cemdet Nasr Dönemi'nde atılmıştır. Çömlekçi çarkına çok daha büyük bir kil parçası atılıp bir koni biçimi ve-

Resim 31. Son Uruk (a, c-e) ve Cemdet Nasr (b, f) dönemlerinden çanak çömlek örnekleri; (e) Devrik ağızlı kase (bevel-rimmed bowl), (f) Konik kase.

riliyordu ve her kap koninin tepesinden oluşturuluyordu; öyle ki, çarkın üzerinde kum saati gibi bir biçim görülüyor ve koninin tepesi 'kum saati'nin belinden kesilir kesilmez bir sonraki kabın yapımı başlıyordu. Bu tahminde bulunurken dayandığımız şey, o zamandan başlayarak, hele 'çiçek saksısı' denilen kaplar (Resim 31f) söz konusuysa, kabın 'kum saati'nin alt kesiminin ucunda oluşmuş tabanının, kabın üzerinde kolayca durabileceği bir dip yaratacak biçimde olmasıdır.

Bu uygulama üretim sürecini öylesine hızlandırmıştır ki, devrik ağızlı kaselerden sonra çanak tipinin, yani yukarıda 'çiçek saksısı' olarak belirttiğimiz çanakların da çarkta üretimine girişilebilmiştir.

Bu yeni seri üretim çanaklar, gerek büyüklük ve üretilen mal sayısı gerek üretim yöntemi dışındaki öteki unsurlar bakımından devrik ağızlı kaselere öylesine benzerler ki, aynı işlevi yerine getirdiklerini de kabul etmek zorunda kalırız.

Kili işlemedeki bu yeni yol, özellikle dönen bir koniden kabı hızla çekip alma, kilin özelliklerinin yakından tanınmasını gerektirirdi ve bu ancak, süreç sırasında kırılmasın diye kile özel bir dayanıklılık kazandırılmasıyla olabilirdi. Kili hazırlamanın bu değişik yöntemi, açık ki, artık başka çeşit çanak çömlek için de temel madde sağlamakta kullanılıyordu; bununla o dönem seramiğinin kendisini bir önceki dönemin seramiğinden ayırt eden bir görünüm aldığını anlıyoruz.

Bu sadeleşme eğilimi kendini yazıda da gösterir. Yazı pek kısa sürede ve kullanılması çok daha kolay duruma gelecek biçimde değişir. Bunu sağlayan etmenlerin başında, yazma tekniğindeki bir değişiklik gelmiştir. Son Uruk Dönemi'nin bitiminden başlayarak yazının ilk evresini gerçekleştiren ve bir bölümüyle hâlâ ileri derecede betim niteliği taşıyan işaretler, kilden levhalar üzerine ucu sivri bir araçla, bir taş kalemi ile kazınırdı. Kural oluşturamayacak birkaç durumda ise, taş kalemini kilin üzerinde eğik tutarak işaretin içine, düz çizgiler çekilirdi. Daha sonra baskıları stylus dediğimiz üç köşe uçlu bir taş kalemiyle yapmak, en yaygın yazı tekniği oldu; bu da yazıyı eski kazıma tekniğine göre çok daha hızlı duruma getirdi (Resim 29h ve 44).

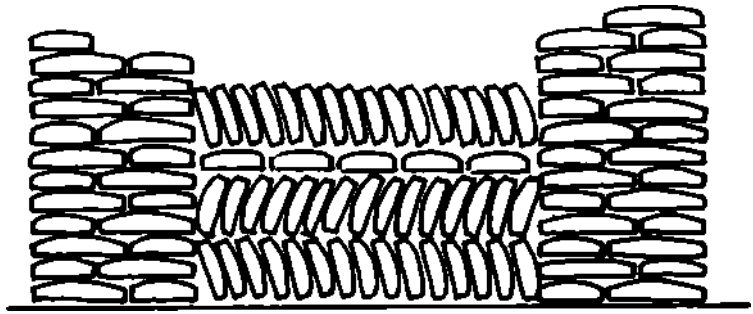
Aynı simgelerin kullanılmasına ve herhalde onlarla dışa vurulanın da aynı dil olmasına karşın, simgelerin birçoğu yeni teknikten ötürü biçim değiştirmiştir; çünkü artık gereksiz ayrıntıların tümü atılabiliyordu ve ayrıca bu çeşit kazıma sadece düz çizgi çekilmesine elverişli olduğundan, eskiden yuvarlak olan tüm çizgiler kısa, düz çizgilere dönüşmüştü (Resim 29i ve 44). Bunlara ek olarak, kil üzerinde eğimli baskılar çıkaran bu yeni yöntemle, düz çizgiler artık daha derin kazınmış ve o nedenle de daha geniş olan 'kafa'ya ya da 'çivi tablası'na sahipti. Böylece takozu, kabarayı andırır bir biçim alan satırlar, bu yazı biçimi-

ne çiviyazısı[14] yazı adını verdirecekti (Resim 44). Buna koşut bir gelişme olarak, yazı, bir dizi karışık simgelerden kurtulduğu için, daha kolaylaşmıştı.

Yazının kullanılma biçimindeki değişiklik de herhalde gelişmekte olan bir ekonomide yazıcılara gittikçe daha çok gereksinim duyulmasına dayanmaktaydı. Erken Hanedanlık I Dönemi'ne doğru giden daha başka gelişmeler, dolaylı olarak o dönemde yönetim alanında değişiklikler yaşandığını düşündürürse de, bu konuda elimizde doğrudan kanıt bulunmamaktadır; çünkü yapılan araştırmaların o noktasında bir boşluk vardır.

Erken Hanedanlık I Dönemi'nde yeni bir yapı malzemesinin ortaya çıkışıyla sosyo-ekonomik alanda yeni bir aşamaya varıyoruz. Yassı ve yuvarlak biçiminden, kabarık üst yüzeyinden ötürü bu acayip yapı malzemesine 'yassı-dışbükey tuğla'[15] (Resim 32) denilirdi. Bu tuğla biçimi, beş yüz yıla yakın bir süre her çeşit yapı için Babilonya'nın standart yapı malzemesi olarak kalmıştır. Sıradan yatay döşemeye de, dikine duvar örmeye de uygun düşmeyen bu tuğlanın kullanılması gerçekten çok merak çekici bir olgudur. Hele duvar örmeye uygun yassı tuğlaların binlerce yıldır kullanılageldiği düşünülürse, bu durum daha çok yadırganır. Özellikle Son Uruk Dönemi'nde, görünümü ince uzun, enine kesiti ise kareye yakın bir tuğlanın (Riemchen[16]) kullanılmasına başlanmıştır; bu yapı malzemesi sadece çok güvenilir duvarların örülmesinde değil, aynı zamanda o dönemde kamu yapılarında çok tutulan cephe biçimleri için de çeşitli örneklerde kullanılmıştır.

Yeni tür tuğlanın kendisi gibi, kullanım biçimi da alışılmışın tümden dışına çıkar. Bu belki, bu yeni yapı malzemesinin gelişmesine az çok bir açıklama getirebilir. Bir binanın köşeleri, kapı çerçevesi kirişleri gibi, yapının dengesi bakımından önem taşıyan yerleri yassı tuğla ile sütun biçiminde yükseltilip ara boşluklar da bol harçla doldurulurken, bunlar arasında kalan duvarlar eğimli olarak oturtulan tuğlalarla döşenirdi; bu yöntemle iş çok daha hızlı çıkar ama diziler o kadar da güven vermezdi. Tuğlalar eğilimleri dönüşümlü

Resim 32. Erken Hanedanlık Dönemi yassı-dışbükey tuğlalarının biçimi ve kullanımı. .

sıralanarak yerleştirilirdi; yani bir dizi bir yana eğik, onu izleyen dizi öteki yana eğik olurdu. Bu çeşit yapı tekniğinde karşımıza çıkan genel görünüm balıkkılçığı motifidir. Bir sonraki tuğlanın yassı alt yüzüne çok dar bir yerde değen dışbükey yüz, kavisli biçiminden ötürü, inşaatın herhangi bir anında tuğlanın yönünü düzeltebilirdi. Şu halde, tuğla dizisinin yüksekliği de ayarlanabilirdi; öyle ki olağan koşullarda bu yolla tuğla döşeme işi, ayrıntılara hiç bakmaksızın ve büyük hızla yürütülebilirdi. Daha fazla harç gerekmesi ve harcın ara boşluklara kolayca sıvanabilmesi, bu duvar bölümlerinin yapılış hızını artırmıştır. Binanın dengesi bakımından önemli kesimlerin yapımında harcanan büyük emeğin böylece azalması, yukarıda genel çizgileri verilen görünümle çakışır. Şayet, buna ek olarak, bu tekniğin deneyimli ve deneyimsiz kişilerin el ele çalışmasına olanak sağladığı kabul edilirse, işbölümünün yayılmasının bir başka örneğiyle karşı karşıya olduğumuzu da söyleyebiliriz.

Her ne kadar elimizde, ekonomik koşullar hakkında ayrıntılı bir bilgi yoksa da, verdiğimiz örnekler, gelişmenin durumu hakkında genel bir izlenim vermektedir. Toplumsal ortam konusunda öğrendiklerimiz ise, ne yazık ki çok daha sınırlıdır. Burada da, yukarıda verilen ve kesinlikle hiyerarşik bir toplum bulunduğu şeklindeki düşüncemizi destekleyen örneklerden yararlanabiliyoruz. Bu çerçe-

vede, geniş aile ya da klanların daha önceki dönemlerdeki kadar etkileyici bir rol oynamadıkları düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Bunu ayrıntılarıyla göstermeye ya da nüfusun içindeki ayrı grup veya sınıfları belirlemeye kalksak, bu, işleyeceğimiz malzemenin üzerine fazlasıyla ağır bir yük bindirir.

Bu dönemden kalma olan ve bize günlük yaşam konusunda bilgi verebilecek konut kesimlerinin henüz kazıları yapılmamıştır. Yazının en eski evresinden kalan ve toplumun üst katmanlarından kimselerin işlev ve görevleri hakkında bilgi verebilecek metinleri de henüz tümüyle çözebilmiş değiliz. Sözünü ettiğimiz örneklerde kesinlikle açık olan tek şey, toplumda yüksek bir katmanın varlığıdır.

Elbette çeşitli toplumsal katmanların daha kesin bir sınıflandırılması için yapılacak şey, o toplumun bildiğimiz daha sonraki bir döneminin toplumsal ilişkilerini önceki döneme uygulamaktan geçer. Ancak bu noktada da, erken ve geç dönemlerde aynı unvan kullanılmış olsa bile anlamının açıkça farklılaştığı durumlar olabilir; bunlara dikkatle yaklaşmalıyız. Ayrıca öyle durumlar vardır ki, aynı görev için ayrı unvanlar kullanılmıştır. Örneğin *en*-rahibi ve *lugal* unvanları, tek görülür ve her ikisi de daha sonra, bir kent devletin veya bir devletin en yüksek temsilcilerini belirlemede fakat birbiriyle bağlantısız, tek örneklerde ve bağlama göre sadece başka görevliler arasında herhangi bir görevliyi belirlemekte kullanılabilir. Ayrıca her ikisinin de, ileride bunlar ayrı unvanlar olarak karşımıza çıkacak olsalar da, aynı tablet üzerinde yer aldıkları durumlar da vardır.

Öte yandan, yukarıda sözü edilen meslek sahipleri ve memurlar listesi (Resim 26) bir unvanla başlar. Henüz tümüyle çözülemeyen bu sözcük, çok daha sonraki bir zaman dilimine tarihlenmiş olan bir sözcük listesinde "kral" olarak çevrilir. İşte bundan ötürü, en eski metinlerle daha sonraki 'tarihsel' metinler arasında geçen süre içinde yüksek makamlara verilen unvanların anlam değiştirdiği düşünülmektedir. Ancak bunları da elimizdeki malzemenin eksikliğinden ötürü adlandıramıyoruz. Belki değişen sadece unvan değil,

daha önemlisi, görevin kendisi olabilir. Burada, özellikle dikkatimizi çeken bir örnek, meslekler listesinde en yüksek görevliler arasında bulunan bir unvanın, daha sonraki bir tarihte 'kurul başkanı' olarak yer aldığı durumdur. Bu, aynı zamanda İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi'ne de uygulanan bir şeyse, kurulun işlevi ne olabilir ve bu kurul kimlerin kuruludur? Bütün bunlar şimdilik yanıtını veremediğimiz sorular olmaktan öteye gidemez.

Kasaba ve kentlerde yoğun yaşamanın getirdiği toplumsal sürtüşmeleri çözümleme gereksiniminin, bir toplumun yaşam biçiminde birtakım değişiklikler başlattığını daha önceden söylemiştik. Elbette söz konusu sürtüşmelerin, özellikle gelişme yolunda, katmanlaşmış ve aynı zamanda hep birlikte yaşamanın sıkışıklığını çekme zorunda olan bir toplumda pek yaygın olacağı düşünülebilir. Fakat bu gelişme konusunda fazla bir şey bilmediğimiz de ortadadır.

Böyle sürtüşmelerle ilgili en iyi örneği bize sağlayan Gılgamış destanıdır. Daha ileri bir tarihte kaleme alınmış olsa da, çok daha eski bir söylenceyi içerdiğini düşünürüz. Büyük olasılıkla Gılgamış, Erken Hanedanlık I Dönemi'nde yaşamış bir Uruk hükümdarıdır ve destanda dile getirilen öykülerin bir bölümü herhalde İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi'nin son evresinde yer almıştır. Şiirin başlangıcında, Gılgamış'ın kent surlarını yapabilmek için, Uruk halkını nasıl baskı altına aldığını öğreniriz (Resim 19b); surlar da yapı sanatının olağanüstü bir eseri gibi anlatılır. Uzunluğunun 9,5 km olduğu hesaplanan ve en aşağı dokuz yüz tane yarı çembersel planda kulesi bulunan bu surların Erken Hanedanlık Dönemi'nin yeni bir yapısı olduğu kazılarda kesinlikle belirlenmiştir; bunu ortaya koyan şey, yassı-dışbükey tuğlalarla örülmüş olmasıdır.

Halkın çok büyük boyutlarda binaların yapımı için baskı altında çalıştırılmasının bundan başka örnekleri de vardır. Anu Zigguratı denilen eski tapınağın alanını tümüyle kaplayan Kutsal Eanna Bölgesi'nin batısında, Son Uruk Dönemi biterken, çok büyük bir teras yapılmıştır. Kazıyı yürütenlerin hesabına göre, bu terasın yapılabilmesi için 1500 kişinin, günde on saatten beş yıl boyunca çalışmış

olmaları gerekmektedir. Böyle bir şeyin merkezden gelen güçlü kararlara göre yapılmış olması gerekir.

Babilonya'da kendini gittikçe daha güçlü biçimde duyuran bir sorunun, su kıtlığının çözümü için, herhalde emeğin örgütlenmesi de çok yararlı bir düzenlemeydi. Daha önce gördüğümüz gibi, başlangıçta, iklimin yavaşça değişmesi sonucu suların çekilmesi, olsa olsa yararlı bir etki göstermişti. Fakat çekilme sürdükçe, bunun tümüyle yapay sulamaya dayalı olan tarımsal ekonomi üzerindeki etkileri çok sarsıcı olmuştur; öyle ki Erken Hanedanlık I Dönemi'ndeki yerleşim yerlerinin, artık toprakların tümüne serpiştirilmiş bir şekilde yayılmış değil, kalan az sayıdaki akarsular boyunca sıralanmış olduklarını görürüz. Ayrıca, ırmakların akışı da sadece düz bir çizgiyi izlemekle kalmaz, bazı durumlarda bunlardan adeta kanallara benzeyen kollar da ayrılır (Resim 17c).

Daha sonraki gelişmeleri ele alırsak, oldukça anlaşılabilir metin tanıklıklarına sahip olduğumuz andan başlayarak, toprakların artık yalnızca doğal su kaynaklarından yararlanmadıklarını, yapay kanalların da onlar olmazsa tümden susuz kalacak olan kesimlere su sağladıklarını görürüz. Ancak önemli bir ortak çabayla kotarılabilecek olan çok büyük yapay su yolları ağı yapmanın zorunlu olduğu bir sırada, toplumun, emeğin örgütlenmesinde yararlanılan uygun yöntemleri geliştirmeyi daha önceden tamamlamış bulunması, bu topraklar için çok iyi sonuç vermiştir.

Bu önkoşul, daha dolaylı biçimde de olsa, İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi'nin büyük yapıtlarından birinin yapımında rol oynamıştır. Son Uruk Dönemi'nde Eanna bölgesindeki çok büyük binalar hemen akla gelenlerdir. 80x50 m'lik bir yüzeyi kaplayan yapılar, Uruk kentinin bu merkezi kesiminde kazısı yapılmış bölümün özelliğini oluşturur (Resim 33). Kazılar geniş ölçüdedir ama Eanna'nın çeşitli yapıları arasındaki örgütsel ilişkiler henüz, yazık ki açığa çıkarılabilmiş değildir. En yakından tanıdığımız Son Uruk Dönemi bitim evresinin yapıları için bile, ko-

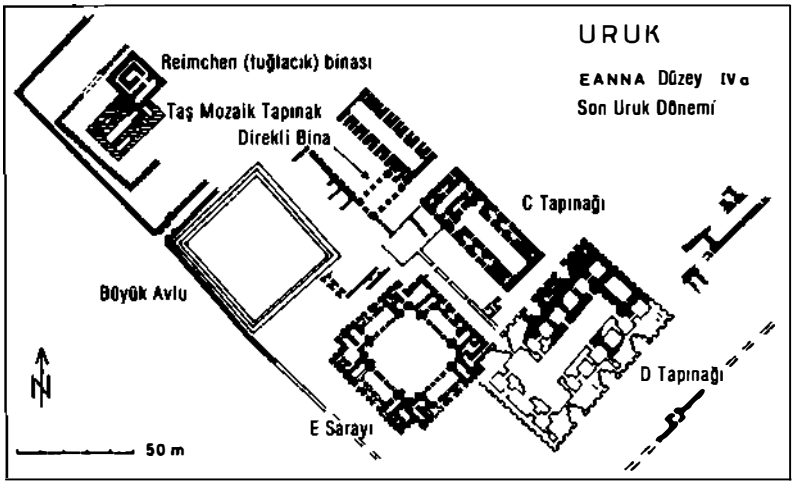
numlarına bakarak bunların birbirleriyle anlamlı bir ilişkileri bulunduğunu söylemekten ileri gidemiyoruz.

Tabakalar ne kadar eskiyse, üzerlerinin açılması olasılığı o kadar zayıftır; bu nedenle de merkezi yörenin ilk zamanları hakkındaki bilgilerimiz sağlam olmaktan uzaktır. Eanna'da daha Son Uruk Dönemi'nin başlarında bile büyük binalar bulunduğunu -elbette bir sakınca payı bırakarak- kabul edebiliriz. Bunu, söz konusu dönemin kalıntıları arasındaki renkli sıvalı kilden koniler içeren geniş yığınlardan çıkarıyoruz. Bu çeşit koniler, Eanna'da kamu yapılarının dış yüzeylerini beslemek ve süslemekte kullanılırdı.

İlk kez böyle büyük bir yapının temel düzlemine Tabaka V'te rastlarız ve bu bile, yazık ki tam olarak saklanmış durumda değildir. Temelleri kireçtaşından parçalarla döşenmiştir; bu, Babilonya'da alışılmamış bir yapı malzemesi olup 60-70 km batıdaki eski bir yeraltı kireçtaşı yatağından getirilmiştir. Bugün de, örneğin Fırat yatağının Samava yakınlarına düşen bir kesiminde böyle bir kireçtaşı damarı vardır.

Ne var ki bu taşın kalitesi öyle kötüdür ki, İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi'nden bildiğimiz taştan sanat yapıtlarının ve kapların çoğunun yapımında hammadde olarak kullanılmaya elverişsizdir. Taş seçiminde daha titizlik isteyen işlerde, hammaddenin doğudaki komşu kesimlerden, merkezi Zağros bölgesinden ya da daha sonraları Oman Dağları'ndan getirildiği sanılmaktadır.

Eanna'da İlkel Tabaka V'ten çıkarılan bu 'kireçtaşı tapınak' Resim 33'de verilen 'Tapınak C' ile aynı plana sahiptir. Binanın bir 'ana' parçası vardır, bunun uzun merkez odası, binanın uzunlamasına ekseniyle dik açı yapar ve çevresinde ufak odalarla belirleyen bir ana kesim bulunur. Bu ana kesim ise, genel görünümünde aynı planı izler fakat çok daha geniş olan merkez odayla yapının ana yönünü belirler. Ana bölümü çevreleyen odalardan bir kaçı merdiven boşluğu olarak kullanılmıştır. Bu

Resim 33. Uruk'ta Eanna Tapınağı bölgenin IVa tabakası yapılarının planı.

binalar, Son Uruk Dönemi'nin hemen her binasında karşılaşılabilen genel görünümü sunarlar.

Gerek bu bina gerek daha sonraki tabaka olan Arkaik IV tabaka binalarının afetlerle yıkılmadıkları, yerlerini tüm yörenin yeni bir planlanması çerçevesinde yapılan düzenlemelere bıraktıkları açıktır. Bu planlanmada, binaların duvarları kısa bir yükseklik kalıncaya, odalar ve avlular enkazla doluncaya kadar yıkılmış, ortada sadece çok büyük ve dümdüz bir yer kalmıştır.

İsteyerek yapılan bu yıkma olayının sonuçlarından biri, binaların içinde bulunması gereken donanımdan tek bir izin bile kalmamasıdır. Yapıların işlevleriyle ilişkilendirilebilecek tek şey, geniş avlu ya da merkezi avlu denilen yerlerin her birinin ortasında bulunan ve özel bir biçimi olan ocaklardır. Bununla, binaların her birinin ayrı ayrı işlevlerinin ne olduğu konusunda hemen hemen hiçbir şey öğrenememiş oluyoruz.

Çok büyük olmalarından ve ocaklardan ötürü, kazı yapanlar bu binaları 'tapınak' olarak göstermişlerdir; öte yandan dört köşe bir plan üzerine kurulu bir başka büyük binaya 'E Sarayı' adı

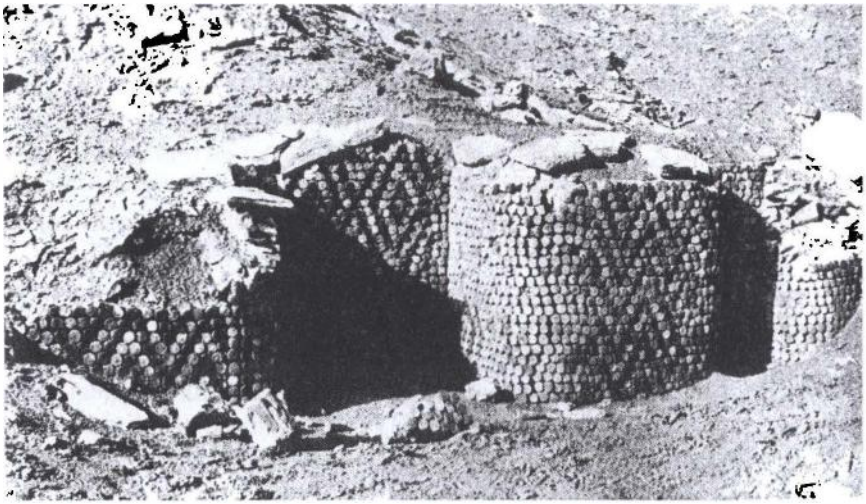
verilir (Resim 33). Ne var ki, bu topluluktaki politik önderlik kurumu konusunda pek az şey bildiğimizden ve yapıların işlevi konusunda iç kanıtlara dayanan hiçbir şey söylenemediğinden, bunlara 'kamu yapısı'ndan başka bir ad verilmemesi gerekir. Suriye'de bu döneme ait bir konut kesiminde yapılmış kazıların - aşağıda tartışacağımız- sonuçları sakınımla ele alınmalıdır. Uruk'un tapınak denilen binalarıyla aynı temel plana benzer ocaklara sahip bu binaların, konut mahallelerinin merkezleri olduğu ortaya çıkmıştır. Bundan ötürü, bu tip yapının standart bir yapı birimi olduğu açıktır fakat konumu, büyüklüğü ve henüz bilmediğimiz nitelikleriyle kendisine özgün bir işlev yüklenmiştir.

Son Uruk Dönemi'nin son tabakası olan Arkaik Tabaka IVa'da, merkezi Eanna bölgesinde, daha önce sözünü ettiğimiz plan çeşidine uyan binalarla birlikte birkaç tane de başka kavramlara dayandığı açıkça belli başka bina vardır. Örneğin, 'Tapınak C' nin kuzeybatısına düşen bir binanın çok büyük boyutlardaki direklerine bakınca, burada bir zamanlar çok yüksek, belki kubbeli bir bina olmuş olduğunu düşünürüz. Direkli Bina[17] denilen bu yapının her yanı açıktır ve her bir direğin üzerinde renkli kil konilerle yapılmış karmaşık mozaik süslemeler bulunur.

'Taş Konili Tapınak', tüm Eanna bölgesini kuşatan uzun çevre duvarının içinde yer alan ve ayrıca kendi çevre duvarıyla da kuşatılan çok ilginç bir yapıdır. Kendi çevre duvarı olması, bize bu yapının, Eanna bölgesini çevreleyen uzun duvarın yapımından önceki bir tarihten kaldığını düşündürecektir. Bu yapının duvarlarında ve çevre duvarında görülen mozaikler, çeşitli renkte taş konilerle yapılmıştır.

Bunun güneydoğusunda geniş, dört köşe, alçakta kalan ve çevresinde hendek bulunan bir avlu vardır; bu avlunun işlevi konusunda bize ipucu verecek, su borusu kalıntılarından başka herhangi bir nesne görülmemektedir.

Değişik türde yapılar dizimizin sonunda 'E Sarayı'ndan söz etmeyi unutmamalıyız. 30x30 m yüzölçümüyle bu yapı en geniş

Resim 34. Uruk'ta Taş Mozaik Tapınak denilen yapı.

merkezi avluyu içerir. Bu yapıların hepsi öyle ilginç özellikler gösterir ki, bunların özel amaçlarla kullanıldıklarını kabullenmek zorundayız. Yazık ki o işlevleri belirleyemiyoruz. Fakat hepsinin ötekilerle ilişkili görünmesi ve değişik oluşları, bu Eanna bölgesindeki tüm etkinliklerin çok değişik kavramlardan kaynaklandığını açıkça göstermektedir.

Tapınma törenlerinin yapıldığı binaların da bu merkezi kesimde bulunduğu kesindir. Bunu, o zaman dilimine ait ve bir bölümü kültle ilgili olan tabletlerin hepsinin Eanna bölgesinde bulunmuş olmasından çıkarıyoruz. Daha önce söylendiği gibi, henüz bu yapıların işlevini belirlememize olanak verecek kanıtlara sahip değiliz. Gün ışığına çıkarılan binaları kültle ilgili görmek istemeyen biri çıkarsa, kendisine Eanna'nın büyük alanlarının incelenmesinin henüz yapılmamış olduğu, oralarda başka çeşit yapılar bulunmasının kesinlikle beklendiği yanıtı verilebilir. Bir yandan, merkezi bölgenin tam ortası olan bu kesimin, sonradan oraya ziggurat yani basamaklı kule üzerinde tapınak biçiminde başka bir yapı çıkılmış olması nedeniyle kazı yapılamadığından bu sonuca varıyoruz. Öte

yandan, bugüne kadar kuşkusuz biçimde depo ya da ticari bina olarak belirlenebilecek hiçbir yapı görmediğimiz için, bu düşüncemizde yani söz konusu binaların kültle ilgili olduğu yolundaki düşüncemizde haklı olduğumuz kanısındayız. Depo ya da ticari bina görmedik ama Eanna'da bu türden binalar bulmayı umabiliriz; çünkü Eanna'nın eski moloz yığınlarına atılan binlerce ve binlerce kırık kil tablet ve mühürlü kapama düzeneği, böyle yönetim binalarından çıkarılan çöplerden gelmiştir.

Şimdilik, din alanındaki bilgimiz pek az ipucuna dayanmaktadır, çünkü metinlerde Tanrıların adları, en çok da -sonradan Uruk'un kent Tanrıçası ve Eanna Anası diye anlatılan- Tanrıça İnnin'inki (İnana/İştar) geçse de, bunları açık, iki yöne çekilemeyecek bir bağlamda göremiyoruz. Babilonya'da nitelikleri iyice belirlenmiş yerel kült geleneklerinden anlaşıldığına göre, İnnin daha önceki zaman dilimlerinde de Eanna içinde, başat olmasa da, bir rol oynamıştır.

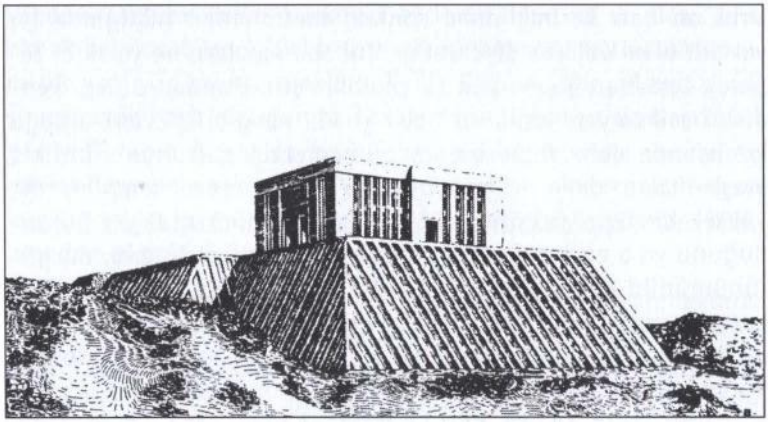
Ne yazık ki, öteki Tanrılarla ilgili kült gelenekleri aynı biçimde belirlenemiyor. Gökler Tanrısı An konusunda bilgi edinmeyi çok isteriz; bu Tanrı Uruk'ta, çok daha sonra gelecek bir dönemde önemli rol oynamıştır, hatta o zamanlar kent Tanrıçasını önem bakımından geride bıraktığı sanılmaktadır. Son dönemde Tanrı An'ın en başta gelen kült merkezi, Son Uruk Dönemi'nde yapıldığını daha önce belirttiğimiz terasın üzerinde yükselen dev boyutlardaki yeni tapınak külliyesi içinde bulunmaktaydı. Bu teras, kentin batı kesiminde daha önce var olan tapınağın üzerini kapadığından, bir süre burada bir kült geleneği olduğu ve bu nedenle eski, çevresi kapalı yüksek tapınağın Tanrı An ile ilişkili olduğu kabul edilmiştir. İşte Uruk kentinin batı kesimindeki bu yüksek tapınağa Anu Zigguratı denilmesinin nedeni budur (*Ziggurat*, üzerinde bir tapınak bulunan basamaklı piramide verilen addır; daha sonraki bir dönemde hemen tüm Babilonya kentlerinde kült merkezi olmuştur). Ne var ki, üç bin yıla yakın bir zaman boyunca söz konusu yerin başından geçenler hakkında elimizde bir buluntu yoktur; bu boşluğu hesaba katmamız gerekir.

Uruk'un batı kesimi, daha sonraki metinlerden bildiğimiz bir yer adı olan Kullaba diye anılır; Kullaba kazıları, ne yazık ki tapınak terasının dışına pek az çıkabilmiştir. Bundan ötürü, kendisini çevreleyen yapıların neler ya da ne gibi işlevleri olduğu konusunda daha fazla bir şey bilmemekteyiz. Bununla birlikte araştırmalar, daha Ubeyd Dönemi'nde burada, kenarları dik yüksek bir teras üzerinde tapınak biçimli bir kutsal yer bulunduğunu ve o zamandan beri terasın sadece onarıldığını, dış görünümünün değiştiğini ve yükseltildiğini ortaya koymuştur. Bu kutsal yerin kökeni, yalnız Eanna'daki büyük binalardan değil, aynı zamanda Eanna'da derin ve susuz bir kuyunun dibinde duran, saz ve çamur kalıntıları olduğu sonradan anlaşılan buluntulardan da eskidir. Batı kesimine, haklı olarak, büyük Uruk yerleşim yerinin tümünün çekirdeği olarak bakılabilir.

An, batı tapınak bölgesinin Tanrısı kabul edilsin ya da edilmesin, her iki durumda da Son Uruk Dönemi'ne ait iki kutsal yapının genel görünümleri birbirinden öylesine değişiktir ki, bunu sadece ayrı Tanrılar karşısında bulunmakla açıklayamayız; saptadığımız durum çok daha büyük ayrımlardan ileri gelmiş olmalıdır.

Batı bölgesinde, kendisi en az 10 m yüksekliğinde olan, üzerinde bir de uzaktan dahi görülebilen binanın yükseldiği bir teras var iken, Eanna'nın çevresi kapalı kesiminin orta yerindeki düzenlenme tümden başkadır. Tüm binalar, düz toprak üzerine, en hafif bir yükselti yaratılmaksızın çıkılmıştır. Batı bölgesinde birden fazla kült binası bulunması teknik açıdan olanaksızken, Eanna'nın genel görünümü, burada birden fazla kült binası bulunduğunu ve bunların aynı zamanda kullanıldığı olasılığını düşündürmektedir. Dış düzenlemedeki bu ayrım, kültün düzenlenmesindeki ayrımlara dayandırılabilir ve böylece birbirine benzemeyen temel dinsel kavramlara varılır.

Bir sonraki evreye geçiş, bu temel düşünceleri kavramaktan hâlâ ne kadar uzak olduğumuzu gösterir. Merkezi bölgenin tümü, hem eski batı kesimi hem doğu kesimi, Son Uruk Dönemi'nin

Resim 35. Uruk'taki Anu Zigguratı'nın canlandırma çizimi.

bitiminde ya da Cemdet Nasr Dönemi'nde artık öylesine değişmiş durumdadır ki, dokunulmamış hiçbir yer kalmamıştır. Son kez, Eanna'da bulunan tüm binalar, yukarıda anlattığımız biçimde yerle bir edilmiş, sonra da duvar kalıntıları öylesine örtülmüştür ki, çok büyük boyutlarda bir düzlük ortaya çıkmıştır. Bununla aynı zamanda, Eanna'nın batısındaki yüksek teras üzerinde bulunan tapınağı da kaplayacak kadar yüksek olan dev bir teras yapılmıştır. Böylece, kentin batısındaki eski kutsal yapı bir daha ortaya çıkmamak üzere gözden kaybolmuştur. Artık Son Uruk Dönemi'nin çeşitli yapılarının yerine, eskiden sadece batıda bulunabilen çeşitte yüksek bir teras Eanna'da yükselmektedir. Herhalde bu terasın üzerinde bir de tapınak olmalıydı. Ne var ki bu tapınağın kalıntıları, sonradan Eanna Zigguratı olan görünüme egemen binanın altında ancak belli belirsiz fark edilir. Artık Uruk kentinin iki değil, tek bir kült bölgesi vardır ve bu bölge 'gömülmüş bölge' görünümü sergiler.

Burada da ne yazık ki, yapılaşma programının arkasında yatan yönetimsel değişikliklerin neler olduğunu çıkaramıyoruz. Bunun politik sağlamlaşmanın bir sonucu olduğu düşünülebilir. En azından şurası çok açıktır ki, değişiklikler kentin dinsel ve politik yaşamı

üzerinde sarsıcı bir etki yapmıştır. Kentin külte ayrılmış tek merkezi yerinin, odak noktasında tapınak bulunan bir teras olma durumu, en az üç bin yıl boyunca kentin belirleyici öğesi olmuştur; ancak o uzun sürenin sonunda, birinci binyılın bitimine yakın, kentin batı kesiminde iki tane yeni tapınak külliyesi yapılmıştır.

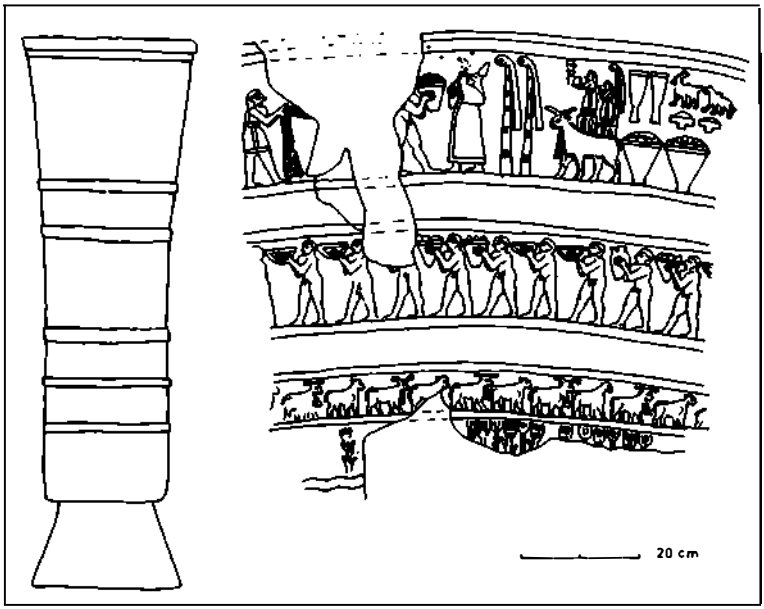
Belirttiğimiz gibi, kült binası olabilecekler de içinde olmak üzere yapıların hepsi, yerle bir edilmeden önce tümüyle boşaltılmıştı. Sadece tek bir örnekte, bir rastlantı olarak, yeraltında yapılmış bir bina ile karşılaşırız. Bu, dönemin özelliklerinden olan ince uzun tuğlalarla yapılmış ve bundan ötürü adına Riemchengebäude[18] denilen binadır. Taş Mozaik Tapınak olarak adlandırılan yapının hemen yanında olan bina, ya onun tarafından ya da başka bir tapınak veya tapınaklarca depo diye kullanıldığı anlaşılmaktadır (Resim 33).

Bulduklarımızı, yazık ki, zamanındaki konumlarına getirip bir canlandırma çizimi yapamıyoruz; fakat hiç değilse eşya ve donanımın nelerden yapıldığı hakkında bir fikrimiz olmuştur. Bazıları sıradışı olan çanak çömlek ve renkli taştan yapılmış büyük kaplardan başka, sayısız taş parçası bulunmuştur ve bu taşların kakmalı süslemede dolgu taşı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak buluntular içinde en önemli olanları, taştan yapılmış ve olağandan büyük boyutlardaki insan başı yontularıdır. Pek çok parça eksik olduğundan birleştirilemezler belki ama bunlar pek ilginç buluntulardır. Daha buraya getirildiklerinde dahi parçalanmış durumda oldukları sanılmaktadır. Babilonya'daki insan konulu en eski yontu parçaları olmaları olgusu bir yana, saç çizgisini içeren bir parçada düz bir kabarıklığın bulunması, bunun bir boynuz izi olabileceğini düşündürmektedir. Bu varsayım doğru çıkarsa, parçaların bir Tanrı yontusuna ait olduğu anlaşılır, çünkü daha sonraki zaman dilimlerinde boynuz resminden hep insan görünümünde Tanrıların bir işareti olarak yararlanılmıştır. Yine de ne gözlemi doğrulayabiliyor ne boynuzun böyle ayırıcı bir işaret olduğunu güvenle söyleyebiliyoruz. Aynı biçimde, silindir mühürler ve Uruk kökenli 'kült kabı' üzerindeki birtakım betimlerin de Tanrı imgeleri olarak kabul edilip edilmeyeceğinden emin değiliz.

Resim 36. Uruk'taki "Riemchen" Binası'nın bulunduğu sıradaki durumu.

Kült kabı denilen, kireçtaşından yapılmış ve kabartma süslü kap, İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi'nden kalma en görkemli buluntulardan biridir (Resim 37). Az çok hırpalanmış olsa da, dört friz arasındaki konu ilişkileri yeterince açıktır. En alt frizde, stilize edilmiş bitkiler ya da tahıl başakları, dalgalı çizgiyle canlandırılmış su üzerinde dik olarak durur; onun üzerindeki sırada, dönüşümlü olarak sıralanmış ve hepsi sağa bakan keçi ve koyunlar görürüz. Bir sonraki frizde, sola bakan bir dizi çıplak adam betimlenmiştir. En üst frizde, figürlerin ana yönü bir kez daha değişir. Resmin sol yarısında sola bakan üç insan resminin kalıntıları hâlâ seçilebilmektedir. Bunlar önlerinde armağanlar ya da 'kült çıkını' denilen bir şey taşırlar. Bunların karşısında, onlara bakar durumda uzun giysili biri durmaktadır; bir kadın olduğunu sandığımız bu figürün başında, kap bu duruma gelmeden önce, bir yüksek başlık olduğu anlaşılıyor. Bu başlık ya da hotoz ne ise, onun bugün ancak ufak bir par-

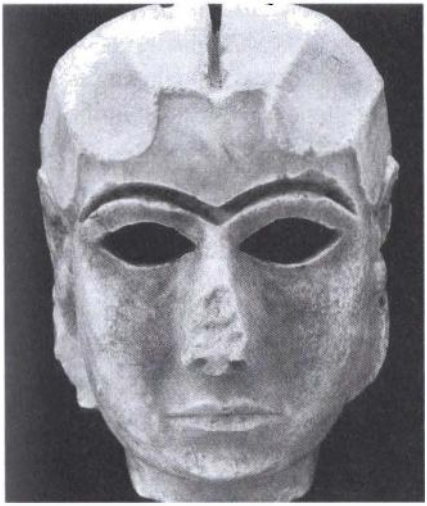
Resim 37. Uruk'un Son Uruk-Cemdet Nasr Dönemi'nden kült kabı ve süslemesinden bir parça.

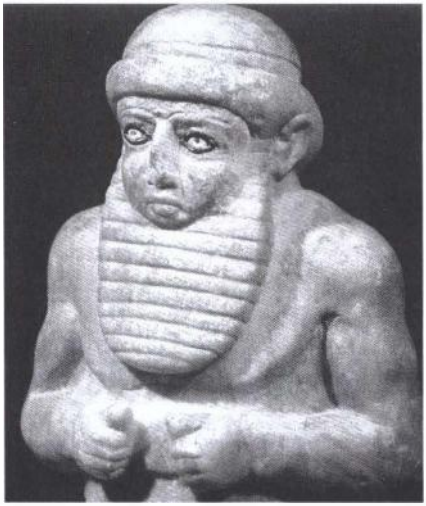
çası seçilebilmektedir. Bazı izlere bakarak bir çift de boynuzun olabileceğini düşünebiliriz. Bu varsayım doğruysa, bir Tannça resimi karşısındayız demektir. Fakat, boynuzlar olmasa da bu figürün, tüm kompozisyonun içindeki başkişi olduğu, belki biraz da arkasındaki nesnelerin yardımıyla açıkça anlaşılır. Kadın resminin arkasındaki nesneler arasında özel ilgimizi çeken iki tane kangal biçiminde yuvarlanmış hasır[19] denilen şeyler -yörede sazdan yapılan geleneksel binalann kapı direklerinin ilk biçimleri- vardır. Kapı ağzının iki yanındaki halkalar iki sınk tutardı, bu sırıklann çevresinde kapı perdesi görevinde olan yine hasır örgüsünden nesneler dolanırdı. Bunları herhalde, daha sonra da görüleceği üzere, Uruk'un kent Tannçası olan Tannça İnnin'in simgeleri diye yorumlayabiliriz (krş. Resim 29f'de görülen metnin sol sütunundaki birinci kutu içindeki ikinci işaret). Koç biçimindeki iki küçük masa üzerinde

küçük insan betimleri görülür; bunlar kesinlikle, arkalarında gördüğümüz nesneler, kaplar gibi, herhangi bir kültle ilgili eşyalar arasında yer alan birer heykelciktir. Kült kabının üzerindeki resmin tümü bir törensel alayı gösterir; alayın öncüleri Tanrıça ya da bir rahibe tarafından kabul edilmektedir. Frizin en yukarısında betimlenen kapların ikisinin de biçiminin kült kabınınkiyle aynı olması ilginçtir. Belki bundan, incelemekte olduğumuz kabartmalı kabın işlevi konusunda bir yargıya varılabilir.

Bizi, frizlerin içeriğinden başka, bileşimleri de ilgilendirmektedir. O bileşimin çok belirgin düzeni, birçok noktada varlığını fark ettiğimiz bir inançla açıklanabilir. Betimler dizisinin en üsttekinin en önemli olarak ortaya çıkması, sadece bu betimlerin dış görünümünden, örneğin frizlerin gitgide daha yüksek oluşları gibi bir şeyden ileri gelmez. Su, bitkiler, hayvanlar, sıradan insanlar, yüksek konumdaki insanlar, bütün bunlar betimlemede öylesine düzenlenmiştir ki, dizi, insanı kendisini çevreleyen olayların tümüyle karşı karşıya getirerek, yaşamının hiyerarşik bir topluma uygunluğunu göstermektedir. Belki burada izlenen, çok belirgin biçimde tüm yaşam kesimlerinin hiyerarşik bir topluma, hiyerarşi denilen şeye uydurulmasının düşünsel kökleridir.

İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi'nden elimizde pek çok sanat yapıtı vardır. Ancak bunların çoğu, bağlamlarından ayrı düşmüş kendi başına nesneler olduğundan ne amaçla yapıldıkları, işlevlerinin ne olduğu konusunda hiçbir şey söyleyemiyoruz. Hele kült ile ilgili olup olmadıkları gibi bir soruyu ise hiç soramayız, çünkü o dönemde külte yönelik olan nesne ile öyle olmayan nesne arasında bir ayrım bulunduğundan bile emin değiliz. Başka bir düzeye, kamusal ve özel sanat arasında ayrım olup olmadığı sorusuna geçersek, buna da bir yanıt getiremeyiz; çünkü bugüne kadar, kazı yapanların ilgisi hep yerleşimlerin kamusal alanları üzerine çevrilmiştir, öyle ki söz konusu dönemin Babilonya'sına ait özel evler hiç tanınmamaktadır. Kısaca, bildiğimiz nesnelerin çoğu topluluğun kamu kesiminden kaynaklanmaktadır.

Resim 38. "Uruklu Bayan" ve "Küçük Kral". Her ikisi de Uruk'un Son Uruk-Cemdet Nasr Dönemi'ndendir.

Şu halde elimizde yanıttan çok yanıtsız kalmış soru vardır. Yine de, İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi'ndeki topluluğun gücünün, yaşamın her alanında hızlı ve yaygın değişikliklerin yer almasına olanak verdiğini söyleyebiliriz. Bu güç öylesine büyüktü ki, sonraki iki-üç yüzyıl boyunca değişim oranı azalacağına çoğaldı ve o yüzyıllar boyunca Babilonya'da tarihin akışını benzerlerinden daha kalıcı biçimde etkileyen bir gelişme kaydedildi.

Anlattıklarımızın en çok Uruk çevresinde dönmesinin nedeni, Babilonya'daki başka yerlerin, örneğin Ur, Lagaş, Nippur ve Kiş adlı merkezlerin İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi'ndeki durumları konusunda, bu yerlerde oturulmakta olduğu dışında hemen hiçbir şey bilinmemesidir. Oralardan çıkarılmış buluntuların Uruk buluntularıyla öylesine doğrudan ilişkisi vardır ki, tüm Babilonya'da tek bir kültürel bağlamın varlığını kesinlikle kabul edebiliriz. Büyükçe merkezlerin birbirleriyle ilişkileri konusunda daha fazla bilgimiz olmasını isterdik ama elimizdeki malzeme buna elvermemektedir.

Babilonya'nın birkaç tane politik birime ayrılmış olduğunu, bunların her birinin -Uruk örneğindeki gibi- bir merkez ve onu çevreleyen bir artülkeden oluştuğunu kabul edersek, böylece daha sonraki bir tarihte karşımıza çıkacak durumlara denk düşen fakat şimdiye kadar hiçbir şeyle doğrulanmamış olan bir tablo çizmiş oluruz. İleride göreceğimiz gibi, Babilonya'dan çevreye doğru ve en çok da Son Uruk Dönemi'nde ticari bir gelişme olmuştur. Bu ticari yayılma Yakın Doğu'da her yönde kendini göstermiştir ve kısmen 'koloni'lerin yerleşimleriyle, kısmen de güçlü bir kültürel yayılmayla bağlantılıdır; söz konusu güçlü kültürel yayılmayı -ekonomik zorlamaya ek olarak- harekete geçiren herhalde politik zorlama olmuştur. Her merkez kendi başına etkin miydi? Yoksa sadece bu amaçla uygulamaya konulmuş bölgelerüstü politik bir ortaklık mı vardı?

Elbette daha sonraları kaleme alınmış olan fakat bir bölümü İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi'ndeki olaylardan söz eden destanlar, girişimlerin daha çok birbirleriyle bağlantılı olmayan, kendi başına olan kentlerce başlatıldığını anlatır. Örneğin, Enmerkar destanından Uruk ve Arratta kentleri arasındaki ekonomik ilişkileri öğreniriz. Arratta, bugünkü İran'ın merkez bölgesi içine düşer ama henüz yeri kesin olarak belirlenmemiştir. Babilonya'da başka hiçbir merkezden böyle dış dünya ile bağlantılı olarak söz edilmez ama bu konuda daha belirli bir şey söylememize olanak verecek temel kanıtlara sahip değiliz.

Kuşkusuz daha genel bir düzeyde bağlantılar olmuş olması gerekir; ama bu politik birimler arasındaki bağların bir çeşit kurumlaşmasının öncü işaretleri İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi'nin son evresinde, Erken Hanedanlık I Dönemi'nde ortaya çıkmıştır. Bu işaretler, Babilonya'nın ayrı yerlerinde, en çok da Ur'da bulunan ve çeşitli kentleri gösterir yazılı işaretlerden başka bir şey taşımayan silindir mühür baskılarıdır (Resim 25c). Söz konusu mühürlerin, üzerinde adı geçen kentlerin tümünün üye olduğu ekonomik birliklerin resmi mühürleri olduğu pekala akla yakın bir varsayımdır. Yazık ki bu dönem bize, kendisi hakkında çok az bilgi bırakmıştır; ondan ötürü, bu varsayımı bugün hiçbir şeyle destekleyemiyoruz.

Yine de ilerideki tartışmalar, böyle ekonomik birliklerin genel gelişim tablosuna tümden uyduğunu gösterecektir.

Babilonya'ya komşu topraklardan ilk olarak ele alacağımız Susiana, İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi'nden önceki evrede çeşitli yeniliklerin ortaya çıkışına sahne olmuştur. Bu bölge fiziksel açıdan Babilonya'ya çok benzer. Onun da güney kesimi, bugün Körfez tarafından örtülmüş olan büyük derin vadinin bir kesiminde ırmaklar tarafından yaratılmış bir alüvyonlu ovadır. Ne var ki, daha önce de söylediğimiz gibi Susiana ile Babilonya'nın birbirine benzemedikleri bir nokta vardı; o da Susiana'nın büyük kesiminde hâlâ sulamasız tarımın yapılabilmesiydi.

Bundan önceki bölümde anlattıklarımıza göre, Yakın Doğu'nun tüm yöreleri arasında Babilonya ile aynı gelişmeyi gösterebilmesi olasılığı en yüksek olan yerin Susiana olması gerekirdi. Bu tahminin doğru çıkmaması ayrıntılarıyla açıklanmalıdır. Ancak şimdi öncelikle Susiana'nın gelişmesini kısaca ana çizgileriyle belirtmemiz gerekiyor.

Zağros Dağları'nın hemen eteklerinde yer alan Susiana, belki güney kesimi bir yana bırakılırsa, hiçbir zaman bataklık olmamıştır. Güney kesiminde ise bugün bile pek düşük yoğunlukta olan bir yerleşim vardır. Kısaca, en eski zamanlardan beri Susiana kendi içinde tutarlı, örgütlenme ve teknikle ilgili önkoşullar oluşur oluşmaz derhal uygulama alanı bulan geniş bir yerleşim yeri olarak karşımıza çıkar. Bundan önceki bölümde bu durumun sonucunda Susiana'da yerleşimin nasıl sürekli olarak geliştiğini görmüştük. Bu gelişme, Orta ve Son Susiana evrelerinde -yani Babilonya'da Ubeyd zamanı- yaşanırken bu topraklarda başka dönemlere oranla daha yoğun bir yerleşime varmıştır. Karmaşık yerleşim düzenleri, bu koşullarda büyüyen merkezlerin kuruluşuyla, sulak Babilonya'da aralarında geniş açıklıklar bulunan ayrı yerleşimlere hiç benzemez. Ne var ki genelinde ele alınırsa, her iki kesim de büyükçe bir birimin parçalarıdır. Şaşırtıcı olan, bir sonraki evreyi başlatacak olan değişikliklerle gelecektir.

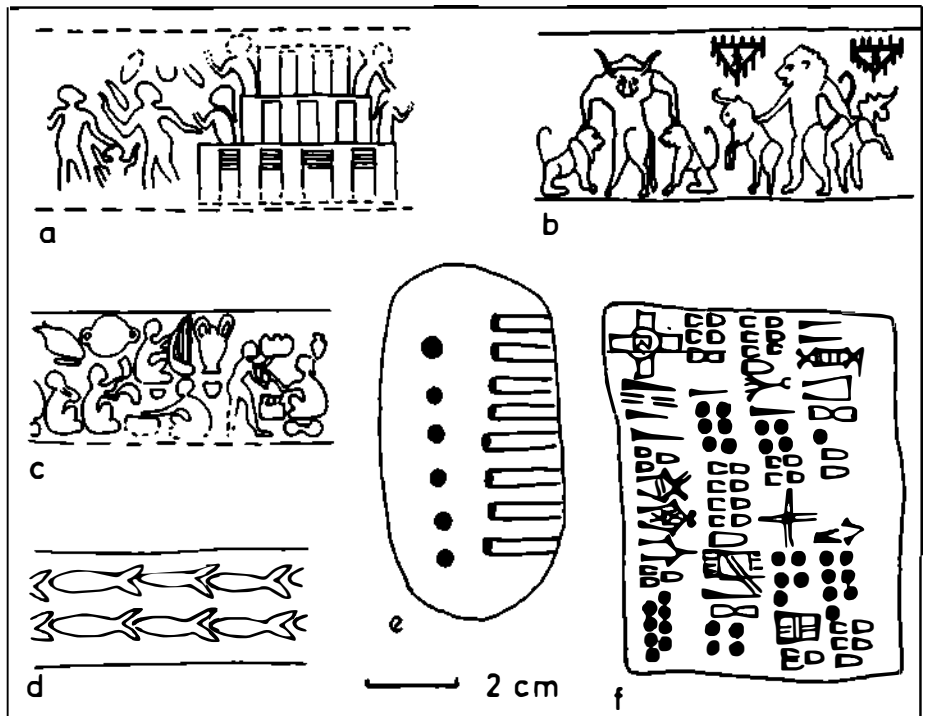
Son Ubeyd Dönemi'nin boyalı çanak çömleğinden Uruk Dönemi'nin çömlekçi çarkında üretilen boyasız çanak çömleğine geçerken

Babilonya'da, ara evrede birtakım yinelemeler ve birbirine koşut gelişmelerle yavaş bir değişim yaşanmıştır; bunun tersine, Susiana-'da Son Susiana Dönemi'nin zengin biçimde boyalı çanak çömleğinin hemen arkasından, göze görülür bir dönüşüm olmaksızın, Babilonya'da Uruk Dönemi'nden tanıdığımız, çarkın üzerine hamur fırlatarak çalışma biçiminin ürünü boyasız çanak çömleğe geçilivermiştir. Bu gözlem, kolaylıkla ötekilerden ayırt edilebilen bu çeşit çanak çömleğin, önce Babilonya'da ortaya çıktığını, Susiana-'ya oradan geçtiğini düşündürmektedir.

Bu söylediğimizi genişletebiliriz. Susiana'da dışarıdan alınan sadece seramik üretimindeki özel bir yöntem değildi, aynı zamanda Babilonya'da varlığını bildiğimiz öteki gelişmelerin hemen tümüne de öykünülmüştü. Örneğin, ekonomik koşulların bir genel görünümünü çizmek üzere daha önce bir araya getirdiğimiz tüm ayrıntılarla yeniden karşılaşırız. Bir yanda, bevel-rimmed bowls denilen devrik ağızlı kaseler çok büyük miktarda ortaya çıkar; öte yanda sayı taşları, mühürlü toplar, her iki zengin betimleme çeşidinden silindir mühürler, üzerlerinde sadece rakam baskısı olan kil tabletler ve en sonunda da yazı vardır.

Susiana'da, söz konusu zaman diliminde bağımsız bir gelişme saptamak kolay değildir. Sus'ta ve bu dönemden katmanlar bulunmuş olan öteki yerlerde yürütülen kazılar sonucunda, Uruk'ta olduğu kadar geniş bir bölge ortaya çıkarılamadığından, büyük binaların, anıtsal yapıların olmamasına ancak bir rastlantı diye bakmamız gerekir; fakat öteki ayrımları, anlamlı olarak kabul etmekte haklı olabiliriz.

Ortak tüm noktalarına karşın temel ayrımların olması gerektiği yolundaki düşünceyi destekleyecek önemli bir kanıtı yazıyı inceleyerek buluruz. Kullanılabilir biçimiyle yazının, Babilonya'da olduğundan daha geç ortaya çıktığı sanılmaktadır. Gerçi Susiana'nın yazısı, Babilonya'nınkine gerek teknik gerek yazma öğeleri açısından tıpatıp benzer ama bu yazıda değişik simgeler kullanılmıştır ve çok büyük olasılıkla başka bir dilin dışavurumudur. Yazık ki, bugüne kadar bu tabletleri okuma çabaları başarılı olamamıştır. Yakın-

Resim 39. Son Uruk-Cemdet Nasr Dönemi'ne tarihlenmiş Hoca Miş (a,c) ve Sus'da bulunmuş silindir mühürler ve ilk Elam tabletleri.

dan incelendiğinde silindir mühürlerde betimlenmiş nesneler arasında da ayrımlar görülür. Susiana'nın mühür üzeri betimleri, Babilonya'da olduğundan daha geniş bir ana konu dizininden seçilmiştir. Bir araya getirilmelerinde izlenen yola bakarsak, bunlar bir bölümüyle pekala ayrı bağlamlara oturtulabilir. Örneğin düzinelerce mühürde, bir kentin kuşatılmasını ve ele geçirilmesini ya da binalar yapılmasını gösteren sahneler buluruz. Bunlar elbette Babilonya'da da gerçekten var olan ana konulardı ama orada bunların betimlerine rastlamıyoruz. Şu halde, yukarıda sözü edilen ortak etmenler herhalde daha çok örgütlenmenin ekonomik ve öteki biçimleriyle ilgilidir. Bunu, örgütlenme için gerekli şeylerin, örneğin -tayın kapları da aralarında olmak üzere- denetim araçları gibi nesnelerin karşı taraftan aktarılmış olmalarından, onlara öykünülmüş olmasından çıkarıyoruz. Bu iki yörenin kendi kültürel gelenekleri herhalde bunun tümünden etkilenmemiş ve olanak çıkar çıkmaz kendi biçimini almıştır.

Bu güçlü çakışmanın, bu birbirine denk düşmenin oldukça kısa bir zaman parçasında yani Son Uruk Dönemi boyunca sürdüğü sanılmaktadır. İki bölge arasındaki koşutluklar, başlangıçtaki yeğinlikte kalmamış ve hemen bir sonraki evrede azalma göstermiştir; örneğin Cemdet Nasr Dönemi'nden başlayarak tayınları özel kaplar içinde dağıtma âdeti bırakılmış ya da hiç değilse, Babilonya sistemine uyulmasından vazgeçilmiştir. Daha eski bir zaman diliminden tanıdığımız ve Susiana'da da Babilonya'da olduğu kadar büyük miktarda bulunan, seri halde üretilmiş devrik ağızlı kaselerin ardıllarını bulamayız. Bunlardan sonra üretilmiş ve Susiana'da bulunan çanak çömlek çeşitleri arasında hiçbiri seri olarak üretilmiş diye tanımlanamaz. Halbuki bu ve bundan sonraki dönemde Babilonya-'daki gelişmenin özelliklerinden biri, seri olarak üretilen kaplardır.

Öte yandan, Uruk Dönemi bütününün bir görünümü Babilonya'da Son Uruk Dönemi'nin bitimini izleyen yeni örgütlenme biçimleri karşısında silinirken, Susiana'da varlığını sürdürmüştür; bu, arkeolojik yöntemlerle algılanabildiğince uzak bölgeler arasında alışveriştir. İran'ın merkez yaylasındaki Tepe Sialk, Tepe Yahya ile oradan

çok uzaktaki Seistan'daki[20] Şehri Sohtar, herhalde Susiana ile ilişkisi olan bu uzak noktalara örnek diye gösterilebilir.

Sözünü ettiklerimize benzer ayrımlar yazıda da gözlemlenebilir. Babilonya'daki hızlı değişime gidişdeki amacın, yazıyı daha kullanılabilir duruma getirmek olduğu, hiç kuşkuya yer bırakmaz biçimde anlaşılabilir. Buna karşı, Susiana'da yazış biçimi dikkati çekecek kadar durağan kalmıştır. Babilonya'da yazı tekniği ve buna bağlı olarak yazının görünümü uzak erimli adımlarla değişirken, Susiana'dan, yazıda bir değişikliğe gidildiğini belli eder hiçbir işaret gelmez. Hattâ kısa süre sonra, 'Elam öncesi' yazısı[21] denilen yazı kullanılmaz olmuştur. Susiana'da durum böyleyken Babilonya'da yazı kendi yolunda adım adım ilerliyordu; o kadar ki, artık ilk kez, karma metinleri titiz ayrıntılarıyla kaleme alabiliyorlardı.

Babilonya'daki sosyo-ekonomik koşulların gelişmesi çerçevesinde sözünü ettiğimiz yassı-dışbükey tuğlanın kullanılmaya başlaması nedeniyle, yapı tekniğinde ortaya çıkan değişikliklerin de Susiana-'da görülmediğini belirtmek herhalde gerekmez. Burada olağan yapı malzemesi olarak çok uzun bir zamandan beri kullanılagelen yassı tuğla varlığını sürdürmüştür.

Babilonya'daki kültür, hem içe hem dışa doğru sürekli olarak yayılmaktaydı. Halbuki Susiana'da, Babilonya'nın Erken Hanedanlık I Dönemi'nin çağdaşı olan zaman parçasında görülen ise, dışa vurumu daha çok yine orada, Susiana'da, Son Uruk Dönemi uygarlığının benimsenmesinden önce var olana benzer bir ekonomik ve kültürel yaşam biçimidir. Uygarlığın daha sonraki gelişmesinde önemli birer ölçüt kabul ettiğimiz yazı gibi, silindir mühür gibi şeyler artık burada bağımsız olarak gelişmemektedir; sadece sanat, eski aracına yeni bir etkinlik alanı bulmuştur. Bu, ara dönemde üretimi kesilmiş olan boyalı seramiktir.

Bütün bu gelişme ilginçtir, çünkü daha önce de söylediğimiz gibi, her iki bölgede de koşullar ve olanaklar, hiç değilse bir süre, öylesine benzeşir ki, ekonomik örgütlenmenin de benzer ya da aynı olmasını akla yakın bulabiliriz. İşte bundan ötürü, bu çeşit bir uy-

garlığın Babilonya'da gelişmesini sürdürüp Susiana'da çökmesinin bir açıklaması olmak gerekir. Ancak unutmamalıyız ki, bu uygarlık biçimi Babilonya'da ortaya çıkmış, Susiana'da ise ancak devralınmıştır. Fakat bununla da bir kez daha, bu biçimin neden Babilonya'da var olup komşu yörelerde bulunmadığı sorusuna dönüyoruz.

Bu soruya bir bütünlük içinde ve oturulabilir bu büyük bölgede hemen hemen birden ortaya çıkıveren yerleşim fırsatına, toprağa yapay sulama sağlanması gereğine ve bunun olanak tanıdığı oldukça yüksek yerleşim yoğunluğuna işaret ederek genel bir yanıt vermiştik. Öte yandan, bu ölçütlerin yokluğuna karşın, Son Uruk uygarlığının hemen tümüyle Susiana tarafından benimsendiğine bakarsak, Susiana'yı, aynı örgütlenme derecesini kendi çabalarıyla başarmaktan alıkoyan eşiğin ne kadar alçak olduğunu görürüz.

Babilonya'nın koşullarına özellikle uygun olan örgütlenme biçimlerindeki değişim ne kadar büyükse, söz konusu eşik o kadar yükselmiştir. Öyle ki, Babilonya'daki keskin değişim adımıyla hemen girilen aşamada, orada yaratılmış yeni örgütsel yapıların artık Susiana'daki yaşama koşullarına yön vermede -boyutlar arasındaki farktan ötürü- hiçbir işlevi kalmamıştı. Şu halde artık yanıtı, Babilonya'dan devralınmış biçimlere tutunmakta değil de, Susiana'nın kendi koşullarına daha uygun örgütlenme biçimlerine dönmekte aramak gerekir. Bu gelişme, bizi eski düşünce çizgimize döndürmektedir; çünkü ilk dönemlerde aralarında bağlantılı olan ekonomik birimlerin ve yerleşim bölgelerinin boyutlarının, örgütlenme biçimlerinin karmaşıklık derecesiyle yakından ilişkili olduklarını ileri süren varsayıma, bundan daha iyi bir örnek bulunamaz.

İki büyük ova arasındaki bu temel ayrım nedeniyle, Susiana'daki koşullar hakkındaki bilgi eksiklerimizi, Babilonya hakkında bildiklerimizden yararlanarak tamamlayamayız. İşbölümü ile kesin çizgili hiyerarşinin durumu hakkında ya da büyük ortak tasarımları

gerçekleştirme aracı olarak zorunlu çalışma hakkında daha önce söylenenleri Susiana için saf dışı edemeyiz ama öte yandan elimizde bunları doğrulayacak kanıt da yoktur. İlk yapıldıklarında üzerlerinde birer tapınağın yükseldiği kesin olarak kabul edilebilecek yüksek terasları -bu, Babilonya'da dengi bulunan bir biçimdir- bulunan tek kült yapısı biçimi olarak tanımamız, bundan din alanında ortak etmenler bulunduğu sonucunu çıkarma hakkını bize vermez. Fakat aynı zamanda dinsel kavramların, daha sonradan olduğu gibi önemli ölçüde birbirinden ayrıldığı düşüncesini destekleyecek malzemeye de sahip değiliz. Bunun gibi noktalarda, özgün mozaikten elimizde epeyce parça biriktiğinde, bilgimizdeki boşluklar başka yerlerdekinden daha çok göze batmaktadır.

Daha önce söylediğimiz gibi, o zamana kadar Zağros yöresi hep gelişmelerin ön safında olagelmişti. Son Susiana Dönemi'nde vadilerde ve küçük ovalarda yerleşim hiyerarşileri kurarak yayılan bir yoğun yerleşim biçiminden sonra, Babilonya'da aşağı yukarı Uruk Dönemi'yle çakışan evreye geçiş daha da çarpıcı olmuştur. Zağros Dağları'nda, bu vadi ve ovalardaki tüm yüzey çalışmaları sonuçları, tespitlerimizle tam bir uyumla, o dönemde yerleşimlerin hâlâ kalmış olduğunu gösterse bile, sayılarının çok düştüğünü ortaya koymaktadır. Bunun etkileyici bir örneği, daha önce sözünü ettiğimiz küçük Behbehan Ovası'dır (Resim 12); burada bir önceki dönemin zengin yerleşim geleneğinin sürdürüldüğünü gösterir tek bir çanak çömlek parçası yoktur. Böyle ovaların ancak pek azında bir yerleşim yeri ayakta kalabilmiştir.

Bugün bu olayı açıklayabilmekten çok uzak olsak da, en azından kalan yerlerden bazılarının değişik bir biçimde geliştikleri yolundaki gözlemlerimizi ortaya koyabiliriz. Örneğin Zağros Dağları'nın kuzey kesiminde bulunan Godin Tepe'ye dikkati çekmek isteriz. Burada, daha önceki dönemlerde belirgin yerel değişiklikler sergileyegelmiş bir yerdeki değişimler pek açık biçimde göze çarpmaktadır. Daha önceki yerleşimlerin kalıntılarından oluşmuş ve metrelerce yüksekliğe varan tepenin üzerindeki düzlükte, yapılarının biçimiyle göze çarpan bir külliye vardır; bu külliyeden çıkarılmış bu-

luntular, sadece yerel gelişmeye ters düşmekle kalmaz, aynı zamanda Babilonya ve Susiana'da Son Uruk Dönemi'nden bildiğimiz buluntularla da bağlantılıdır. Bu noktada Babilonya ile Susiana arasındaki ilişkinin oldukça değişik bir yönü ile karşı karşıya bulunduğumuzun açık kanıtını veren şeyler, başka bir yerel bağlam içinde olmak üzere, şunlardır: Yapıların görünümü, silindir mühürler, ilkel fakat yine de açıkça fark edilebilir yazılı işaretler taşıyan kil tabletler, Babilonya ve Susiana'nınkilerle tam çakışmasa da yerel çanak çömlekten çok onlara benzeyen kaplar.

Araştırmalar, yerleşimlerin sayılarının bir ara azalıp boyutlarının büyüdüğü ve bu arada dış etkilerle karşılaştıkları yolunda bir genel gözlem ileri sürmemize olanak verecek kadar ileri götürülmemiştir. Yine de Zağros Dağları'nın doğu yamaçlarındaki Tepe Sialk ya da Orta İran'ın güney kesiminde, Kirman yakınlarındaki Tepe Yahya gibi birbirlerinden çok uzak yerlerde bile benzer gözlemler yapılabilir. Yerel ortamın genel koşullarına ek olarak birtakım yabancı etkilerin bulunduğu da açıkça kanıtlanmaktadır.

Her ne kadar bulunan bazı nesnelere çoğunlukla yabancı tanısı koyarsak da, bunların özellikleri, ne yazık ki Babilonya ve Susiana'nın ince farklılıklar gösteren bölgelerine yakıştırabileceğimiz denli belirgin değildir. Bu nedenle, doğu ve kuzeydoğu yönlerinde, komşu bölgelerin içlerine doğru ilerleme sürecinin Son Uruk - Cemdet Nasr Dönemi'ne rastladığını söylemekten ileri gidemiyor, bunun geçmişin hangi noktasında olduğunu bugünkü bilgilerimizle belirleyemiyoruz.

Tek bir örnekte, Zağros Dağları'nın doğu yanında, batıdaki düzlüklerden epeyce uzakta bir yerleşim olan Tepe Malyan'da kesin bir belirleme yapılabilmektedir. Bu yerin üzerinde kurulduğu ve yandaki bölgeyle sınır oluşturan küçük ova, en çok, daha sonra aynı yerde yükselmiş olan Persepolis kentine ait çok büyük yapılarla tanınır. Tepe Malyan'ın uzun bir süre Sus ile ortak noktaları olmuştur. Örneğin aynı yerde bulunan fakat ileriki bir dönemden kalmış olan yazıtların ışığında, burası Anşan yerleşimi ile özdeşleştirilmiş-

tir. Anşan daha sonra Elam'ın politik varlığının bir parçası olmuştur ve bir süre geçince, yazının yerleşiminden sonraki dönemlerde, onu, Elam'ın Zağros bölgesindeki sıradağları tarafından ayrılan yörelerini politik bakımdan birbirine bağlarken görürüz. İlk dönemde Sus ile yakın bir benzerlik de gözlemlenir; öyle ki bu noktada da, çok eski evreler için böyle bir şeyi doğrulayan bilgiye sahip olmasak da politik akrabalık olasılığını düşünmemiz gerekir.

Şu halde, dağlık bölgelerle Zağros'un batısındaki topraklar arasındaki doğrudan ilişkileri ortaya koyan belirtilerde -birkaç durum bir yana bırakılırsa- gözlemlediğimiz azalmayı ve hattâ önceden yoğun biçimde oturulan toprakların büyük ölçüde terkedilmesini, ille de yaygın ilişkilerin gerçek gerilemesi olarak kabul etmemek, bunları, bu bölgelerdeki yaşam biçeminin köklü değişimlere uğramasının ve iletişimin başka bir düzeyde gerçekleşmesinin bir işareti olarak almak gerekir.

Silindir mühürlerin ve yazının, Orta İran sınırlarının da ötesinde kullanılması, kuşkusuz ekonomideki değişimlerin bir işaretidir. Ne var ki bu, kesinlikle, ovalarda bulunan karmaşık ekonomik örgütlenmelerin artık burada da görüldüğü anlamına alınmamalıdır; bu, yani silindir mühür ve yazının oralara gitmesi, daha çok denetim araçlarının hepsinin bir yerden tümüyle aktarılmış, öykünülerek alınmış bir kültürel bütünün parçaları olduğunu gösterir. Yakından bakılırsa, böyle bir bütünün aktarılmasını sağlayan sadece istek olamaz; istekle birlikte uygun bir fırsatın da çıkmış olması gerekir.

Bu denetim araçlarının, günümüzde Orta İran olan topraklarda, oranın kendi ivedi sorunlarına ne denli az yanıt verdiğine tanık oluyoruz; ve bu, Susiana'da olduğundan daha keskin biçimde göze çarpıyor. Sorunları göğüsleyişteki yetersizliğin nedeni, bu yakın ilişki işaretlerinin arkalarında herhangi bir etki izi bırakmaksızın geldikleri gibi yitip gitmeleridir. Söz konusu tüm yerleşimlerden elimizde ancak kısa bir evreden kalan belirleyici buluntular vardır. Babilonya'da Erken Hanedanlık dediğimiz dönemin en son evresine denk düşen zaman diliminde, İran'ın geri kalan kesiminde silindir mühür, yazı ve seramikte batı etkisini gösterir tek bir iz bulamayız.

Bu tespitten kalkarak yine iki bölge arasında tüm ilişkilerin kesilmesi anlamına gelen bir yargıya varmak yanılgı olur. Yanılgı olur çünkü, örneğin Tepe Yahya'nın değişik bir çeşit kap üretiminin merkezi olduğunu, yakınlarda bulunan klorit kayaçtan[22] yapılmış ve kabartma süsler taşıyan buranın çanak çömleğinin uzak yörelere satıldığını açıkça bilmekteyiz. Bu uzak yöreler arasında Babilonya da vardır; bunu, orada Erken Hanedanlık Dönemi'ne ait tabakalarda söz konusu kaplardan bulunmuş olması nedeniyle bilmekteyiz. Bir kez daha yineleyelim, burada da değişen yalnızca ilişkilerin biçimidir. Yazık ki bu ilişkiler, gittikçe arkeoloji bakımından elle tutulur bir anlatım bulamayan ya da bizim anlayamadığımız biçimler almıştır.

Dikkatimizi yeniden, şu sırada ele aldığımız Kuzey Zağros yöresinin batısındaki düzlüklere çevirirsek, tekrar değişik koşullarla karşılaşırız. Bu yöre, Cermo Kalesi, Dabaciye ve Hassuna gibi yerleşimleriyle, Yakın Doğu'da ilk uygarlık evrelerinin ortaya çıkışı ve gelişmesi konusunda bize sağladığı bilgiyle önemli bir role sahiptir. Kuzey Mezopotamya Ovası, kendisini kuzeyden ve doğudan çevreleyen dağlık kesimlerle birlikte, bir sonraki dönemde de çeşitli gelişmelere sahne olmuştur. Ne yazık ki, bu bölge için sahip olduğumuz kanıtların da şimdilik tümden yetersiz bulunduğunu vurgulamamız gerekiyor.

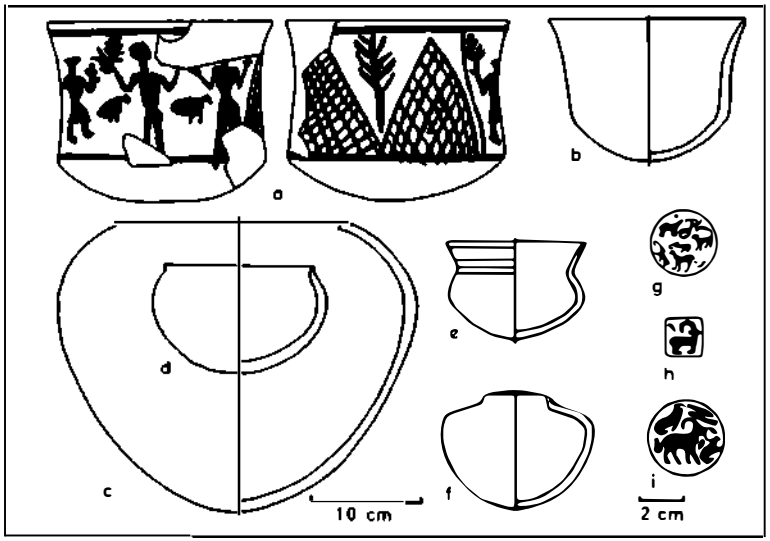
Kısaca, buradaki bağımsız değişim evreleriyle Akdeniz'den dağlara kadar uzanan büyük yerleşim bölgelerinin - Kuzey Mezopotamya bunun bütünlük gösteren bir parçasından başka bir şey değildir- daha fazla sayıda ve daha uzun evrelerini birbirine benzemez süreçler olarak görmeye kalkarsak, bir varsayım ya da en azından hemen hemen kabullenilemez bir genelleme yapmaktan pek öteye gitmiş olmayız. İleri sürdüğümüz bu şey, ilk dönemin tümü için geçerlidir; gördüğümüz gibi, o ilk dönemde bu bölge, gerçekten o gelişmelerin merkezi değilse de çanak çömlek üretiminde bölgelerüstü bir rol oynamıştır.

Yakın Doğu'nun öteki bölgelerinde gördüğümüz gibi, Kuzey Mezopotamya'da, Ubeyd Ufku denilen şeyle çakışacak bir evreye kadar, çanak çömleğin oldukça sade biçimleri yeğlenmiştir. Ne var ki,

kabın tüm yüzeyini kaplayan eski boyama biçimi yerini tümüyle yalınca eşmerkezli şeritlere bırakmamıştır. Bu noktada da, o zamana kadar merkezi olarak yürütülmemiş eski etkinlikleri daha büyük çalışma birimlerine aktarma, böylelikle daha geniş bir talep hacmini doyurma eğilimi ile karşı karşıyayız.

Bu eğilim, bir sonraki evrenin, Babilonya'da zamandizinsel olarak Son Uruk ile çakışan evrenin içlerine kadar sürer. Hattâ çanak çömlekte daha az boya, daha az bezeme vardır ve kap biçimleri de daha sınırlıdır. Bu, Zağros Dağları'nın eteklerinde, Kuzey Mezopotamya'nın merkezindeki Tepe Gavra'da gün ışığına çıkarılan toplam yirmi tabakalık seriden tanıdığımız seramik kaplarda çok göze çarpar. Burada, İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi'nde çömleğin boynuna mühür basma, girintili çıkıntılı özgün motifleri kullanma gibi değişik süsleme uygulayışları da bilinen örneklere eklenir. Bunu, en ufak bir zorlamaya başvurmadan, bölgede daha önce egemen olan çanak çömleğin olağan bir gelişmesi olarak görebiliriz. Böylece, bölgenin başka yerleşimlerinde de ortaya çıkan bu çanak çömlek serisine olağan bir yerel gelişme diye bakabiliriz. Bunun, yalınlaşma yolundaki genel eğilimin dışında, Babilonya ya da Susiana'daki gelişmelerle hiçbir ortak noktası yoktur.

Ne var ki, sözünü ettiğimiz genel eğilim ve bol miktarda damga mührün ortaya çıkarılışı, burada da karşımızdakinin durağan bir uygarlık olmadığını gösterir. Bu mühürlerin silindir mühürlerle aynı işleve sahip olduğu açıktır. Fakat daha az gelişmiş bir ekonomi başka çeşit denetimler isterdi ve büyük olasılıkla, daha az denetime de gereksinimi vardı. Bununla, daha etkili fakat kullanılması daha karmaşık olan Babil usulü denetim biçimlerinin burada gerekli olmadığını söylemek istiyoruz. Aynı zamanda şunu da unutmamak gerekir ki, bu yöre tümüyle kuru tarım bölgesindeydi, sulama ise ancak tek tük birkaç yerde yapılabilirdi; öyle ki, yaygın tarım[23] ve hayvancılığın, az sayıda ve birbirlerinden büyük boşluklarla ayrılmış yerleşimlerde yapıldığını söyleyebiliriz.

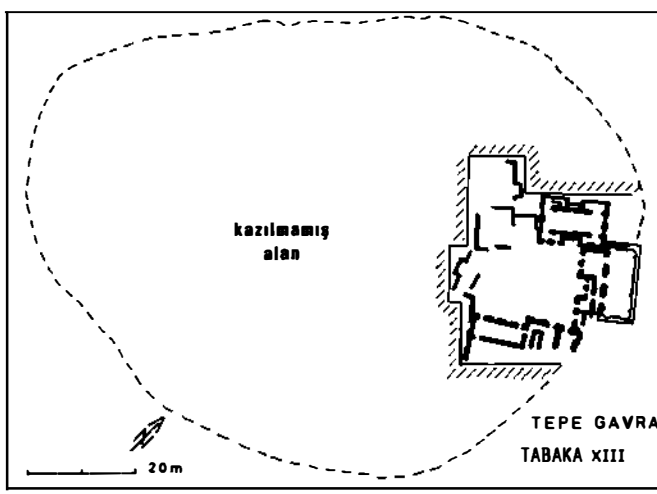
Resim 40. Tepe Gavra'da (Irak) bulunmuş ve Son Uruk Dönemi'ne tarihlenen çanak çömlek örnekleri ve damga mühürler.

Tepe Gavra örneğinden de belli olacağı üzere, bu durum, merkezler kurulması olasılığını da dışlamaz. Söz konusu yerde, daha önceki bir zaman diliminde, yamaçları dikleşmekle birlikte sınırlı bir yapılaşmaya da alan bırakacak duruma gelmiş eski bir yerleşim tepeciğinin üzerinde bir kamu mahallesi gelişmişti (Resim 41). Bu mahalle, üç yanı binalarla çevrili büyük bir dört köşe alandan oluşuyordu. Bildiğimiz her şey, söz konusu binaların birer tapınak olduğunu göstermektedir. Bu kamu alanı, tepeciğin üzerinde yapı yapılabilir kesimin neredeyse tümünü kaplamaktadır. Bu durum alışılmış kamu alanı / konut alanı oranına pek uymadığından, yerleşimin bu merkezi alanının öneminin, o yerin sınırlarının ötesine taştığını rahatlıkla düşünebiliriz. Ne yazık ki Tepe Gavra'nın yakın çevresinde, onu merkez olarak almış bir yerleşimler dizgesine ait herhangi bir yerleşim bilmiyoruz. Bu da herhalde bölgedeki arkeolojik araştırmaların sınırlı kalmasından olsa gerek.

Her ne kadar Tepe Gavra'da çanak çömlekte tanıdığımız gelişimin

Kuzey Mezopotamya için norm kabul edilmesi gerekirse de, üretilen tek çeşit bu değildir. Kuzey Mezopotamya'da öyle yerler buluruz ki, buralarda Tepe Gavra'dan bilinen tipte çanak çömleğin yanı başında, Babilonya'daki Son Uruk uygarlığına özgü başka nesneler de bol miktarda üretilmiştir. Böylece eski Ninive'nin -yazık ki kazısı pek yetersiz kalmıştır- en derin tabakalarında birçok silindir mühür ve mühür baskıları, devrik ağızlı kaseler ve Son Uruk uygarlığının özelliğini taşır bir dizi başka çeşit kap buluruz.

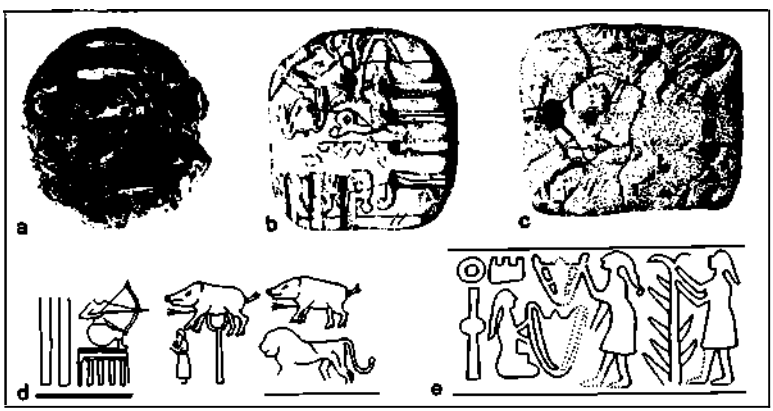
Babilonya veya Susiana'daki gelişmelerle karşılaştırılırsa, bu tabakaların kesin zamandizini konusunda pek bir şey söylenemez; çünkü buluntuların ayrıntılı incelenmesi hemen hiç yapılmamıştır. Yine de bu buluntular bize yadsınamaz bir kanıt verir: Babilonya'nın Son Uruk Dönemi uygarlığının, Kuzey Mezopotamya üzerinde doğrudan etkisi olmuş, ancak bu uygarlık Susiana'da olduğu gibi tüm bölgeyi kapsamamış, daha çok, kültürel açıdan başka biçimde gelişmeyi sürdüren bir yöre içinde ada gibi kendi başına kalan yerleri etkilemiştir.

Resim 41. Tahmin edilen boyutlarıyla Tepe Gavra (Irak). Erken Uruk Dönemi'ne tarihlenen XIII. düzeyinde kazısı yapılmış kesim.

Eski Ninive kentinde yürütülen kazı çalışması, mimari konusunda herhangi bir şey söylememize olanak vermeyecek denli sınırlıdır. Orada büyük sanat yapıtları bulunabilseydi bir mucize olurdu. Kuzey Mezopotamya'nın öteki yerleşimlerinden birkaçında, özellikle dağların doğu sınır üzerinde bulunanlarda, yine yetersiz kalan kazılar yapılmıştır. Bu durumda bile, söz konusu yerlerden çıkarılan ve çeşitli ölçütlere göre bir araya getirilen buluntular, aynı bağlamda olmasa da Ninive'den çıkarılanlara benzer. Bu buluntulardan, güney ile olan dolaysız ilişkinin rastlantı ya da yalnız bir olay olmadığı sonucuna varabiliriz.

Herhangi özelliği bulunmayan yerel bir gelenek ile çoğu zaman Mezopotamya'nın güney kesimininkiyle koşutluklar gösteren bir geleneğin yan yana var olabildiklerini dikkate alarak, Kuzey Mezopotamya bölgesiyle Babilonya arasında ve Babilonya ile Susiana arasındaki ilişkilerden çeşitli sonuçlar çıkarılması gerekir. Burada üzerinde durduğumuz ve bir dereceye kadar izleyebildiğimiz çakışma, bu iki bölgede ekonomik durumun benzer ya da aynı olduğu

Resim 42. Güney Habuba Kabira'dan (Suriye) buluntular: (a) Mühürlenmiş kil bulla, (b,c) Üzerinde sayı işaretleri bulunan mühürlü tabletler, (d, e) Mühür baskı izlerinin çizimi.

yolunda yorumlanamaz. Kuzey Mezopotamya örneğinde iki ayrı ekonomik sistemin varlığını aramamız yerinde olur. Bunlardan birinin güney ile benzerlikleri ötekininkine oranla daha büyüktür. "Ninive tipi" yerleşimlerde bir dış desteğin söz konusu olduğu pek düşünülemez. Bir sonraki dönem yani Babilonya terminolojisinde Cemdet Nasr ve Erken Hanedanlık I Dönemi için, Ninive ve Babilonya'dan elde edilmiş kanıtlar, yukarıdaki durumun değişip değişmediğini, değişmişse bunun nasıl olduğunu söylememize olanak vermeyecek denli belirsizdir.

Babilonya ve Susiana düzlüklerine komşu yörelerdeki gezintimizde, bir uygarlığın yerel değişimlerinin, ovalardan gelen çok çekici etkilere gösterdikleri tepkinin çeşitli dışavurumlarını öğrenmiştik. Suriye yöresindeyse yeni bir çeşitleme ile karşılaşırız. Tümüyle bağımsız bir yerel gelişme içinde, birbirinden ayrı birtakım yalnız konumda yerleşimler kurulmuştur ve bunlar, en ufak seramik parçasına varıncaya kadar, Babilonya ve Susiana'dan bildiklerimizin tıpatıp eşidir. Bunun böyle olması için herhalde bir iletişim kurulmuş olması gerekir ve herhangi bir biçimde kurulan bu iletişim, ancak Suriye yerleşimlerinde gün ışığına çıkarılan nesnelerin topluca ve ayrıntılı olarak incelenmesiyle bir dereceye kadar fark edilebilmektedir. Tersine yönde etki akışı olduğunu gösterir bir işarete rastlanmaz. Şayet bir de bu yabancı tip yerleşimlerin hepsinin ya doğrudan Fırat ya da onun kolları üzerinde bulunduğunu dikkate alırsak, tüm durumun oldukça yalın bir açıklaması olduğunu düşünebiliriz. Büyük olasılıkla bu yerleşimler, doğrudan doğruya güneydeki ovalardan gelen insanlar tarafından kurulmuştur. Kuşkusuz, ticari çıkarlarını güven altına alma -Fırat ve kolları öteden beri aranan ticaret yolları olmuştur- amacının bunda rolü vardır; bundan başka bir neden ise bugüne kadar açıklanamamıştır. Bu yerleşim yerlerinden Habuba Kabira'yı iyice, Cebel Aruda üzerinde bulunan bir ikincisini de hiç değilse kamusal alanı ile tanırız. Bu iki yerleşim yerinin pek kısa bir arayla kuruldukları sanılmaktadır. Habuba'yı gösterişli bir sur çevreler; her ikisinde de büyük kamu binaları vardır. Bu yerleşimlerin kalıcı olmak üzere yapıldıkları bel-

liyse de, topu topu iki tane konut tabakasının ayırt edilebilmesi, elli yıldan ancak biraz daha uzun bir süre dayandıklarını gösterir.

Buluntuların dökümü ile o dönemin Babilonya yerleşimlerinde meydana gelen değişimler arasındaki tam uyum, buradaki kesin zamandizinsel sınırları, hiç değilse söz konusu yerleşimlerin bitiş sınırlarını belirlememize olanak verir. Elimizde yazının tüm "öncülleri" yani silindir mühürler, üzerine mühür basılmış kilden toplar, hatta üzerinde sadece sayı işaretleri bulunan kil tabletler bulunmaktadır. Babilonya örneğinde, bütün bunları gerçek yazının ortaya çıkışından hemen önceki dönemin özellikleri olarak gösterebiliriz. Ne var ki burada yazılı işaretler ortaya çıkmadığından, bu yerleşimin zamandizinin hangi noktasında terkedilmiş olduğunu kesinlikle söyleyebilmekteyiz. Uruk'taki tabakalar dizisi terimlerine göre, IVa tabakasından yani ilk yazılı belgelerin bulunduğu evreden önce olması gerekir. O noktadan geriye doğru Habuba'da iki kuşak sayarsak, bu yerleşim yerlerinin kuruluşu diye karşımıza Son Uruk Dönemi içinde bir tarih çıkar. Başka bölgelerde edinilen gözlemlerin daha önce gösterdiği gibi, Son Uruk Dönemi'ni bir yayılma evresi olarak kabul etmemiz gerekir.

Suriye'deki yerel gelişmeler konusundaki bilgiler hem azdır hem de kapsamı dardır; çünkü uzunca bir yerel yerleşim sürekliliği bulunan yerleşimlerde, bu dönemin düzeyleri daha sonraki katların altında kalmış olup, bunlardan ancak ufak bölümlerin kazısı yapılabilmektedir. İşe yarar miktarda bulunan tek nesne çanak çömlek örnekleridir. Mimarlık ve hele yerleşim yerlerinin yapısı konusunda elimizde pek az bilgi vardır.

Gerek üretimi gerek süslemesiyle çanak çömlek, tümden yerel gelenekler içindedir ve tahmin edileceği gibi o gelenekler, yeni gelenlerinkinden bambaşkadır. Bunun ötesinde söyleyebileceğimiz tek şey, yabancı grupların çanak çömleğinin tersine, yerel geleneklere uygun çanak çömleğin, tümüyle çömlekçi çarkı yardımıyla üretilmiş olmasıdır. Bu bize, teknolojinin geri kalanında da ayrımlar olabileceğini düşündürmektedir. Bu yerel ve eskice üretim yöntemin-

de çeşitlemelerin olma olasılığı daha büyüktür ve bundan ötürü de Babilonya'da gittikçe seri üretime giden süreç gibi bir şeyin burada henüz başlangıcı bile yoktur.

Ne var ki bu noktada bir sakınca koymamız gerekiyor. Durumun incelenmesi, özgün gereksinimler olduğunu, bundan ötürü de birtakım biçem özelliklerinin aktarılmak istendiğini ortaya koyar. Babilonya'da, daha önce de belirtildiği gibi seri üretime istek vardı; bu istek de o sırada var olan teknolojinin yardımıyla karşılanamıyordu. Bu nedenle kapların kalıplara dökülerek yapılmasına gidildi. Bu yöntem de malzeme ve teknikte en az harcama isteyen, bu nedenle de en ucuz kap olan devrik ağızlı denilen kaselerin yapımına yol açmıştır (bkz. s. 98). Bu nitelikleriyle bunlar daha önce de Babilonya'da, birincil amaçlarının dışında, pek çeşitli yerlerde kullanılmaktaydı. Kapların en sadesiydiler; bu özelliklerinden ötürü her amaca yanıt veremeseler de, bu kaseler ve yapılma yöntemleri Babilonya'ya komşu toprakların çoğunun yerel mallarından olmuş, ancak peşlerinden İlk Gelişkin Uygarlık'ın öteki görünümlerini sürüklememişlerdir (bkz. Resim 16).

Ara sıra fakat herhalde devrik ağızlı kaselerle her zaman ilişkili olmaksızın, Suriye'deki hattâ daha batıdaki kazılarda Babilonya işi eserler bulunduğu olmaktadır. Babilonya'nın Son Uruk-Cemdet Nasr Dönemi geleneğindeki soyut gruptan silindir mühürleri, söz konusu yerleşimlerde gün ışığına çıkarılmıştır ve bunların, oralarla önemli bir ilişkisi görülmediğinden egzotik nesneler, bir topluluğa bağlı bulunmayan yalnız nesneler izlenimi verirler. Yazık ki, bu oldukça geniş alandan, örneğin neden sadece soyut betimli mühür bulunup da hiç somut betimli mühür bulunmaması ve sadece mühür bulunup da mühür baskısına rastlanmaması sorularını karşılayacak yanıtlar elde edememekteyiz. Tek bir şey kuşku kaldırmaz gerçeğe benzer: Bu bağlantısız nesnelerin görünümü, bu yerleşimlerdeki ekonomik koşulların, Babilonya'da silindir mühürlerin icadına götüren koşullarla aynı tipten olmadığını düşündürmektedir.

Bütün bu sınırlı bilgi ve yanıtsız kalmış sorulara karşın, sözü edilen mühürler ve devrik ağızlı kaseler, tarihlemede çok yardımcı olmaktadır. Her ne kadar önceleri ileri sürülen tahminler, bütün bu mühürleri Cemdet Nasr Ufku'na yakıştırdıysa da, daha sonra bunların Son Uruk Dönemi'nden olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz. Bu bilgiyi Habuba Kabira ile Hoca Miş'te böyle mühürlerin ortaya çıkarılmasına borçluyuz. Bu iki yerleşimde de yerleşim dönemi, daha önce söylediğimiz gibi Son Uruk Dönemi bitiminden önce kapanmıştır.

Babilonya uygarlığının Fırat Irmağı boyunca kuzeye doğru yayılması, büyük ovanın sınırlarında durmamış, Suriye topraklarında yerleşimler kurulması sonucunu vermiştir. Sonra yine ırmağın yolunu izleyerek dağlık bölgelere doğru yayılmış, orada yerel uygarlığın Suriye düzlüklerindekinden açıkça farklı bir kültürle karşılaşmıştır. İşte bu noktada Kuzey Mezopotamya'daki, özellikle Zağros bölgesindeki durumla birtakım koşutluklar görebiliriz.

Zağros bölgesindeki gibi, burada da yerel olmadığı pek belli, Son Uruk uygarlığı çevrelerinden kesin etkiler taşıyan fakat örneğin, Habuba'daki kadar doğrudan ilişkiler de göstermeyen buluntulara rastlarız. Belki en etkileyici buluntular öbeği, Malatya yakınlarındaki Aslantepe ve Elazığ yakınlarında, Keban Barajı yöresinde bulunan Tepecik kazılarıyla sağlanmıştır. Tepecik, yerel çanak çömlek ile yabancı kökenli çanak çömleğin aynı yerleşimde fakat ayrı yerlerde bulunabildiğini gösteren yer olarak, özel bir önem taşır. Durum, Godin Tepe'dekinin tersidir. Yabancı etkiler taşıyan çanak çömlek, daha önce var olan yerleşim kalıntısı bir tepeciğin üzerinde ve sadece yerel çanak çömleğe sahip bir yerleşim yerinin karşısında, düz zemine kurulmuş bir konut mahallesinde bulunmuştur.

Yazık ki bu bölge hakkında, özellikle bulunan çanak çömleğin sayımı ve sınıflandırılmasından öteye giden konularda da bilgimiz yetersizdir. Burada yerel çanak çömlek hâlâ çömlekçi çarkı kullanılmadan, elle yapılmaktaydı fakat yabancı etkisi görülen çanak çömleğin büyük bölümünde de durum aynıdır.

Komşu yörelerdeki bu gezinti, Babilonya'nın buralar üzerindeki etkisinin çeşidi hakkında yeni bir yorum getirmiş oluyor. Fakat bu etkinin arkasında sadece ticaret veya sadece Babilonyalıların emperyalist amaçlarını görüyorsak ya da bunun neredeyse rastlantısal bir genişleme olduğunu düşünüyorsak, adına ister "yayılma" ister "çekim" diyelim, daha belirgin bir açıklama bulamayacağımız açıktır. Bu gelişmeyi iki etmen birlikte gerçekleştirmiş olabilirler: Bir yandan "az gelişmiş" yörelerin karmaşık Babilonya yaşam biçimi ve bilgisiyle karşılaşıp bunun çekimine kapılmaları vardı; öte yandan Babilonya'nın, hızla gelişen iç ekonominin isteklerini karşılama amacıyla, hammadde getirtme ve belki de dışarıya işlenmiş madde gönderme işini bir düzene sokması gerekiyordu.

Bu konuda ek bir bilgi, herhalde çözümlenmeleri tamamlanır tamamlanmaz Uruk kaynaklı ilk metinlerden gelecektir. Örneğin, metalden söz edenler, ithalatın önemli bir dalı üzerine ışık tutacaktır; tekstil konusundakilerse ihracatta rol oynamış olabilecek maddeleri tanıtacaktır. Ne var ki, yerel halk ile yabancılar arasında her zaman pek sorunsuz yürümeyen ilişkiler konusunda var olan somut kanıtlar da bir yana bırakılmamalıdır. Örneğin, Godin gibi bir "kale"nin ve Habuba'daki gördüğümüz surla çevrili yerleşim gibi bir yerin varlığı, ilişkilerin her zaman sürtüşmesiz yürümediğini göstermektedir.

Bir gözlem daha vardır ki, hakkında birinci elden bilgi olmadığı için bize normal olarak kapalı kalan bir yöreye göz atmamıza olanak verdiğinden, onu genellikle daha önemli sayarız. Doğudan tüm kuzey bölgesi boyunca batının içlerine kadar uzanan komşu toprakların her birinin şu ya da bu yolla Babilonya tarafından o zamana kadar görülmemiş güçteki bir ilişkiler ağına -ya doğrudan ya da dolaylı olarak- sokulması olgusu, bu etki genişlemesinin sadece tek bir bölgeyi amaçlamadığını, her yöne dağıldığını gösterir.

Yerel uygarlıkların her birinin bu yayılmaya ayrı biçimde tepki göstermesi, yaklaşımların bölgelere göre değişik olmasından ileri gelebilir. Ne var ki bu daha çok, yerel uygarlıklar içindeki ayrımları yansıtır.

Susiana ile Babilonya arasındaki ilişkileri yeterince söz konusu etmiştik; şu halde Sus'un Babilonya'dan tüm Son Uruk Dönemi uygarlığını devralması hiç de şaşırtıcı gelmez. Öteki bölgeler, iç ayrımlarına karşın, ovalar ve dağlar olmak üzere iki öbeğe ayrılabilir. Ovalarda yani Suriye ve Kuzey Mezopotamya'da ortak bir görünüm olarak göze çarpan şey, yeni gelenlerin kendi yerleşimlerini kurmaları; bunu bazen Ninive'de olduğu gibi eski yerleşimlerle bağlantılı olarak yapmaları ve bu yerleşimlerde kendi öz topraklarında alışık oldukları yaşamı, her ayrıntısıyla, alıştıkları tüm kuruluş düzenleriyle sürdürmeleridir. Arkeolojik buluntular içinde bu çeşit yerleşimlerle yerli olanlar arasındaki etkileşimin elle tutulur kanıtlarına hemen hiç rastlamayız.

Dağlık bölgelerde yerel ayrımlar daha büyüktü. Ne var ki oralarda da, yabancılarca kurulmuş yerleşimlerle yerel olanlar arasındaki doğrudan bağlantıda bir ortak payda görülebilir. Her şeyden önce etkileşim epeyce daha büyüktür ve burada daha çok kanıt vardır. Çeşitli tepkileri açıklamak için sadece topografik özelliklere baş vurmak, olaylara miyopçasına bakmak olur. Öte yandan, daha kapsamlı bir açıklama getirmeye çalışırsak, sınırlı malzememizi fazlasıyla zorlayıp çekiştirmiş oluruz. Aslında elimizdeki tek somut olgu, malzeme yokluğu nedeniyle hepsi de sisler arasından şöyle böyle seçilen komşu toprakların kendi aralarında farklılaşmış olmalarıdır.

Son Uruk'un, kültürel yayılmanın başlangıcı olduğunu -bu, aşağı yukarı her yer için geçerlidir- belki söyleyebiliriz ama o dönemin bitiş tarihi daha belirsizdir. Kesinlikle saptayabildiğimiz tek tarih, Habuba'dan sağlanan buluntuların aydınlattığı gibi, bu etkinin Suriye/Anadolu'da -yani Yukarı Fırat yöresi için- son bulduğu tarihtir. Oradaki yerleşim yerleri, Son Uruk Dönemi bitmeden önce terkedilmişti ve bunun büyük olasılıkla Anadolu'nun içlerine doğru yayılmanın da sonunu belirlediği söylenebilir. Kuzey Mezopotamya için de benzer bir tarih saptanmıştır; orada da Cemdet Nasr Dönemi'ne ait olarak sınıflandırmaya sokulmuş pek az malzeme bulunmuştur.

Susiana'da ve İran artülkesinde durum açıkça değişir. Son Uruk Dönemi geleneği, yazıya ve başka oluşumlara getirdiği kendi değişkeleriyle, Cemdet Nasr Dönemi'nde de, o sırada hâlâ pek tenha olan Susiana'da da sürüp gitmiştir. Bu görünüm Zağros Dağları-'nın öte yanında bulunan Tepe Malyan'da da aynıdır. Godin Tepe ve Tepe Yahya gibi başka yerlerde doğrudan etkinin ne zaman son bulduğunu şimdilik saptayamıyoruz. Fakat bunun Babilonya'da Erken Hanedanlık başlamadan önce olduğu kesindir.

Şu ana kadar bir bölge, Körfez bölgesi, koşullarının tümden değişik olması nedeniyle konumuzun dışında tutuldu. O yörenin herhangi bir değerlendirilmesinin çok dikkatle yapılması gerekir; çünkü orada arkeolojik çalışmalar henüz yeni başlamaktadır. Şimdilik, orası kendisini çevreleyen komşu bölgelerin geniş kültürel ağına zaman zaman ve geçici bir temele dayanarak bağlandığı, bu bağlanmanın kısa ya da uzun evrelerle kesintiye uğradığı, bu evrelere ait herhangi bir kültürel kanıtın da bulunmadığı görünümünü vermektedir. Ne var ki, bu söylediklerimizin yetersiz bir bilgi kaynağından elde edildiği unutulmamalıdır. Bu nedenle, Babilonya etkisi altında bir Son Uruk Dönemi uygarlığı şöyle dursun, şimdilik elimizde iyice belirli bir yerel uygarlığın varlığını gösterir bir kanıt bile yoktur.

Abu Dabi ve Oman'daki mezarlardan elde edilen buluntular, birden bire bu konuyu güçlü biçimde aydınlatmıştır. Bu buluntular arasındaki silahlar ve çanak çömlek, Cemdet Nasr Dönemi'nin silahlarına ve çanak çömleğine öylesine benzemektedir ki, bunların Babilonya kökenli olduğu konusunda kuşkumuz kalmamıştır. Bunların varlığı, Oman'daki zengin bakır yatakları, daha o zamandan önce bilinip işletildiği için kolaylıkla açıklanabilir. Ancak bunun neden sürekli bir kanıtlar dizisi sunmadığını anlamak zordur. Bugün için, bu buluntuların bağlamı tümden karanlıktadır.

Babilonya'nın doğrudan etkisinin bu evresi, çeşitli komşu bölgelerde değişik ya da aynı yoğunlukta olsun veya değişik ya da aynı uzunlukta sürsün, görünen o ki, Susiana da aralarında olmak üzere, bu bölgelerin hepsinde söz konusu evre, oldukça kısadır. Ayrı-

ca arkasında, Babilonya'daki gelişmelerle sürekli bir ilişkiden söz edilmesine olanak verecek çeşitten bir uzun vadeli iz bıraktığı da pek söylenemez. Babilonya'daki iç politika gelişmelerini yeni ve önemli bir evreye sokan ve ekonomik ve sosyal süreçlerin pekişmesinde rolü olan Erken Hanedanlık I Dönemi'nde, komşu topraklarda, sadece yerel gelenekler ayakta kalmıştır; buna herhalde yabancı etkilerle yan yana var olmayı sürdürmenin bir görünümü diye bakabiliriz. Ne var ki burada da elimizdeki malzemenin son derecede sınırlı olması nedeniyle uyanık bulunmamız gerekiyor. Daha sonraki Erken Hanedanlık Dönemi'nde, Kuzey Mezopotamya'daki Assur ya da Suriye'deki Hueyra Höyüğü ve Ebla gibi merkezler, Babilonya geleneği içinde yer aldığı kesinlikle belli buluntularından ötürü dikkati çeker. Örneğin Ebla'dakiler, devraldıkları ve öykündükleri nesneleri ileride nasıl geliştireceklerini daha o dönemden belli etmektedir; öyle ki, en azından daha önce yaşanmış ve daha dolaysız olan bağlantılarla bir açık ilişki, bir içtenlik yaratılmış olduğunu varsayabiliriz.

3200 ile 2800 yılları arasındaki İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi, Yakın Doğu'nun çeşitli bölgelerinin birbirlerini izleyerek ilerledikleri bir dönem olmuştur. Bu bağlamda Babilonya, kuşkusuz en karmaşık ekonomik, politik ve sosyal düzenleri üreten bölgedir.

V
BİRBİRLERİYLE ÇEKİŞEN KENT DEVLETLERİ DÖNEMİ (~ 2800 - 2350)

Daha önceki dönem için olduğu gibi, bu dönemi de tüm Yakın Doğu'da başlatan tek bir neden göstermemiz zordur. Burada da zamandizinsel ayrımlara en uygun olan, en göze çarpan örnekleri gösterebilmek için, kendi içinde en çarpıcı ilerlemeyi sağlayan yerleşimlerin adlarına yer verdik; zaman dilimi sınırlarına getirdiğimiz tanımlamaları da yine o yöreye göre yapık. Bölümün başlığı, ilk bakışta sadece Babilonya'dan bahsediyor gibi görünse de, bu, sınırlı bir anlamda, Yakın Doğu'nun öteki yörelerini de kapsamaktadır. Oralarda, ilk kez bu dönemin sonunda, fark edilebilecek büyüklükte birimler ortaya çıkar ve bunlar hem birbirleriyle hem Babilonya ile ilişkiye girerler. Öyle ki, bu zaman dilimi öteki bölgelerden çok Babilonya ile tanımlansa da, zamandizinsel sınırları Babilonya için bile açıkça belirlenemez; çünkü burada karşımızda bulunan gelişme tümden kesintisiz, sürekli bir gelişmedir.

Bu saptama, ekonomi ve toplumsal yapı, mimarlık ve sanat için de söylenebilir. Ne var ki aynı zaman diliminde, daha öncekilerden nitelikçe çok ayrılan politik gelişmeler ortaya çıkmıştır. Daha sonra beliren çevre değişikliklerinin ve hepsinden çok, toplumun kendisindeki iç değişmelerin neden olduğu sorunlar da vardı. Sorunlar hep olacaktı ve bunlara her zaman çözüm aranacaktı.

Özellikle iki değişiklik vardı; bunlardan biri uzun, diğeri kısa vadeliydi, ki bunların ikisi de gelişmenin hızı üzerinde büyük etkisi olan su sağlanmasıyla ilgiliydi. Dördüncü bölümde suyun sürekli olarak çekildiğini, bunu, Körfez'deki su düzeyinin sürekli düşmesinin gösterdiğini açıkça söylemiştik. Üçüncü binyılın ilk yarısında su düzeyi alçalmasını sürdürmüştür; buna koşut olarak da ırmaklar daha az su tutmuşlardır.

Bu değişikliklerin, Babilonya ekonomisinin su sağlamayla ilgili kesimi üzerinde en azından iki etkisinin olmuş olması gerekir. Bun-

lardan biri, bütünüyle ele alındığında, toprağı sulayabilecek daha az suya sahip olunmasıdır. İkinci etki, Körfez'de deniz düzeyinin alçalması, ırmakların ağza yakın kesimlerinin toprağa daha derin gömülmesi anlamına geldiği için, çevre topraklardan daha fazla su çekmesine yol açmasıydı. Artık bundan sonra, su kıtlığı nedeniyle, en çok kuraklık çeken yörelere su götürebilmek için gittikçe daha çok emek harcanacaktır. Daha önce gördüğümüz gibi, bu yüzden daha Erken Hanedanlık I Dönemi'nde insanlar kanallar yapmak zorunda kalmış ve onu izleyen dönemde ise, sonraki yazılı kaynaklardan çok iyi tanıdığımız büyük Mezopotamya kanal sisteminin ilk adımları atılmıştı.

Suların çekilmesi sürecinin sonraki aşamalarında, sulama sisteminin sürekli olarak nasıl daha ayrıntılı duruma getirdiğini ve sonunda, suyun yoğun bir sulama sistemi içinde bile tarlaların yanı başından boşuna akan bölümünün kullanılması ve hattâ -sarnıç vb gibi akıllıca düzeneklerle- saklanması için ne gibi adımlar atıldığını göreceğiz. Ayrıca şunu da kaydetmemiz gerekir ki, bu durum, tüm bu topraklarda kendini duyuran en büyük yıkımlardan birini, toprağın gitgide tuzlanması olayını doğurmuştur.

Ancak su sağlamadaki değişiklikler sadece tarımı etkilemekle kalmamıştır. Ayrıca, daha önce Erken Hanedanlık I Dönemi için dile getirildiği gibi, bu topraklardaki yerleşim yapısı da bundan etkilenmiştir. Yerleşim yerlerinin, ancak tüm yıl su verecek bir akarsu üzerinde kurulmuşsa ayakta kalabilecekleri yolundaki genel görüş açısından bakılırsa, suların, daha az sayıdaki akarsudan sağlanabilecek biçimde gittikçe çekilmesi, yerleşimlerle kalan bu az sayıdaki akarsular arasında yaşamsal bir bağ kurmuştur. Bir önceki dönemde bu oluşumu görmüştük; genişçe akarsuların çevresinde yerleşilmesi, ırmaklar arasındaki bölgenin gittikçe daha boş bırakılması eğilimini ortaya çıkarmıştı. Şimdi ele aldığımız dönemde de aynı eğilim gözlemlenmektedir.

Ayrıca suların çekilmesi, az sayıda birkaç yerleşimin, tıpkı daha önce olduğu gibi, ötekilerin küçülmesi pahasına büyüyüp gelişmesi sonucunu vermiştir. Şimdiye kadar anlattıklarımızda bir denek bölge olarak yararlandığımız Uruk artülkesinde, yerleşim sayısının, Er-

ken Hanedanlık I Dönemi'yle karşılaştırılırsa, altmış ikiden yirmi dokuza düştüğü görülür. Ne var ki buna koşut olarak yerleşimlerin ortalama büyüklüğü 38 hektara yükselmiştir. Ölçümlerimizi ana hatlarıyla buraya uygularsak görürüz ki, Erken Hanedanlık Dönemi'nde daha sonraları, yani şimdi ele aldığımız zaman diliminde, nüfusun büyük bölümü böyle kentsel merkezlerde oturmaktaydı ve kırsal alandaki ufak yerleşimlerin varlığı neredeyse son bulmuştu.

30 hektarın altındaki yerleşim yerlerinin (kırsal yerleşim) tümünü birbirine ekler ve bunu 31 hektarın üzerindekilerin (kentsel yerleşim) sayısıyla karşılaştırırsak, bu olgu daha belirginleşir. Büyük yerleşimlerin kapladığı yerle küçük yerleşimlerinki karşılaştırılırsa, Son Uruk Dönemi için 2:8 oranı bulunur. Yaklaşık altı yüzyıl sonra, Erken Hanedanlık II Dönemi'nde bu oran tersine çevrilir ve büyük yerleşimler lehine olmak üzere, 9:1'e erişir. Kabataslak tahminlerimize göre bu, yaklaşık olarak nüfusun onda dokuzunun 30 hektarı aşan yerlerde oturduğu anlamına gelir.

Şimdi daha önce dile getirdiğimiz bir düşünceye dönelim. Genişlemesi, çevresine sur çekilerek sınırlandırılmış herhangi bir kentteki nüfusun büyük yoğunlukta, sürekli burun buruna yaşaması, hep toplumsal sürtüşmeler yaratagelmiştir. Bu sürtüşmelerin çözümü ise, uygarlığın gelişmesi dediğimiz şeyi harekete geçirmiştir. Yukarıda sözünü ettiğimiz süreçte, Babilonya'daki gelişmenin, Erken Hanedanlık Dönemi'nde de hızla ilerlemesini sağlayacak yeterli güdü bulunduğu yolundaki kuramı destekleyecek bol bol kanıt sergilenmişti ama sonradan ötekilere ek olarak bir sürtüşme kaynağı daha ortaya çıkmıştır.

Bu noktaya kadar anlattıklarımızın, daha önce sözünü ettiğim uzun vadeli değişim çerçevesinde yer aldığını kabul edersek, Erken Hanedanlık Dönemi'nin sonunda durumu kesinlikle ağırlaştıran bir olayın ortaya çıktığını görürüz. Fırat Irmağı'nın akışındaki bir değişiklik nedeniyle, sola doğru uzanan bir kolu, ırmağın İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi'nde yan kanallardan gelişmiş olan -ve üzerinde Nippur, Şuruppak ve Uruk gibi yerler bulunan- ana yatağının yerini alarak yeni ana ırmak olmuştur. Bu yeni yatak boyunca kuru-

lu olan Adab, Zabalam ve Umma[24] gibi yerleşimler, bir sonraki dönemde, gelişmiş ve Umma'nın Erken Hanedanlık Dönemi sonlarında taşıdığı önem gibi politik açıdan anlamlı bir önem edinmişlerdir. Bu değişikliklerden en çok etkilenenin Uruk kenti olduğu, kent içi nüfusun Erken Hanedanlık I Dönemi'nden sonra çok azalmasından açıkça bellidir.

Bu bağlamda, en açık biçimde gözlerimizin önüne serilen gelişme, Umma'nın -belki doğrudan doğruya ırmağın yatağının değişmesi sonucu olarak- toprak büyüklüğünü önemini ve gücünü hızla artırmasıdır. Uzun erimli sonuçlar doğuracak bu olguyu ayrıntılarıyla anlayabilmek için, aşağıda, Uruk'un artülkesinde yapılmış araştırmanın değerlendirilmesi sırasında edinilen bir gözlemden daha derin biçimde söz etmemiz gerekiyor. Uruk ile artülkesi arasındaki ilişkileri, Son Uruk Dönemi'nden Erken Hanedanlık I Dönemi'ne kadar olan zaman dilimi içinde ele alırsak ve yerleşimlerin Uruk çevresindeki yayılmalarına göre merkezin çevresinde bir etki alanı belirlersek, sonra da aynı şeyi Uruk ile çağdaş olan Nippur ya da Girsu gibi öteki merkezler için yaparsak, incelediğimiz süre içinde etki yörelerinin birbirlerinden çok ayrı olduklarını görürüz (bkz. Resim 43'de yerleşimler çevresinde sınırları belirtilmiş bölgeler ve Resim 17'de dönem haritaları).

Irmağın yatağındaki değişmeden ötürü ortaya çıkan yeni durumdan sonra, Uruk'un etki çevresi arasında yer alan Umma yerleşim yeri, önceleri hiçbir yerden engellenmeden ve hiçbir yerin hakkını yemeden gelişebilmiştir. Ne var ki, sonunda Umma yukarıda adı geçen yerlerinkine denk bir büyüklük edinip onlarınkine benzer bir etki çevresi üzerinde hak iddia edince, büyük bir takışma çıkması kaçınılmaz olmuştur. Böylece, eldeki topraklar Umma'ya hakkı olan etki alanını sağlayacak büyüklükte olmadığından, çekişmeli bölgelerin doğuşu kaçınılmaz olmuştur.

Bu varsayımın tutarlığı, oldukça belirsiz bir deyim olan 'etki alanı' sözcüklerinin içeriğini tanımlayabilip tanımlayamayacağımıza bağlıdır. Uruk çevresindeki toprakların haritalarına daha yakından bakarsak görürüz ki, tüm artülkede yerleşimlerin dağılımı çok düzen-

sizdir; fakat yerleşimler Uruk çevresinde, ondan 12 ile 15 km kadar uzakta, hemen hemen eşmerkezli olarak konumlanırlar. İki-üç km genişliğinde bir şerit üzerinde hiç yerleşim izi görülmez (bu, aşağı yukarı Resim 43'de Uruk'un çevresinde görülen, üzeri taranmış iki bölgenin arasına düşer). Bu bölgenin önemi büyüktür, çünkü Uruk ile şerit arasında kalan kesimdeki yerleşimlerin durumu, şeridin ötesindekilerden ayrı olarak değişmiştir. Burada, yerleşimlerin bir noktada toplanmaları konusunda (s. 82-84) söylediklerimize bir göndermede bulunabiliriz. Yakından incelenirse, daha az sayıda fakat daha büyük yerleşimlere doğru giden bu gelişmenin tüm artülkede yaşandığı doğrulanamaz; bu gelişme sadece yukarıda sözü edilen şeridin dışında gözlemlenir. Uruk ile şerit arasında kalan kesimde ise yerleşim sayısı azalmış ama kalan yerleşimler büyümemiştir. Onun yerine merkez, yani Uruk, tarihinin en büyük boyutlanna Erken Hanedanlık I Dönemi'nde erişmiştir (bkz. Resim 19a-b).

Şeridin iki yanındaki bölgeler arasındaki fark, belki, merkezle olan ilişkilerin ayrı sıkılıkta olmasına bağlanabilir. Üzerinde yerleşim bulunmayan bir şeridin farklılık göstermesi, bize bunun başka kanıtlarını da verir. Yerleşim coğrafyası, böyle durumlara yabancı değildir; merkezden kaynaklanan birtakım yarışmacı etmenlerin, merkez dışındaki yerleşimleri etkilemesinde bu gibi durumlar ortaya çıkar.

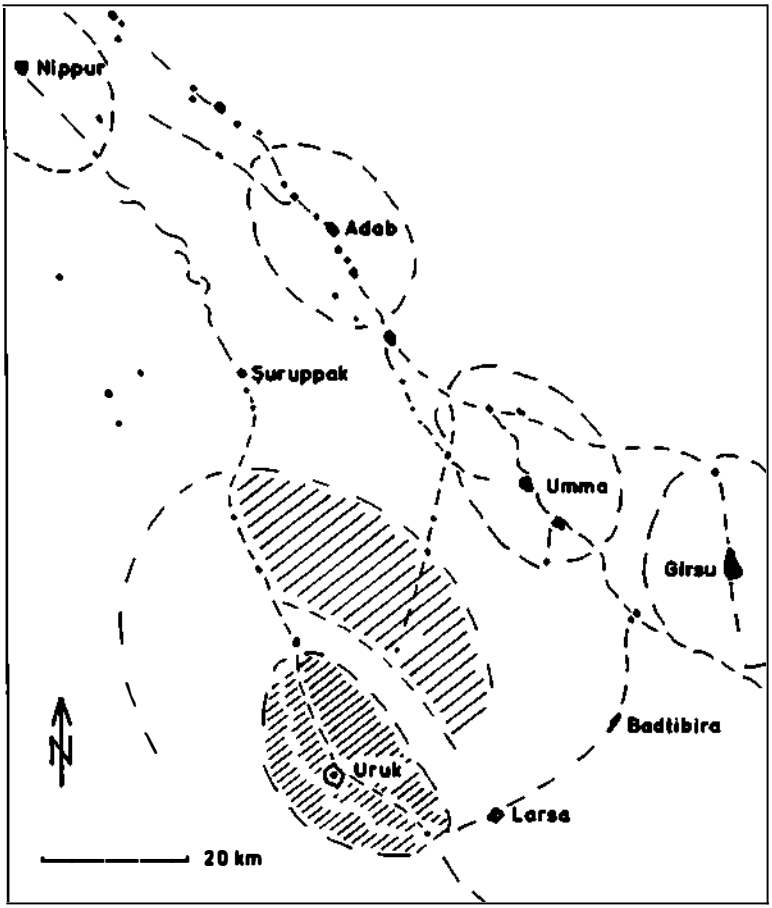
Böyle bir yerleşim, komşusu iki merkezin 'güç alanı' içindeyse, hem olumlu hem olumsuz etki alacağı bir konumda bulunuyor demektir. Ekonomik çerçevede, yarışmacı konumdan yarar sağlama olasılıkları tümüyle olumludur; çünkü bir kimse gereksindiği mal için düşük fiyat ödeyebilir ya da kendi malı için daha yüksek bir karşılık bekleyebilir. Her iki yönden de ulaşım koşullan aynı derecede uygunsa, bu görüş noktasından, söz konusu durum yani merkezin dışındaki bir yerleşimin iki merkez arasındaki 'güç alanı' içinde bulunması yararlıdır. İdeal konum, yerleşimin iki merkeze aynı uzaklıkta bulunmasıdır.

Yönetim politikasının ya da güç politikasının oynayacağı bir rol varsa, o zaman koşullar değişir; çünkü iki merkezin arasında orta yerde kurulu bir yerleşim, çok geçmeden kendini iki yandan çekiştirilirken buluverir. Böyle bir durumda onun için tek çözüm, merkezlerden biriyle açık, içten bir ilişki kurmaktır. Somut olarak dile getirirsek, bir zorunluluk olarak bir yerleşim yeri, üzerinde iki merkezin hak iddiası bulunan bir konumda olmamalı, açıkça merkezlerden birinin egemenliğinde olan bir yerde kurulmalıdır. Merkez ile artülke arasındaki ilişkinin ağırlığı, öncelikle yönetimsel ya da siyasal çerçevede kendini gösteriyorsa, içinde hiç yerleşim bulunmayan bir bölge ortaya çıkar.

Uruk örneğinde karşılaştığımız durum tıpatıp bu anlattığımıza uymaz, çünkü yerleşimsiz şerit dışındaki gelişmeyi sağlayan, başka bir merkez değildir. Ne var ki bu da ona yakın bir durumdur. Çünkü, dış bölgede daha büyük yerleşimlerin oluştuğu bir gelişme olmuş, buna koşut olarak ileride güç merkezi olabilecek yeni yerler ortaya çıkmıştır; ama bunlar birinci merkezin gerçek isteklerini yansıtmamaktadır. Zaten alt tarafı, bu gelişme o birinci merkezin dar etki alanı içinde yer almamıştır. Şu halde, şeridin gerek içinde gerek dışındaki yerleşimsiz topraklara, bir yakın etki bölgesi ve bir uzak etki bölgesi diyebiliriz. Oturan kişiler açısından, bu bölgelerden biri ya da ötekiyle açıkça ilişkide olmak besbelli önemliydi; tersine, ilişkilerin açıklıkla belirlenmediği bölgeden kaçınılırdı.

Bununla iki yargıya varabiliyoruz. Etki çevresi diye bir şey olduğu kesindir ve bunun sınırları, örneğimizde, merkezden 12 ile 15 km ötede bir yerden geçmektedir. Onun ötesinde, daha dolaylı bir etki alanı da vardır. Aynı zamanda, Uruk'un artülkesindeki yerleşimlerin özel düzeni, bize, merkez ile çevre bölgeler arasında bulunan ilişkide yönetimsel ya da politik öğenin belki en önemli değil fakat yine de önemli bir rol oynadığını gösterir.

Etki alanı yaratılması, elbette Uruk'a özgü değildi; bir yerleşim, Uruk ile ya da öteki eskice merkezlerle aynı büyüklüğe varır varmaz, böyle bir alan kendiliğinden var olurdu. Durum böyle olunca, Umma'nın gelişmesine de bu sürecin eşlik ettiği açıktır. Etki

Resim 43. Erken Hanedanlık I Dönemi'nden Erken Hanedanlık II Dönemi'ne geçiş sırasında Babilonya'nın güney kesimi. Uruk çevresinde sık taranmış kesimler doğrudan etki alanını, seyrek taranmış kesimler dolaylı etki alanını gösteriyor.

alanlarındaki kısıtlamalar ve bundan ötürü sürtüşme nedenlerinin artması, ilişkileri, en çok da eski Girsu merkeziyle olanı etkilemiştir. Özellikle Umma ve Girsu çevresinde, tıpkı Uruk'ta gördüğümüze benzer bir dış etki bölgesi düşünürsek, bu çok doğrudur (Resim

43). Tersine, Umma ve Uruk arasındaki ilişkiden, sürtüşme çıkması olasılığının çok düşük olması gerekir. Irmak yatağının Umma'nın yükselişi ile sonuçlanan değişimi nedeniyle, Uruk'un kendisinin önemi çok azalmıştı ve Umma ile aynı ırmak yatağı üzerinde olmadığından, bu iki kent arasındaki temaslar öyle pek sıkı fıkı olmamıştır.

Çevrelerindeki toprakların çoğu, Fırat'ın aynı doğu kolu tarafından sulanan Umma ile Girsu arasındaki ilişkiler, sürekli olarak bu iki kent arasında sürtüşmelere yol açmıştır. Erken Hanedanlık Dönemi'nin sonlarından kalma yazılı kaynaklara göre, bir sınır toprakları ve sınır kanalları sorunu vardı. Kuşaklar boyu hep canlı kalan bu uyuşmazlık, su sağlamadaki ve yerleşim yapısındaki değişikliklerden doğmuştu. Babilonya kentleri arasında baş gösteren ve Erken Hanedanlık III Dönemi'nde kaleme alınmış metinlerde sözü edilen pek çok sayıdaki öteki sürtüşmelerin tümünün de benzer nedenlere dayandığını düşünebiliriz. O tarihte Girsu, Lagaş kent devletinin en önde gelen merkezinden başka bir şey değildi; zaten Lagaş, adını Girsu'nun güneydoğusundaki bir yıkıntılar tepesi olan El Hibe Höyüğü'deki [Tell Al-Hiba] daha eski bir birincil merkezden almıştır. Girsu'da oturan yöneticiler, pek uzun bir süre kendilerine Lagaş'ın yöneticileri demeyi bırakmamıştır.

Böylesine uzun süren başka çatışmalar konusunda elimizde kanıt bulunmadığı ve tek sayılabilecek sürtüşmeler konusunda bağlantısız, tek tük ele geçmiş bilgilerden başka bir şeye sahip olmadığımız gerçektir; ama bunun nedeni, yeni durumun yol açtığı çatışmanın yalnızca Umma ve Girsu örneğinde yazmaya değer bulunacak kadar büyük olmasıdır.

Demek ki, su dağıtımında Erken Hanedanlık I Dönemi'nde gözlemlenen merkezileşme gibi değişikliklere, politik ortak yaşamdaki niteliksel değişimlerin temel etkeni olarak bakabiliriz. Tüm sakınımlarımıza karşın, kabul etmemiz gerekir ki, Erken Hanedanlık II Dönemi'yle yeni bir evre başlamaktadır. İşte o noktadan sonra, bağlantısız merkezler arasındaki sürtüşmeler Babilonya'nın politik yapısı içine yerleşmiştir.

Dönemin niteliği üzerinde belirleyici bir etkisi olduğunu, Erken Hanedanlık III yazılı kaynaklarından çıkardığımız merkezler arası savaşları, zıtlaşmaları sadece gözünü iktidar hırsı bürümüş yöneticilerin marifeti olarak görmek doğru olmaz. Bu sürtüşmelerin askeri seferlerle çözülemeyeceği, Erken Hanedanlık Dönemi'nin sonunda tüm politik yapının baştan sona değişmesiyle -herhalde bu, anlattığımız gelişmenin akla uygun sonucuydu- anlaşılır.

Yazık ki, yukarıda sözü edilen sürtüşmelerin çıktığı Erken Hanedanlık II Dönemi'nden elimizde hemen hiç yazılı kanıt yoktur. Bunun nedeni, yazı kullanımının azalması değil, buluntu sayısının yeter derecede olmamasıdır. Öte yandan, bu politik değişikliklerin görünür etkilerinin kanıtları, belki arkeoloji aracılığıyla erişebildiğimiz tabakanın altındaki bir tabakada kalmış olabilir. Eski adı Şuruppak olan Fara'da Erken Hanedanlık II Dönemi biterken kaleme alınmış büyük miktarda tablet bulunmuştur. Bunlardaki yazılı işaretlerin biçim ve kullanımının, Ur kentinin Erken Hanedanlık I Dönemi'ne ait buluntularından tanıdığımız tabletlerdeki yazının gelişmiş biçimi olduğu açıkça bellidir. Öyle ki, yazının ve yazı kullanımının Erken Hanedanlık II Dönemi'nde gelişmeyi sürdürdüğünü kabullenmek zorunda kalırız (krş. Resim 26b). Bunlar yazının başlangıcında yer alan değişiklikler kadar kapsamlı değildir ama yazının daha kolay ve herkesçe daha kullanılır duruma getirilmesi yolundaki eğilimin hızlandığını gösterir (Resim 44). Daha sonra işaretlerin sayısının azalması ve buna koşut olarak biçimlerinin soyutlaşması da bu sürecin bir parçasıdır. Her ne kadar Fara metinlerindeki işaretler daha karmaşık gibi görünüyorsa da -gerçekte bunlarda bir işaret için taş kaleminin daha fazla sayıda batması gerekmektedir- bu birbirinden bağımsız, tek tek batmaların hepsi, kuramsal olarak taş kaleminin tablet üzerinde alabileceği yönlerin olanaklarını dar bir şeriti içinde bırakır. Bu kısıtlama, yazıyı yazanın olabildiğince az yön değiştirmesini zorunlu kılar.

Böylece, yazma ediminin kolaylaştırılmasıyla, hem tabletin hem taş kaleminin epeyce çevrilip döndürülmesini zorunlu kılan, kil üzerine yapılan bu tür baskıların yerini daha kararlı bir yöndeki baskılar almıştır. Bir bütün olarak yazının görünümü, yazıcılara olan is-

temin artmasının dolaylı bir kanıtı olarak kabul edilebilir. Tek tek işaretlerin yazılma biçiminde değişkeler varsa da, sayılarının artış hızı daha önceki dönemlere oranla düşmüştür. Bu çok tekdüze yazı tekniğinde, üç çeşit baskı vardır ve bu, her örnekte görülür: Derin baskılar, bir işaretin çevresini tamamlayanlar ve işaretin içindeki çok hafif baskılar. Bu tekniğe, bir bütün olarak, yazıcılara verilen ileri düzeydeki, sıkı eğitimlerle varılabilmişti. Bu da daha çok sayıda öğrencinin eğitim alabilmesi için, yetiştirme aşamasının daha sıkı, daha belirli kurallara uygun yapılması gerektiğine işaret eder.

Ancak, yukarıda anlatılan süreç başka bir bağlamda da görülebilir. O zamana kadar bilgi aktarımında gerekli sözcükler birbiri arkası sıra gelişi güzel sıralanıyordu. Şuruppak'ta bulunan metinler ise, kısa süre sonra, Erken Hanedanlık III Dönemi'nde, söylenenlerin tüm akışının verilebileceği, tarihsel, siyasal ya da dinsel olsun, gerçek içeriğin aktarılabileceği yazının ortaya çıktığını göstermektedir. Bunun için yazı sisteminde iki değişiklik gerekliydi. Tüm sözcüğü gösteren işaretleri heceyi gösterir işaretlere dönüştürme zaten vardı, bu imkan genişletildi; birinci değişiklik budur. İkincisi ise, hece gösterir işaretlerin artık sadece özel işareti olmayan sözcükler için değil de dilbilgisi öğeleri için de kullanılmasıdır. 'Tümce'ler, daha önce, adları bir ip üzerine dizilmiş gibi, belki birkaç da eylem türü sözcükle birlikte peş peşe sıralanır, aralarındaki ilişkiyi anlama işi okuyanın kendisine kalırken, varılan yeni aşamada, daha yazarken sözcükler arasındaki ilişki bütünüyle verilebiliyordu. Eskiden önemli bir yerde iki anlama gelmeyi önlemek için, yazının yalın bir sözdizinsel ilişkiler -zaten ekonomik süreçleri kaydederken başka türlüsü de pek yoktur- çerçevesinden çıkmaması zorunluydu; bu aşamadaysa artık okuyan kişinin yanılmasına yol açmadan, karmaşık söz yapısı, konuşma dilinde var olan tümleci, niteleyicisi, yan tümceleri vb ile yazıya dökülebiliyordu.

Bundan başka, en eski metinlerden başlayarak şöyle ilginç bir olgu gözlemleriz: En küçük anlam birimini temsil eden bir alanda bilgiyi aktarmada kullanılan işaretler henüz açıkça saptanmamış

Son Uruk Dönemi ~3100	Cemdet Nasr Dönemi ~3000	Er Hanedan Dönemi ~2400	III. Ur Sülalesi ~2000	Anlam
				SAG 'baş'
				NİNDA 'ekmek'
				KU 'yemek' (fiil)
				AB 'inek'
				APİN 'saban'
				Kİ 'yer'
				'10' ya da '6'
				'1'

Resim 44. Babilonya çiviyazısından birkaç işaretin geçirdiği aşamalar.

bir düzende yazılabilirdi. Dilbilgisi öğelerinin ilk kez yazıya geçirildiği Şuruppak metinlerinde bile, durum hâlâ bir dereceye kadar böyledir. O metinlerden kısa süre sonra kaleme alınmış olan ve Lagaş hükümdarı Urnanşe'ye ait olan yazıtlar daha gelişmiştir. (Bu yazıtlar 'kral yazıtı' dediğimiz çeşitten ilk metinlerdir; o zamandan başlayarak bunlarda, hükümdarlar, yaptıklarının uzun fakat herhalde her zaman kısmen eksiklikleri de barındıran bir raporunu verirler.) Sözcükleri ve dilbilgisi öğelerini ağızdan çıktıkları düzende yazma geleneği, Urnanşe'nin küçük oğullarından biri olan Lagaş hükümdarı Eannatum döneminde başlamıştır. Ancak bu adım atıldıktan sonradır ki, yazı, dilin tüm görünümlerini somut bir nesne üzerine dökebilmiştir. O zamandan başlayarak konuşma dilinin gittikçe daha büyük ölçüde yazıya dökülmesine şaşmamak gerekir. O sıralarda, yani 2500 yılı dolaylarında, arkasında altı yüzyıllık bir geçmiş yatan yazı ancak bu değişikliklerle evrensel kullanıma açık o bildiğimiz araç durumuna gelmiştir.

Yazıdaki bu değişikliklerin, neden o belirli zaman diliminde olduğu yolundaki soruyu yanıtlamaya çalışırken, başka bir olayla karşılaşırız: Fara metinleriyle çağdaş fakat Orta Babilonya'daki Nippur yakınlarında bulunan Ebu Salabih yerleşiminde ortaya çıkarılmış olan birtakım metinler, Sümerce dediğimiz dilde yazılmış olmalarına karşın, çoğunluğu Sami bir ad taşıyan yazıcılarca kaleme alınmıştır. Halbuki Sümerce, her ne kadar eski metinlerin çoğunda kullanılan dilse de, başka bir ya da daha çok sayıda dilden öğeler de içerir. Henüz o dillerin de Sümercenin de kökenlerini ve aralarındaki ilişkileri belirleyemiyoruz. Ne var ki, tek bir olgudan eminiz, o da Sami dillerinin bu süre zarfında hiçbir rol oynamadığıdır. Yine de birden bire karşımıza, Sami kökenli olduğu açıkça belli olan ve o dönemin topluluğunda yönetici sınıfın önceliği denilebilecek konumda bulunan birtakım kimseler çıkıyor. Şu halde Sami nüfus -belki sadece Babilonya'nın bazı yörelerinde- bu metinlerin kaleme alınmasından kısa bir süre önce toplumda kendisine önemli bir konum edinmiş olmalı. Şimdilik bunun siyasal görünümü öncelikli ilgi alanımıza girmiyor ama ele alacağımız şey, sadece o noktadan sonra bu yeni grup tarafından konuşulan ve bambaşka çeşitten olan dilin, yazıya

geçirilmesinin zorunluluğunun doğmasıdır. Daha sonra ortaya çıkan birtakım durumlarda görüldüğü gibi, yazının yapısı bu yeni ihtiyaca, bir dereceye kadar, büyük değişikliklere uğramadan uyabilmiştir. Tüm sözcük gösteren işaretlerin, Sümerce söylenişleriyle değil de Sami dilindeki söylenişleriyle okunmasına gidilmiştir. Ne var ki, sözcükler hece temeline göre yazıldığında, bu süreç zorluk çıkarmakla kalmamış, Sami dilinin tümden bambaşka yapısı, yazının yeni bir düzenlenmesini gerektirmiştir.

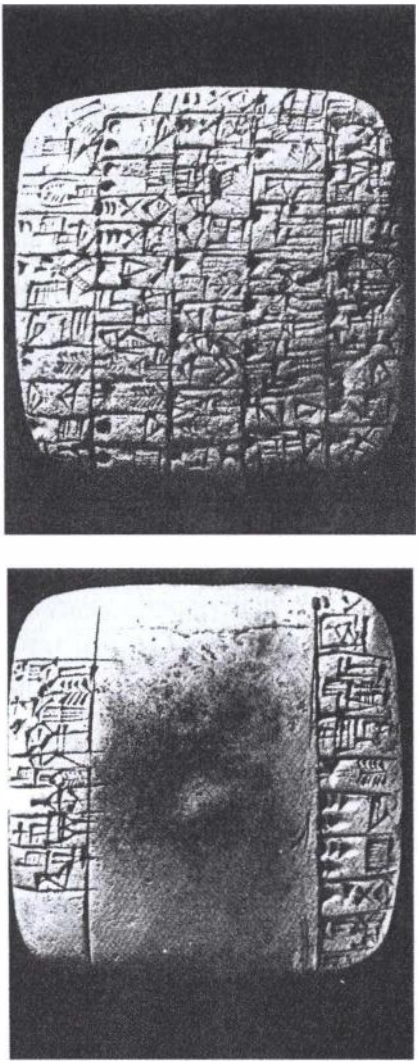
Bitişken dillerden[25] olan Sümercede sözcük kökü hiç değişmeden kalır, kişi ya da zaman tanımı buna yapıştırılan eklerle dile getirilir; halbuki bükünlü[26] olan Sami dillerinde kök de değişebilir, bundan ötürü bu diller heceli yazıya büyük ölçüde bağlıdır.

Gösterildiği gibi, hecelerin yazıda belirtilmesi daha önce başlamıştı. Bunun nedeni, insanların daha başlangıçta, yazıdan sadece Sümerceyi kalıcı kılmaktan daha fazla bir görev beklemesi olabilir. Yeni bir dili yazma gereği artık iyice belirdiğinde, yazı yapısı bu yönde, yani hecelerden daha fazla yararlanabilmek üzere hızla genişletilebilmiştir. Sözcüğün anlamından sıyrılmış hece işaretlerinin kullanılması artık yazı dizgesinin önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Yazı, ilk ortaya çıkışında aktarılması amaçlanan dilden başka dilleri de aktarabilecek nitelikte olmalıydı; bu gereğin doğrudan sonucu olarak yazının sınırları konuşmayı, sözlü anlatımı somuta dökecek biçimde genişledi. İşte bu gelişme kolayca, yukarıda anlatılan hece yazımı gelişmesi olarak belirtilebilir.

Biraz daha açıklamalı bir niteliğe bürünen ekonomik metinler ve daha eski dönemlerden iyi bildiğimiz sözcük listeleri öbeği artık tarihsel, yazınsal metinlerle ve yasal belgeler başlığı altında topladığımız metinlerle birlikte ele alınabilir. Hükümdarların aile içinde birbirini izlemesi, güç alanlarının sınırları ve önemi hakkında, ülkenin içinde güç yapısının bir bütün olarak uğradığı değişiklikler ve bir yandan iktidar sahipleri arasında, öte yandan bir kasaba ya da kent içindeki bireyler arasındaki sürtüşmelerin nasıl çözümlendiği hakkında ilk kez bir şeyler duyuyoruz. O kasaba ve kentlerde siyasal, dinsel ve ekonomik koşulların önemli ayrıntılarını, ne gibi

değişimler olduğunu öğreniyoruz. Ne var ki en ciddi uyuşmazlıklardan biri, en azından o sırada çok güncel ve en belirgin uyuşmazlık olan, merkezdeki güçle merkez dışı güç arasındaki sürtüşme konusunda hiçbir şey öğrenebilmiş değiliz. 'Dinsel' ve 'din dışı' kavramlarını kullanabilsek, bu sürtüşmeyi bu iki güç arasındaki uyuşmazlık olarak adlandırabilirdik.

"Kral" ile "rahipler" arasındaki böyle bir zıtlaşma varsayımını destekleyecek kanıt herhalde çok açık olsa gerek; çünkü Erken Hanedanlık Dönemi'nin son evrelerinde kaleme alınmış metinlerde bir siyasal yapının en yüksek temsilcisi için kullanılmış birden çok terim geçer. Başlangıçta *en*, daha sonraları da *ensi* terimlerini görürüz. Bu sanı taşıyan kişi, her örnekte, söz konusu merkezlerin her birinin Tanrılarıyla güçlü ilişkilerini yürütmüş kişisi olarak gösterildiğine tanık olabiliriz. Buna ek olarak *lugal* terimi vardı ve "büyük adam" anlamına gelirdi; ancak bu sanı taşıyan kişinin Tanrılarla ilişkisi olduğu sanılmamaktadır. Çok eski zaman dilimlerinde, ileride üzerinde duracağımız nedenlerden ötürü, tüm kentin, içinde oturanların, toprağının, kentin en büyük Tanrısının malı olduğu varsayılırdı ve bu mal Tanrının büyük rahibi ya da rahibesince yönetilirdi. Şu halde, Tanrının temsilcisini genellikle kent Tanrısının büyük rahibinden başkası olmayan *en*'in kişiliğinde görmemiz de akla yakın gelmektedir. Öte yandan *lugal*, her şeyden önce bir karşıt güçle çıkan sürtüşmede girişilecek askeri işlemlerden sorumluydu. Herhalde bu rol başlangıçta, belirli bir olayla ilgili olarak yüklenilmiş fakat daha sonra bağımsız ve kalıcı bir işleve dönüşmüştür. Bu kavram, *en*'in "rahip-yönetici" ve *lugal*'in "kral" ile karşılandığı olağan çeviride kendini gösterir. Bu genel tanımlama herhalde, tapınak denilemeyeceği kesin olan ve "saray" teriminin yakıştırılacağı binaların yapılmasına ancak anıtsal mimarinin ortaya çıkmasından bir süre sonra başlandığı yolundaki gözlemle uyuşur. Tapınaktan ayrı bir gücün ikincil olarak ortaya çıkışı konusunda bir başka aydınlatıcı noktayı da şurada buluruz: Sümercede saray karşılığı terimle, "ev" ve "tapınak" anlamına gelen genel sözcük birbirlerinden ayrılırlar. Bunlardan birinciye *e*, ikinciye *e-gal* denilir.

Resim 45. Erken Hanedanlık II Dönemi sonlarından bir ekonomik metinin ön ve arka yüzü. Nerede kaleme alındığı bilinmiyor.

Ne var ki, bu varsayımım iki zayıf noktası vardır. Birincisi, mimarlık alanında zamandizinsel süreç hiçbir zaman ispatlanamaz, çünkü elimizde ayrımları belli edecek ölçütler yoktur ve başlangıç dönemi malzemesi pek paramparça durumdadır. Son Uruk Dönemi'nde Uruk'un merkezi bölgesindeki büyük yapıları gelişi güzel olarak "tapınak" ve "saray" diye adlandırırken (bkz. 111-113) böyle terimler karşısındaki çaresizliğimizi belirtmek isteriz.

Yüksek görevliler için kullanılan terimler söz konusuysa, iki işlevin birbirinden çok farklı olmadığını, aradaki ayrımın bölgesel olduğunu düşünebiliriz. Bundan başka, kavramın tümü sadece Girsu'da Erken Hanedanlık III Dönemi'nden kalma az sayıda metne dayanmakta olup (bunun ayrıntılı açıklaması için bkz. s. 54-57) olduğu gibi ülkenin öteki kesimlerine -özellikle ilk evrelerde- uygulanmıştır. Bu en eski evrelerden elimizde hem tamamlanmış metin hem de yeni bilgi verici metin yoktur ama birkaç örnekle ilgili kanıtlara sahibiz; bu kanıtlar, o zamanın koşullarının, daha sonraki evrelerin koşullarından çok değişik olduğunu göstermektedir. Bunun örneklerini daha önce dördüncü bölümde görmüştük. Öyle ki, şimdi sadece Cemdet Nasr Dönemi'nde kaleme alınmış bir metinde *en* ve *lugal* sözcüklerinin, belirli bir anlam vurgulanmaksızın, birlikte yer aldıklarını söylemekle yetineceğiz. Ekleyeceğimiz ikinci nokta da şudur: Bir siyasal varlığın gerçekten en yüksek temsilcisi olan kişinin unvanının herhalde meslekler ve resmi görevler listesinin en başında yer alması gerekir; halbuki bu listede (Resim 26) *en* ya da *lugal* sözcüklerinden bir iz göremeyiz. Her iki unvan da, Cemdet Nasr Dönemi'nde, daha sonra alacakları anlama benzemeyen anlamlar taşımaktaydı; bu anlamları, ancak pek yavaş bir süreç içinde, işlevsel ve/veya bölgesel farklılaşmalarla edindikleri düşünülebilir.

Şu halde, "kral" ile "başrahip" arasındaki karşıtlığın kanıtı olarak ileri sürülen nokta artık desteklenemez. Buna karşın, Erken Hanedanlık Dönemi'nin son evrelerinde, siyasal önderliğin çeşitli biçimleri olduğunu gösterir bazı kanıtlar bulmaktayız. Bu çeşitli biçimleri, biri dışında, çok kesin niteleyemiyoruz ama en azından niteleyebildiğimiz o tek biçimin "din erkine dayalı"[27] olduğunu söyle-

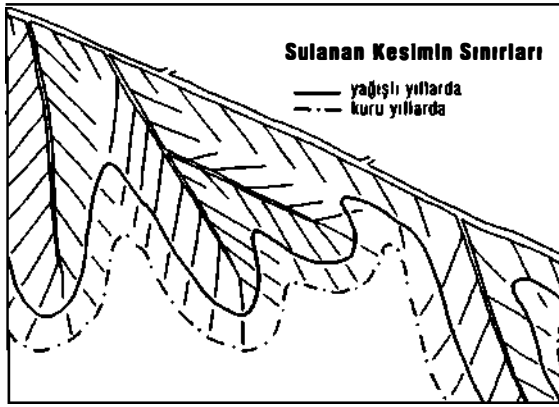
yebiliriz. Ne var ki, bu karşıtlıkların ayrıntılarına inmek ve hattâ kökenlerini belirleyebilmek istiyorsak, zaman içinde biraz geri dönmemiz gerekir.

Dört bir yanından akarsular geçen büyük bir ovanın, suyunu bir ya da iki ırmaktan alan bir kanallar ağıyla sulanan bir toprağa dönüşmesinin yol açtığı çok yönlü değişikliklerden daha önce söz etmiş, bu çoklu değişikliklerin tarım, yerleşim yapısı ve ülke yönetimi üzerindeki etkilerini anlatmıştım. Bu değişimin bir başka sonucu da kanalla sulanan ve sulanmayan, tarıma uygun ve tarım yapılamaz topraklar arasındaki sınırların gittikçe daha katı, daha kıpırdamaz duruma gelmesidir.

Söz konusu tarıma uygun toprak, elbette belli başlı su yollarının iki yanında düzenli şeritler üzerinde uzanmıyordu. Sınırları daha çok, kanal sisteminin çatallaştığı noktalarda yani ana akarsudan çok uzaklarda aramak gerekir; sınırlar arasında kalan toprak ise ana akarsuya daha yakındı. Bu durumda, böyle kanal sistemlerinin sıklık ve yayılma alanlarının önemli yerleşimler yakınında çok büyük olduğu kabul edilirse, ortaya ana akarsu boyunca inci gibi sıralanmış sulama vahaları dizisi görünümü çıkar. Bunların merkezinde her yörenin en büyük yerleşim yeri bulunur.

Elbette, sulama bölgesinin yani çevresindeki toprakların gönencini ve bütünlüğünü denetim altında tutmak ve sağlamlaştırmak her merkezin çıkarına uygun düşerdi. Böylece, merkezlerin yaşamsal çıkarları, tüm sulama alanına ya da bir bütün olarak Babilonya'ya değil, her şeyden önce, her biri için bu çevre topraklara bağlıydı. İşte bu noktada, Babilonya kentlerinde pek belirgin olan ve bu kitabın geri kalan kesiminde sık rastlayacağımız partikülarist tutumun ya da başka bir deyimle bölgeciliğin ana nedenini fark eder gibi oluyoruz.

Bir kent Tanrısı, bir kentin yerel özelliklerini ve onlarla birlikte aynı çeşitten başka varlıklarla aradaki soyut çizgiyi en gösterişli biçimde dışa vuran bir Tanrısal güçtür. İçinde, bir kent Tanrısı düşüncesinin açıkça yerleştiği bir yapı, sulanın artan bir hızla çekil-

Resim 46. Çok kanallı bir sulama ağının şeması.

mesi sürecinde ortaya çıkan koşullara kendini uydurmakta zorluk çekmezdi. İşte, öteki güç odaklarından bir çeşit sınır çizgisiyle ayrılma ve yerleşmiş (sulanan topraklarda yaşayan) halkla yerleşmemiş (o toprakların dışında yaşayan) halk arasındaki sınırları belirleme gereksinimini doğuran durum, kent Tanrısı ilkesinin sağlamlaşmasına yol açmış olabilir.

Temel bir gereksinim olan insanın kendi çevresine özen göstermesi ilkesinin dışında, elbette dikkate alınacak başka çıkarlar da vardı. Ticaretin yayılmasının, hammadde eksikliği nedeniyle Babilonya'da yaşamsal bir gerek taşıyan bu işin, kentlerce ayrı ayrı mı yoksa hangi biçim altında olursa olsun, daha yüksek bir yetke tarafından mı yürütüldüğü sorununu daha önce ele almıştık. O açıklamalarımızda -çoğu Ur'dan çıkarılan fakat başka kentlerden de bildiğimiz- "kent mührü" denilen şeylerin, üzerlerinde adı yazılı kentlerden oluşmuş ticaret birliklerinin ayırıcı işareti olabileceklerinden söz etmiştik (bkz. s. 179-180 ve Resim 25c). Ayrıca, tüm yerel sulama kanallarının tek bir ırmağın, Fırat'ın sularına gittikçe daha çok bağlı duruma gelmesinin, nüfusun tümünde anlaşmalar yapılmasının ve belki birlikler kurulmasının gereğini artırdığını düşünebiliriz.

Hiç değilse geçici bir yüksek kurum oluşturma girişimine en açık örnek olarak, Babilonya'nın kuzey kesiminde oturmasına karşın, Umma ve Girsu kentleri arasında meydana gelen ve daha önce sözünü ettiğimiz uyuşmazlıkta hakem rolünü yüklenmiş olan Mesalim adlı hükümdarın izlediği bir yöntemi ele almak istiyoruz. Erken Hanedanlık II Dönemi'nden başlayarak siyasal yapı içinde yer alan çatışmalar ancak bir yüksek yetkenin kurulmasıyla yani yeni bir yönetici merkezin yaşama geçirilmesiyle çözümlenebilirdi. Bir sonraki dönemde bu, siyasal birlikler kurma yolunda önceleri çekingence başlayan, sonraları gittikçe kalıcı nitelik kazanan girişimlere yol açmıştır. Ancak, bunun yüzyıllar boyu yukarıda sözünü ettiğimiz bölgeci çıkarlarla baş etmek zorunda kalmış olan bir ülkede geçtiğini unutmamak gerekir. Söz konusu çıkarlar öylesine güçlüydü ki, Babilonya'da pek uzun bir zaman dilimi boyunca, hangi büyükçe siyasal birlik olursa olsun, kısa sürede çöküp yerini yerel bağlantısız birimlere bırakmıştır.

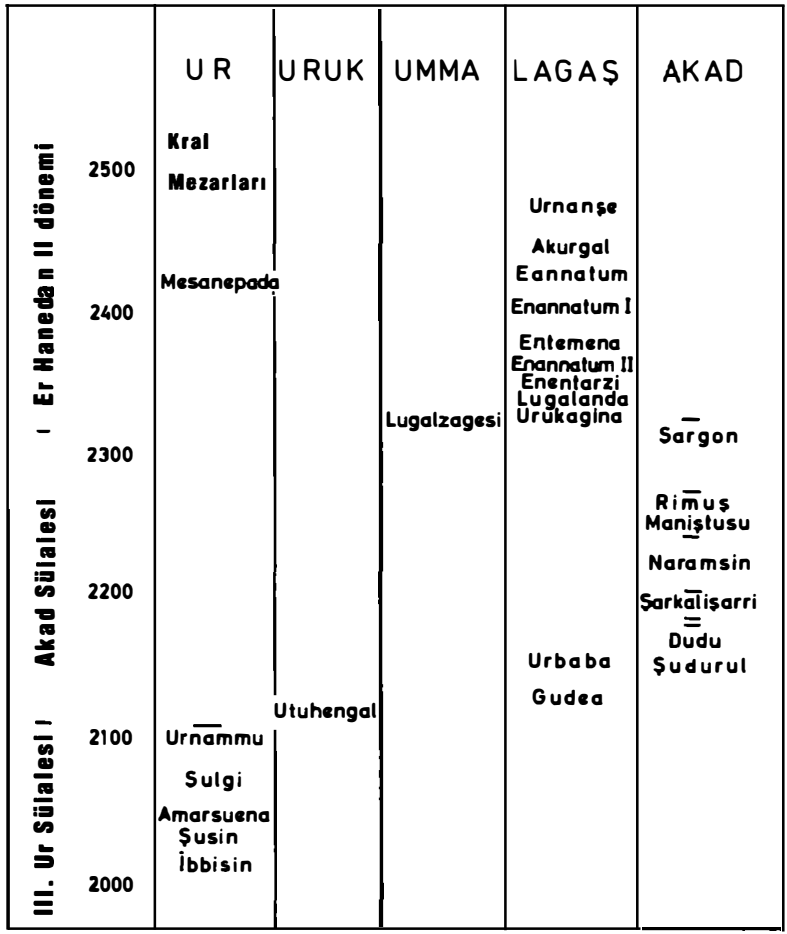
Bu gelişmede, kent Tanrılarının ya da daha doğrusu onların rahiplerinin oynadığı önemli rol, bu kişilerin söz konusu sürtüşmelerde yan tutmalarını da açıkça gösterir. Henüz nedenini bilmediğimiz fakat kesinlikle siyasal bir temeli olması gereken kent Tanrıları arasındaki hiyerarşi, bir çeşit aile ilişkileri biçimde somutlaşırdı ve o ilişkilerde Tanrılar ailesi içindeki bir Tanrının konumu kendinin ait olduğu kentin önemine denk düşerdi. Böyle grupların listeleri ilk kez Erken Hanedanlık II Dönemi'nde kaleme alınan Şuruppak metinleri arasında bulunmuştur. Daha sonra, panteon ya da Tanrılar topluluğu denilen kurulun Baştanrısı, ara sıra tüm Tanrıların çıkarlarının temsilcisi olarak ortaya çıkar. Nippur'un kent Tanrısı ve Babilonya panteonunun Baştanrısı olan Enlil'in, yukarıda sözünü ettiğimiz görevinde, bağlantısız kentleri ve onların dışındaki grupları, merkezdeki devletin o sıradaki hükümdarına karşı harekete geçirdiği ve çoğu zaman bunda başarılı olduğu yolunda örnekler okuruz.

Şimdiye kadar yazdıklarımızda, bölgecilik ile merkezi devlet arasındaki sürtüşmenin doğrudan doğruya Erken Hanedanlık Döne-

mi'nin ilk yarısında ortaya çıkan yerleşim ve sulama yapılarındaki değişikliklere bağlı olduğunu görmüştük. Bu nedenle de bunun ilk göze görünür sonuçlarının, akarsu değişikliklerinin etkisinin artık biraz geride kaldığı, yerleşim ve sulama yapılarının yeni biçimlerinin sağlamlaştığı bir zaman diliminde ortaya çıkması şaşırtmamalıdır. Önce Erken Hanedanlık Dönemi'nin sonlarına doğru, gitgide bölgelerüstü siyasal birleşmelerin, oluşan ortaklıkların kışkırttığı karşıtlıklar doğduğunu görürüz.

Bu çeşitten girişimlerin ilki, bilindiği kadarıyla, Lagaş hükümdarı Eannatum tarafından yapılmıştır. Bu kişi, yavaş yavaş Babilonya-'nın tüm kentlerini, hattâ kısa süre için de olsa Babilonya dışında, Orta Fırat üzerinde kurulu Mari'yi bile kendi etki alanı içine almayı başarmıştır. Ayrıntılar üzerinde az şey bilsek de, yazıtlardan çıkarabildiğimiz kadarıyla, Eannatum'un etki alanı, saltanatının sonlarına doğru gerileyerek ilk boyutlarına inmiştir. Eannatum'um yaptıklarının arkasında yatan nedenleri, neyi amaçladığını hiç bilmiyoruz fakat bütün yazıtlar, yukarıda genel çizgileri verilen merkezleşme nedenlerini doğrulamaktadır. Tek bir örnekte ise, doğrudan Eannatum'a daha dolaysız bir gönderme buluruz; o yazıttan, Kuzey Babilonya'yı fethi sırasında ona "Kiş Kralı" dendiğini öğreniriz. Kiş, Kuzey Babilonya'daki büyük ve eski yerleşimlerden biriydi ve bundan ötürü, Eannatum'un kendi topraklarıyla birlikte yönetebileceği bir yer değildi. Aslında Eannatum, bir Güney Babilonya kentinin bu unvanı taşıyan tek yöneticisi de değildi. Aynı dönemde Kiş'i yönetmiş ve Eannatum ile aynı unvanı taşıyan başkalarının da bulunduğunu gösterir bilgilere ara sıra rastladığımızı düşünürsek, bu durum daha da açıklanamaz bir hal alır. Aşağıda, bu tutarsızlıkların arkasında daha karmaşık bir sorunun yattığını göreceğiz.

Kendi unvanına ek olarak bu unvanı da taşıyan kişilerin tümündeki ortak nitelik, bunların her birinin önemli yöneticiler ve yine her birinin kendi komşularından daha güçlü olmasıdır. Bu durum, bu terimdeki saygınlığın, Kiş kentinin geçmişte oynadığı bir ro-

Resim 47. Metinde geçen yönetici ve sülale adları.

lden, hattâ belki daha önce var olmuş olan bir Kiş Krallığı'ndan geldiği şekilde yorumlanmıştır. Birbirinden bağımsız birçok etki alanına ayrılmış bir dünya, pekala daha önceki merkezleşmiş bir yönetimin kendisine sağlayacağı yararlara heves edip, bu hevesi-

ni eski başkentin adını kullanarak dışa vurabilirdi. Böylece "Kiş Kralı" unvanı, bağımsız bir varlık edinmiş ve her hürümdarın kendi gücünü genişletmesine bir simge görevi yüklenmiş olabilir. Nitekim bu, daha sonra ortaya çıkacak olan Akkad Sülalesi Dönemi'nde böyle olmuştur. Babilonya'da yerleşim ve sulama koşullarının gelişme sürecinde, böyle çok eski bir Kiş İmparatorluğu'nun bulunamayacağı olgusunu düşünsek bile, aradığımız açıklama için herhalde başka bir yöne bakmamız gerekir. Bu amaçla, önce Babilonya'nın coğrafi durumuna kısaca göz atalım.

Her ne kadar Babilonya, Dicle ve Fırat'ın yarattığı alan demek olan Mezopotamya'nın bir parçası sayılsa da, oturulabilir ve ekilip biçilebilir yöresi, birkaç yer dışında, Fırat'ın sulama alanı demektir. Bunun nedeni, Fırat'ta su düzeyinin, hiç değilse Babilonya Ovası'na girdikten sonraki bölümüyle, çevre topraklardan az aşağısında kalmasıdır. Halbuki Dicle, toprağın içine iyice gömülmüş bir yatakta akar. Bundan ötürü de Dicle'den sulamada güçlükle yararlanılır; Fırat'tan su alınması ise hiçbir sorun yaratmaz.

Fırat'ın suladığı yöre, Babilonya'da değişik biçimler gösterir; bunları iki ana bölüme ayırabiliriz. Bu bölümler Kuzey Babilonya ve Güney Babilonya'dır. Irmak kuzeyde oldukça dar bir ovada akar, yatağının o ovada gözlemlenen değişiklikleri, hemen hiç eğimi olmayan, yayılacak yeri de -yukarıda anlatılan tek farklılık örnek dışında- kısıtlı bulunan ağır akışlı bir ırmak için olağandır. Bunun tersine, Güney Babilonya çok geniş ve öteden beri içinden, ırmağın birbirlerine koşut pek çok kolunun geçtiği bir ovadır (bkz. Resim 62). Daha önce gördüğümüz gibi, ırmağın akışındaki değişiklikler tüm toprakların yerleşim ve sulama yapısına başka biçimler verecek derecedeydi. Ara sıra, tüm su yolları çok bol su getirdiğinde, elbette ırmağın akışındaki değişikliğin etkisi sınırlı kalıyordu. Öte yandan, kanal ağının yapıldığı -ve nüfusun yani yerleşimlerin kanalların hemen yanı başında yoğunlaştığı- yerlerde bağlantısız yerleşimler artık tüm yazgılarını kalan az sayıda akarsuya bağlamışlardı. Bu durumda, sular tenha ya da hiç insansız

topraklara akıp ziyan olmasın diye ırmaktaki değişiklikleri önlemek, bağlantısız tek yerleşimler için bir ölüm kalım sorunu oluyordu.

Her ne kadar ırmağın akışındaki değişimler, tüm bölgeler içinden en çok Babilonya'nın güneyini etkilediyse de, değişimlerin gerçek kaynağı güneyde değil, kuzeydedir. Tehlike sadece ırmağın yatağını değiştirmesi değil, ondan daha kötüsü, suyun güneybatıya yönelip boş yere bugünkü Necev kentinin yakınlarında bulunan ve çok uzun bir zamandan beri çöl kıyısında bir bataklık kesim barındıran çöküntüye akması olasılığıydı.

Daha önce kaydedildiği gibi bu, Kuzey Babilonya kentlerinden çok Güney Babilonya kentleri için bir tehlikeydi; çünkü oranın can damarı, doğal yatağında akacak olan Fırat'tı. Irmağın düzeyi Kuzey Babilonya'da çok alçak olduğundan, yıllık taşkınların -şayet sular çekildikten sonra su başka bir yol bulmuşsa- ırmağın yatağında böyle bir değişime yol açması olasılığı vardı. Bu nedenle, sulama ağı yerleştikten sonra, ülkenin güneyi için, ırmağı o tehlike noktasında denetim altında tutabilmek bir ölüm kalım sorunuydu. İşte, Kuzey Babilonya'nın eski başkenti Kiş burada çok önemli rol oynar.

Herhangi bir kuşku durumunda Fırat'ın denetim altına alınabilmesi, kuşkusuz Güney Babilonya yöneticilerinin sık sık kuzeye doğru ilerlemeye çalışmalarının nedenleri arasında başlarda yer alır. Şu halde, yaşamsal önem taşıyan bu işi yürütebilmiş Güney Babilonya hükümdarı, "Kiş Kralı" unvanını hak etmiş demektir. Bu örnekte de unvan bir saygınlık unvanıdır ama saygınlığın nedeni, şimdiye kadar gördüklerimizden epeyce değişik bir nedendir.

Bu unvanı taşıyan başka bir dizi hükümdar konusunda çok daha az şey bilmekteyiz. Ancak unvanın, tüm ülkeye kısa süreyle sahip olunmasıyla pek ilgisinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Ne var ki bildiğimiz bir şey, ülkenin daha geniş bölgelerini yönetimi altına alma girişimlerinde Eannatum'un da ardılları olduğudur. Gerçi tüm

Babilonya'nın, Akkad hükümdarı Sargon tarafından ele geçirilmesinden önceki son güney hükümdarı olan Lugalzagesi'nin zamanına kadar, başka bir girişimde bulunulduğu konusunda daha fazla ayrıntı öğrenebilmiş değiliz; ama şimdilik başka bir gelişimden söz etmemiz gerekiyor.

Elimizde Girsu'dan, orası Lagaş kent devletinin merkezi olduğu zamanda kaleme alınmış bir dizi metin vardır. Bunların bir bölümü, örneğin Eannatum'un yaptıklarını anlatan ve adına "Kral Yazıtları" denilen metinler olup, gerisi pek çok sayıda ekonomik konulu yazılardır. Bunların çoğu Lugalzagesi'nin fetihlerinden önce, kentin son hükümdarlarının zamanından kalmadır. Bu ekonomik metinlerin yarıdan fazlasının, buranın son üç bağımsız hükümdarı olan Enentarzi, Lugalanda ve Urukagina'nın saltanatları zamanında kullanılmış bir yapılar külliyesine ait olduğu açıktır. Çoğu *e-mi* -kadının evi- diye sözünü ettikleri ve hükümdarın karısının çekip çevirdiği açıkça anlaşılan bir binanın yönetilmesiyle ilgilidir. Örneğin, birçok ekonomik işlem, yönetimsel kararlar vb Lugalanda'nın karısı Baranamtara'nın yönetimi altında yürütülmekteydi. Bu yapılar külliyesinden ya da bir bölümünden "Lugalanda'nın kadınefendisi Baranamtara'nın mülkü" diye söz edilir. Ne var ki, bir sonraki dönem olan Urukagina'nın saltanatında, yine aynı yapılar külliyesinde önemli bir değişiklik olur; artık metinlerde "Tanrıça Baba'nın ekonomik birimi" e-^{d}ba$_6$-ba$_6$ görünür. Bu ad değişikliği herhalde hükümdarın "Reform Metinleri" denilen metinlerde dile getirilen bir anlatım biçimiyle ilişkisi olsa gerek. Söz konusu metinlerde şöyle yazar:

Hükümdarın evinde [bir ekonomik birim niteliğiyle ev], hükümdarın tarlalarında o [hükümdar], Tanrı Ningirsu'yu [Girsu'nun kent Tanrısı] efendi olarak tanımıştır.

Kadının evinde, kadının tarlalarında o, Tanrıça Baba'yı

[Ningirsu'nun karısı] onların hanımı olarak tanımıştır.

Prensin evinde, prensin tarlalarında o,

Tanrı Şulşagana'yı [Ningirsu'nun oğlu] efendi olarak tanımıştır.

Her zaman bu metin, söz konusu ekonomik birimlerin ve tarlaların daha önce Tanrılara ait olduğu, daha sonra haksız yollardan hükümdar ve ailesi tarafından elde edildiği, metnin kaleme alındığı sırada ise, eski düzeni yeniden oturtmak isteyen bu dinibütün hükümdar Urukagina tarafından ilk sahiplerine geri verildiği biçiminde yorumlanagelmiştir.

Öte yandan şunu unutmayalım ki, bu dönemde daha geniş denetim alanları yaratma amacıyla üstüste yapılan girişimlerde, kentlerin özerkliğine ve buna pek bağlı bir ideoloji olan kent Tanrılarına karşı, merkezci hevesler daha somut bir görünüm almıştır. Bu yoldaki gelişmenin bir başkasına, ters yönde bir gelişmeye, zaten var olan bölgecilik yolunun pekişmesine yol açması hiç de şaşılacak bir şey değildir. Aslında, sınırlarını iyi çizebilme amacıyla daha keskin biçimde vurgulanmış bölgeciliğin bu karşıt biçimini, yukarıda sözünü ettiğimiz ve Erken Hanedanlık III'ün son evresinde Girsu'da kaleme alınmış metinlerde karşılaştığımız devlet tipinden tanırız. Ana düşünce, kentin, içinde oturanlar ve topraklarıyla birlikte, Tanrının mülkü olduğudur. Bu noktadan bakılınca, bu devlet biçimi, tüm güçlerini merkezileşmeye karşı birleştirip o güçlere bir yapı verme yolundaki son girişimin sonucu olarak görülür. Bu yorum ise, nitelikleri belli bir biçim olan "tapınak kent" kurumunun, geçmişin hangi noktasında yaratılmış olduğunu kesinlikle belirleyebildiğimiz, o kurumu da gittikçe artan merkezileşme girişimlerine bir tepki olarak kabul edebildiğimiz anlamına gelir. Şu halde "tapınak kent"i, zamandizisel olarak Erken Hanedanlık III Dönemi'nin son evresine oturtabiliriz. Urukagina'nın "Reform Metinleri"den çıkardığımız izlenim, eski bir düzeni geri getirme isteğidir ve belki de bu, metinlerin gerçek amacına uygundur. Eğer durum böyleyse, bu metin, gerçekte var olmamış uydurma bir geleneğe dönmeyi amaç gibi gösterip kişisel düşüncelere, yeniliklere haklı bir geçerlik kazandırma girişimi olarak değerlendirilebilir.

Katı bir kurum olan "tapınak kent", özellikle ilk dönemler boyunca söz konusu toprakların tümünün politik ve ekonomik yapısının ana biçimi olarak görülür. Bu ise kabul edilemez bir genellemedir.

Tapınak kent daha çok, zamanı ve belki de yeri iyice belli olan merkezi devletin bir dengi, bir eşidir. Merkezi devlet yolunda zaten fazlasıyla ilerlenmiş olduğundan, daha ileri birtakım politik gelişmeler ortaya çıkıp da "tapınak kent"in çok uzun bir süre bir devlet biçimi olarak ayakta kalmasına olanak vermemiştir. Böylece bu kurumun, uzun zaman yaşayabildiğini gösterir bir yazılı kanıt bulma umudu besleyemeyiz. "Reform Metinleri" denilen belgeden birkaç yıl sonra, Lagaş bölgesi, Güney ve Orta Babilonya'nın geri kalan kesimiyle birlikte, Lugalzagesi'nin eline geçmiştir. Güney, belki de Umma kökenli olan bu adam, kısa bir süre sonra Babilonya'nın çok büyük kesimlerini kendi yönetimi altında birleştirmeyi başarmıştır.

Yazık ki, bu evre hakkında sahip olduğumuz bilgiler pek dağınıktır. Ancak elimizde, söz konusu hükümdarın, işleri nasıl yürüttüğünü gösterir çarpıcı bir kanıt da yok değildir: Girsu kaynaklı bir metinde, Lugalzagesi'nin fethettiği yerlerdeki tapınakları yakıp yıktığı yolunda Urukagina tarafından dile getirilmiş dokunaklı yakınmalar vardır. Kutsal yapılara gösterilen bu saygısızlık, rezaletle karşılaşıp da dehşete kapılmış bir insanın diliyle anlatılır ve metin şöyle biter: "Bu günahın vebali Lugalzagesi'nin Tanrıçası Nidaba-'nın boynuna olsun." Bu sözler, hükümdarın kent Tanrısının iradesinin bir aracından başka bir şey olmadığı görüşündeki bir kimse için çok olağandır. Fakat bir an için Lugalzagesi'nin kendisini hiç de bu kavrama uyar görmediğini düşünelim; bu durumda tapınakların yakılıp yıkılması, bu işten beklenilen yağma bir yana bırakılırsa, kendini fazlasıyla büyük görmenin bir sonucu olarak değil de, tapınakları kendi tasarılarına direnen merkezler olarak kabul etmesinden ötürüyse, bu metin nasıl açıklanabilir?

Söylediklerimiz, çeşitli temel politik eğilimler arasındaki zıtlıkların, en geç Erken Hanedanlık Dönemi'nin son hükümdarları zamanında ortaya çıktığını açıkça ortaya koyuyor. Daha önce de işaret edildiği gibi, bu bölümde ele alınan zaman diliminin tümü, yani Erken Hanedanlık II ve III dönemlerinin başlıca özelliği olarak, ne

dereceye kadar iç gerilimlerin gösterilebileceği de bir kez daha açıkça ortaya konmuştur. Şu sırada ele aldığımız ve kısa bir zaman dilimini kaplayan son Erken Hanedanlık Dönemi söz konusu olduğunda bile, görülebilir ki, bu evrenin sonlarında kaleme alınmış metinlere bakarak gözümüzde canlandırabileceğimiz durumlar, hakkında bir şey bilmediğimiz ya da çok az şey bildiğimiz biraz daha eski dönemlere uygulanamaz.

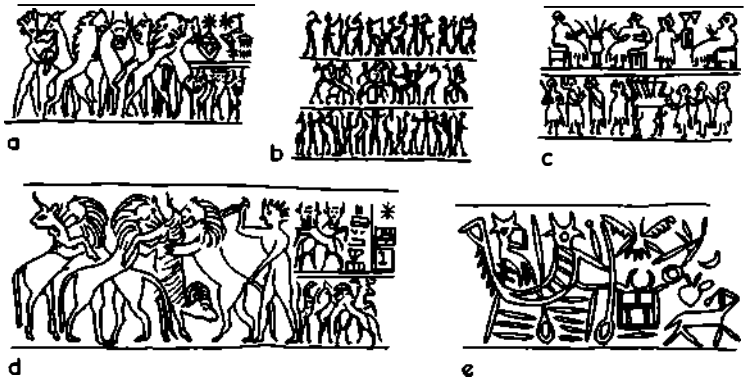
Yardım için arkeolojik kaynaklara başvursak da sonuç daha iyi değildir. Bu dönem hakkındaki bilgilerimiz, birçok nedenden ötürü esas olarak, Babilonya bölgesinin dışında yapılmış kazılardan elde edilmiştir. Uruk'ta bu dönemden hemen hiç buluntu yoktur; Girsu'daki kazılar da çok uzun zaman önce ve günümüzün sorularına yanıt getirmeyen yöntemlerle yapılmıştır. Kiş ve Ur kazılarında, en çok bu dönemin gömü yerleri incelenmiştir. Nippur kazılarının sonuçlarıysa henüz tümüyle yayınlanmamıştır. Bölgenin kuzeydoğu sınırı boyunca Diyala Irmağı'nın [Dicle'nin kolu] suladığı bir bölgede bulunan Asmar Höyüğü, Hafacı ve Acrab Höyüğü adlı üç yerdeki kapsamlı çalışmalardan zengin malzeme elde edilmiştir. Doğrudan doğruya Babilonya gelişme çizgisi üzerinde görülen bu malzeme, Babilonya konusunda bilgilerimizdeki eksikleri kapamak için defalarca kullanılmıştır. Ne var ki, Diyala bölgesiyle Babilonya'nın kendisinden elde edilen buluntuların, küçük öbekler halinde, örneğin sadece silindir mühürlerin ele alınıp karşılaştırılması bile temel yerel farklılıklar ortaya koyar.

Yazık ki, elimizde bu dönemle ilgili olarak bir arkeolojik bilgiler dağarı yoktur. Halbuki, örneğin Uruk'ta bundan hemen önce gelen dönem ve aynı bölge için değişik bağlamlardan sahip olduğumuz malzeme, aynı dış koşullarda meydana gelen çok yönlü gelişmeleri aydınlatır. Bu nedenle Erken Hanedanlık II ve III dönemleri için karma bir görünüm toparlayabiliriz. Bu, değişik parçaları değişik bölgelerden ve değişik bağlamlardan sağlanmış ve çeşitleri birbirine benzemeyen buluntuların sağladığı bilgilere dayanan bir görünümdür. Böyle bir yöntem ancak bölgesel, toplumsal ya da ekonomik ayrımlar bulunmadığı yolundaki gerçek dışı bir varsayımı ka-

bullenirsek yaşama geçirilebilir; bundan ötürü de, bu çeşit malzemeden bireysel gelişmeler konusunda bir bilgi edinmemiz beklenemez. Bu nedenledir ki, o dönemin büyük toplumsal çatışmalarının sanat yapıtlarına ya da başka elle tutulur arkeolojik bulgulara yansıdığını göremeyiz.

Fakat arkeolojinin sağladığı verileri, bir önceki dönemde yararlandığımız yönteme benzer bir yaklaşımla değerlendirebilmemizi sınırlayan başka bir görünüm vardır. Çünkü arkeoloji yoluyla bulabildiklerimizin biçimi, görünümü, düzeni elbette bu dönemin de belirli bir noktasında, toplumsal koşullar -değer yargılarıyla, gerektirdikleriyle- tarafından etkilenmiştir; öyle ki söz konusu bulgulara bakarak bir dereceye kadar o koşulları tanıyabiliriz. Örneğin, birkaç bağlantısız nadir görülen örnekteki değişimleri arkeolojik bulgular üzerinden inceleyerek, söz konusu dönemde ortaya çıkan teknik yenilikleri öğrenebilir ya da o değişimlerle toplumdaki değişimler arasında bir bağlantı kurabiliriz. Bir önceki dönemde sadece önemli teknik yenilikler ortaya çıkmakla kalmamış, aynı zamanda o yeni teknik araçları ya da teknolojik yardımları kullanma yolları yeni bir biçime dökülmüştür. Bir örnek olarak seramiği ve mühürleri verebiliriz. Çanak çömlek artık sadece seri üretilmektedir. Mühür yapımında matkap gibi, kesici çark gibi "hızlı" mekanik araçlar ve kazı kalemi gibi "yavaş işler", araçlar aynı zamanda ve öylesine bir beceriyle kullanılmaktadır ki, karışık sahneler dahi taş silindire oldukça kısa sürede kazınabilmektedir (Resim 48). Artık "ucuz mühür" "pahalı mühür" ayrımı önemli bir rol oynamamaktadır. Bu nedenle, o dönemden sonra soyut yani çok az bireyselleştirilmiş mühre pek az rastlarız. Bunların da bir önceki dönemde taşıdıkları anlama artık hiçbir biçimde sahip olmadıklarını söyleyebiliriz.

Buna karşın mühürlerin incelenmesi, yine de anlamlı açıklamalar getirir. Fara'da bulunmuş silindir mühürler ve mühür baskıları arasında, Erken Hanedanlık II Dönemi'nin son bölümünden başlayarak, üzerinde kişi adı bulunan örneklere rastlarız. Bir mührün bireyselleştirilmesinde en ileri aşama olan bu adım, sadece insanların kişilik belirleme isteklerini ya da bu yolda bir baskı gördükleri-

Resim 48. Babilonya'nın Erken Hanedanlık II ve III dönemlerine ait silindir mühür çeşitleri.

ni ortaya koymakla kalmaz, aynı zamanda mühürler üzerindeki süslemeyi çeşitlendirerek bireyselleştirme olasılıklarındaki sınırı da zorladıklarını göstermektedir. Nüfusun artması, kentleşmenin yoğunlaşması -bunun, ülkede büyük ekonomik girişimlerin sayısını artırdığı kolayca tahmin edilebilir- ile hem Babilonya'nın içinde hem dışarıyla kurulan yakın bağlar nedeniyle, gündelik işlerini yürütmek için bir mühre gereksinim duyanların sayısı artmıştır. Hele artan ticaret ilişkileri, herhalde daha soyut ve sadece yerel topluluğun küçük çaptaki anlaşmasının değil de bölgelerüstü bir anlaşmanın gereklerinin karşılanmasına bağlı araçlar yaratmıştır.

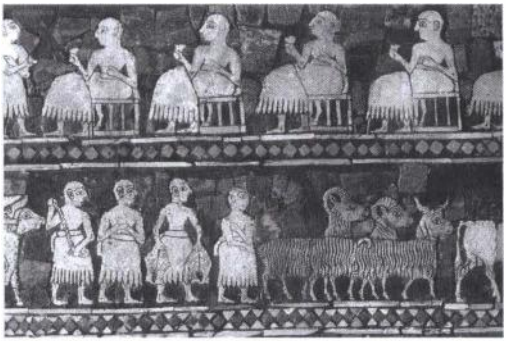
Ur Kral Mezarları denilen yerden çıkarılan ve Erken Hanedanlık III Dönemi'nin başlangıcına tarihlenen buluntular, dış dünya ile kurulan ilişkilerin örnekleri olarak, gözümüzün önünde geçit yaparcasına sergilenir. Altın, gümüş gibi değerli metallerden yapılmış nesnelerin, bakır ve bronz silah ve takıların, kaplar ve araçların, değerli ve yarı değerli taşlardan ve başka renkli taşlardan yapılmış takıların zenginliği adeta sınırsızdır. Her bir örneğin kökenini kesinlikle belirtemesek de, hepsinin Babilonya dışından sağlanmış olduğunu biliyoruz. Saptanabilen hammadde kaynaklarının bugün İran sınırları içinde kalan yörelerde, Afganistan'da, Pakistan'da ve Kör-

fez çevresindeki topraklarda bulunduğu belirlenmiştir. Ancak bazılarının, özellikle metallerin, nerelerden sağlandığı hâlâ aydınlanamamıştır. Pek çok temsil binası için kullanılmış büyük miktarda kerestenin kaynağı için de aynı şeyi söylemek gerekir; çünkü yerel olarak bulunabilecek tek çeşit yapı kerestesi hurma ağacı gövdesidir, o da büyükçe yerlerin üzerini kapamaya uygun değildir, çatı hemen bel verir. Ancak yapı kerestesinin Erken Hanedanlık III Dönemi'nin sonlarında -Lübnan ve Batı Suriye dağlarına sonradan verilen adla- "Gümüş Dağlar"dan geldiği yolunda cılız bir ipucu vardır.

Elbette komşu bölgelerle ticaret, İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi'nden elimizde bulunan örneklerin gösterdiği gibi, bir önceki dönemde de çok canlıydı. Ne var ki hızlı kentleşme, daha önce epeyce küçük olan yerlerin büyüyerek birer merkez boyutlarına varması sonucunu doğurmuş, bu durumun getirdiği güç, yapılarını da peşinden getirerek, herhalde bu alış verişin amaçlarını eskisine oranla çok büyütmüştür. Bu ticaret artık bir ticaret durağına ya da ticaret yolları için herhangi bir korumaya hiç gereksinim duymuyor fakat bir ticari girişimin karşılıklı yolları boyunca yürütülüyordu.

Ticari ilişkinin artık biri yüksek derecede uygarlaşmış, öteki örgütsel yapısı hayli düşük iki ortak arasında değil de, aralarında ancak derece ayrımı bulunan iki kentli ortak arasında yürütüldüğü bir dönem için bu, elbette çok doğaldır. Bu ortaklardan bildiğimiz en iyi örneği, Suriye'nin kuzey kesimindeki Mardih Höyüğü'nden -eski Ebla- yakın bir geçmişte çıkarılan olağanüstü buluntularla öğrenmiş bulunuyoruz. Ancak bu örnek daha sonra ele alınacaktır.

El sanatlarının düzeyi hakkında, Ur ve Kiş'in Kral Mezarlıkları denilen yerlerinden çıkarılan buluntular, bize, önceleri saray çevresi olarak görülen, sonra o çevrenin dışına çıkan -o mezarlıklar dışında sadece tek tük örneklerde karşılaşacağımız- bir görüntü sağlar. Bulduğumuz malzeme arasında telkârinin yapılış biçimleri, granülü ya da bulgurlanmış denilen türden silah kınları, usta işi kakma eşyalar ya da çeşitli maddelerden yapılmış çeşitli tipte kabartma ya da yontu nesnelerden hangisine daha çok hayran olacağımızı bilemeyiz.

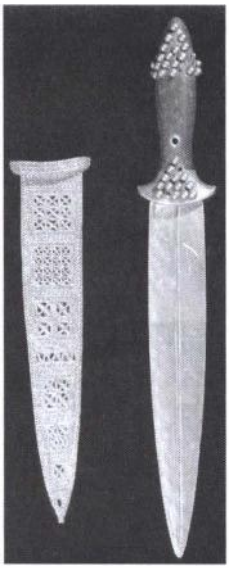

a

b

c

Resim 49. Ur'daki Kral Mezarlığı'ndan buluntular: (a) Kakma levhalar, (b) Meskalamdug'un altın miğferi, (c) Altın hançer ve kını.

Burada karşımızda bulunan nesneler, uzun bir el ustalığı geleneğinin sonucudur. Bu nesnelerdeki başlıca dışa vuruma, hükümdar evinin işleyişinde, yönetiminde görülen ve son derecede ileri bir uzmanlaşma eğiliminin kanıtları diye bakarsak, bu hiç de yanlış olmaz.

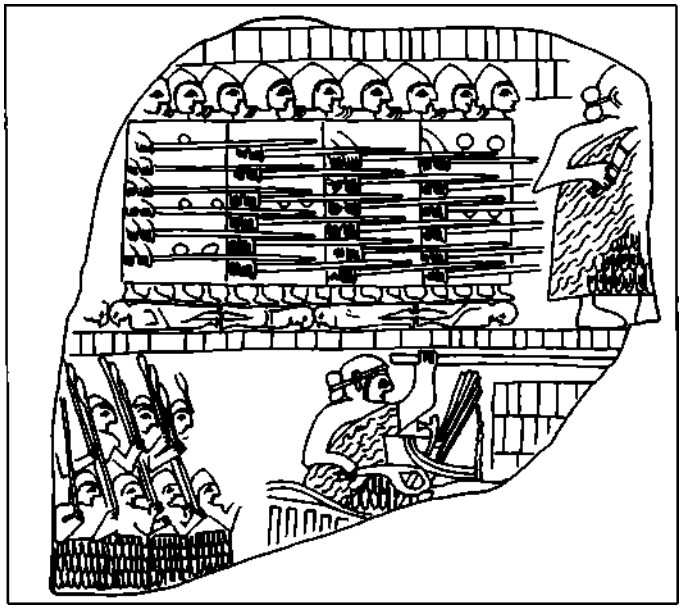
Bu mezar buluntularının, uzun bir geleneğin sadece kısa bir bölümünü aydınlattığı, aslında başka yönden de ilginç olan Diyala yöresindeki kazılarda elde edilen buluntular dizisinde de açıkça belli olur. Cemdet Nasr Dönemi'nden Akkad Sülalesi Dönemi'ne kadar giden uzun bir zaman dilimi boyunca, tapınak yapılarındaki birçok yerde kazı yürütenler, her tapınağın malvarlığına ait heykel saklama yerleri bulmuşlardır; bunlar zaman içinde bir noktaya kadar gider, ondan sonra yerlerini yeni kavramlara ya da yeni heykellere bırakır ve eskilerin tapınak yöresine gömülmüş oldukları görülür (Resim 50). Yalnızca miktarları bile bizi bunların kült yontuları olduğunu düşünmekten alıkoyar. Öte yandan, daha sonraki bir dönemde gün ışığına çıkarılmış aynı çeşit yontuyla bir karşılaştırma yapınca, ortaya "dua heykelleri" denilen nesnelerle karşı karşıya olduğumuz yolunda çekici bir varsayım çıkar. Ancak sonraki yazıtlar-

Resim 50. Tell Asmar'da (Irak) bulunmuş ve Erken Hanedanlık II Dönemi'ne tarihlenen heykeller.

dan öğrendiğimize göre bu heykeller tapınağa bir hayırsever tarafından, Tanrının önünde ve onunla doğrudan ilişkide olarak hayırseverin yaşamına dua etmek üzere konulurdu. Bu çeşit buluntular daha önceki tabakalardan çıkarılmadığı için, bu amaçla tapınağa heykel konulmasının Erken Hanedanlık Dönemi'nde başladığını hayli güvenle söyleyebiliriz. Bu gözlemin önemi, dinsel düşüncelerde bir değişimi yansıtmasındadır. Tanrının bu yolla etkilenebileceğini düşündüren bir Tanrı kavramı, Tanrıda sadece tinsel bakımdan yüksek olanı gören kavramdan temelde ayrılır. Bu, içindeki Tanrıların bir ailenin bireyleri gibi sıralandıkları panteonun dayanacağı Tanrıbilimsel arayışın önkoşulu olarak gördüğümüz 'insanlaştırılmış Tanrı' imgesidir. Şaşılacak olan şu ki, heykelleri sunmuş olanlar, sadece belirli bir yerdeki yüksek sınıf insanları değildir; bunu, buluntuların bir yerleşim yerinin külte ayrılmış başlıca alanlarındaki büyük binalardan değil, konut kesimlerindeki ufak dua yerlerinden de çıkarılmasından anlıyoruz. Bundan çıkaracağımız sonuç, "dua heykelleri" dikme âdetinin -elbette heykellerin yaptırılmasının da- çok yaygın olduğu ve elbette o dönemde gerek sanatçıya gerek hammaddeye büyük istem duyulduğudur. Bu gözlem açıkça, uzmanlaşmanın sürekli artması bağlamı içinde yer alabilir.

Buna koşut olarak kabartma yontu sanatında, olay anlatan tarihi kabartmalara doğru bir değişim görülür. Bunun, ilk tarihsel bilgi veren yazıtlarla aynı zamanda ortaya çıkışı bir rastlantı değildir. Elimizdeki en iyi örnek -ne yazık ki, aynı zamanda hemen hemen tek örnektir- Lagaş'ın hükümdarı Eannatum'un "Akbabalar Dikmetaşı" (Resim 51) denilen dikmetaştır. Lagaş ve Umma kentleri arasında çıkmış ve başka kaynaklardan da bildiğimiz sınır anlaşmazlığının ayrıntıları uzun bir metinle anlatılır. Metinle birlikte sürtüşmenin önemli noktalarının betimleri de verilmiştir. Dikmetaşın büyük bölümünü oluşturan parçada, hükümdarın yönetimi altında birçok asker biriminin yola çıktığına tanık olunur. Taştan bugüne kalan başka parçalarda, Girsu'nun Tanrısı Ningirsu'nun düşman saflarından esirler alması, Lagaş saflarında ölenlerin gömülmesi, dikmetaşa adını veren akbabaların düşman ölülerinden parçalar götürmelerinden başka bir sahne kalmamıştır. Ancak bu sah-

Resim 51. Eannatum'a ait ve Erken Hanedanlık III Dönemi'ne tarihlenen "Akbabalar Dikmetaşı"nın en büyük parçasının bir yüzü.

neler, yazık ki, kabartmalı yapılmış kesimin ancak üçte biridir. Ayrı ayrı betimler, bir bütünü sunan kompozisyon yöntemindeki gibi yan yana dizilmiştir; öyle ki, birbiriyle ilgisi olmayan betimlerin ayrı kağıtlar üzerinde seyredildiği izlenimi uyanır. Bir sahnedeki figürler, ne kişilerin özellikleri ne de vücut parçaları, hiçbir biçimde birbirleriyle benzerlik göstermezler. Bu söylediğimizin pek uç bir örneğini, komutanın arkasında yürüyen askerlerde görüyoruz. Kalkanların oluşturduğu duvarın üzerinden görülen başların sayısı, kalkanların üzerinden mızrakları kaldıran kolların sayısına da ayakların sayısına da uymaz.

İlk dikildiği yerden başka bir yerde bulunduğu için, bu taşın işlevi konusunda herhangi bir şey söylemek zordur. Yazıtın içeriğine bakılırsa bu, Umma ile çarpışmasında Lagaş'ın yengisini kanıtlayan bir son zafer belgesidir. Bunun bir aldatmaca olduğunu, Eannatu-

m'un torunu ve kendisi de bir Lagaş hükümdarı olan Entemena-'nın bir yazıtı gösterir. Yazıtta çatışmanın bir özeti verilmektedir. İç çatışmaların böylesine yoğun olduğu ve tarihsel olay anlatan kabartma sanatı gibi bir anlatım aracına sahip olunan bir dönemde, bunlardan bugün elimizde bulunan örneklerden çok daha fazlasının üretilmiş olduğunu rahatlıkla varsayabiliriz.

Bir geçici özet yapmak üzere diyebiliriz ki, incelemekte olduğumuz bu dönem, tümüyle tarihsel bakımdan değerlendirilebilir yazılı ilk bilgiyi bize sağlamış, ancak bir bütün olarak henüz yazının emekleme aşamasına oturtabileceğimiz bir dönemdir. İlk kez, geniş ölçüde ilişkilere kesin bir ad koyabileceğimizi sanıyor fakat hemen arkasından elimizdeki malzemenin yetersizliği nedeniyle birçok sınırlamayla karşılaşıyoruz.

Böyle metinlerde dile getirilen bilgileri, önceki döneme genelleyerek, bilgi eksikliği nedeniyle kalmış eski boşlukları doldurma hevesi elbette doğal bir istektir. Ne var ki, bilgimiz ancak şunu doğrulamaktan öteye gitmez: Tüm alanlarda değişiklik coşkusu o kadar büyük, gelişmeler o kadar çeşitli ve karmaşıktı ki, hemen sonra kaleme alınan metinlere bakarak bir genelleme yapmak bile aldatıcı yargılar çıkarmaktan başka sonuç vermez.

Artık dikkatimizi Babilonya'nın komşu yörelerine çevirirsek, aynı zorlukların daha belirgin biçimlerine rastlarız; çünkü orada kaynaklarımız daha da yetersizdir. Örneklerin çoğunda, bu dönemlerin Babilonya'dakiler gibi şiddetli değişiklikler ve iç gerginliklerle yaşandığını sezinlemekten öteye gidemiyoruz. Bu komşu yörelerin tarihsel bağlamını canlandırma olanaksızlığını pekiştiren bir etmen üzerinde ne kadar durulsa yeridir. Bu, bir yerden sağlanmış metinlerin, bir kazıdan çıkarılmış buluntuların daha geniş bir yöreye ya da tüm bölgeye uygulanarak, bunlardan birtakım sonuçlar çıkarılması yolundaki uygulamadır. Babilonya, sulama yapısının kaynağı tümüyle Fırat'a bağlı olduğu için, yerel farklılıklara karşın, içte gittikçe daha büyük işbirliğine yönelmek zorundaydı. Ancak buna ters olarak, Kuzey Mezopotamya ve Suriye'nin düzlüklerinde bulunan ve ekonomileri yaygın tarım biçimlerine dayanan büyük yerleşim yerleri arasında büyük boşluklar vardı; böylece birbirlerine da-

ha az bağımlı olarak gelişiyorlardı. Özetle, ortak öğelere, sadece istendiği oranda başvuruluyordu.

Anadolu ya da İran gibi öteki yörelerde, kesimleri birbirinden ayıran yüksek dağlar türünden topografik zorluklar da ek bir etmen oluştururdu. Babilonya ile komşusu yörelerin ayrı yollardan gelişmesinin, nasıl bu coğrafi ayrımlardan doğduğunu dördüncü bölümün sonunda görmüştük. Dış koşullarca birden çok yönden etkilenen Babilonya, yeni ve daha etkili örgütlenme biçimleri kurabilmiş, sürekli karşı karşıya kaldığı yeni güçlükler de başka gelişmelere zemin hazırlamıştır. Yeni sorunlarla o kadar yoğun biçimde boğuşmayan komşu yöreler ise Babilonya'yı izlemeğe gerek görmedikleri gibi önlerine böyle bir olanak da çıkmamıştır. Çok geniş bir toprak parçasına yayılmış bu yörelerden sağlanan buluntuların sınırlı sayısı, buralarda gelişmenin yavaşladığı, böylece de Babilonya ile komşusu yöreler arasındaki farkın büyüdüğünü düşündürebilir. Ne var ki, bu sonucu çıkarmak kesinlikle bir yanılgıdır; çünkü böylelikle, araştırmadaki bir boşluğu yanlış yorumlamış oluruz. Her ne olursa olsun, eldeki birkaç örnek göstermektedir ki, komşu yörelerde de bir gelişme sürüp gitmiştir. İlk önce Erken Hanedanlık Dönemi'nin son kesiminde görülen bu gelişmede kentsel merkezler ortaya çıkmış olup, her örnekte belirgin bir yerel gelişme gözlemleriz.

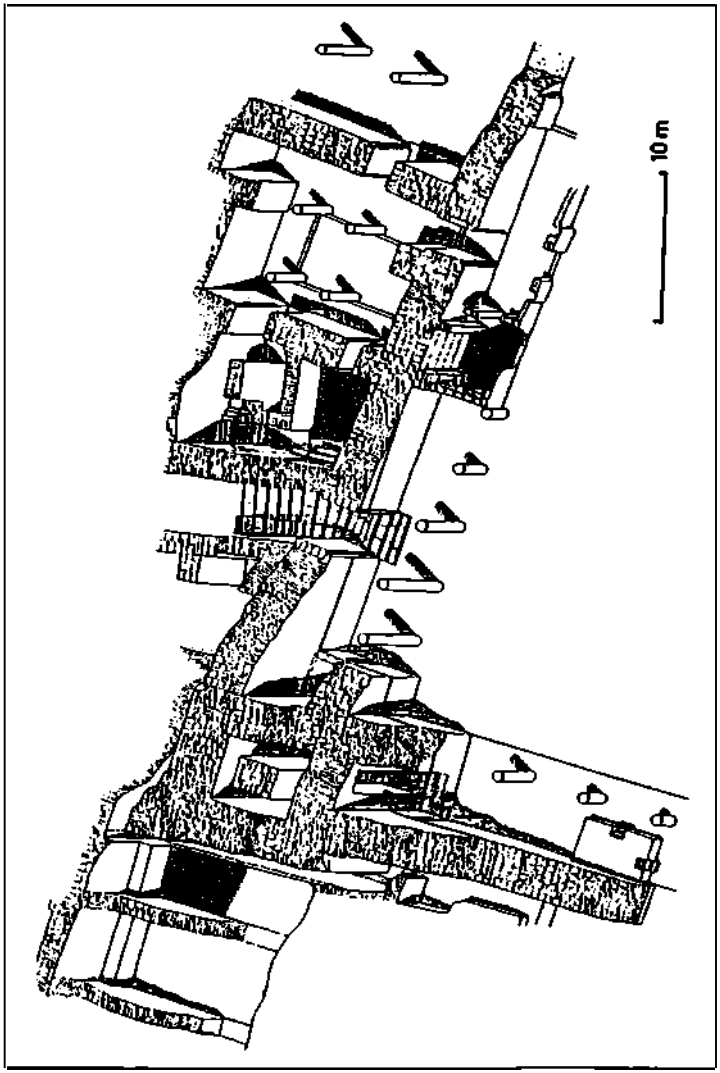
En önemli gelişmenin Suriye'de olduğunu, eski Ebla'dan çıkarılan görkemli buluntulardan anlıyoruz. Orada, tüm ölçütlerimize göre kent denilmesi gereken bir topluluğun Erken Hanedanlık III Dönemi'nde Babilonya'dan alınmış yazı ve daha yüksek düzeydeki yazınsal ürüne sahip olacak bir örgütlenme düzeyine erişmiş olduğu anlaşılıyor. Babilonya yazı sistemi de, Ebla'nın bir Sami dili olan yerel dilini kaleme almaya uyarlanmıştı. Yazı, hem yazınsal metinler üretmede hem de işlerin kaydını tutmada kullanılıyordu. Babilonya'da yazının başlangıç aşamasında olduğu gibi, Ebla'da da ekonomik örgütlenme biçimleri öylesine karmaşıklaşmıştı ki, artık yazılı bir kayda gereksinim duyuluyordu. Ne var ki, bu koşutlukları kurarken Babilonya uygarlığının verdiği örneği küçümsememeli-

yiz. Yazının bulunması onuru tümüyle o uygarlığa aitti; orada çıkmıştı ama taklit edilmesi de olağan bir sonuçtu.

Bütün bunlara rağmen, her şeyden önce Ebla'daki gelişmenin yüksek düzeyi konusunda söylenenlerin, sadece Erken Hanedanlık Dönemi'nin son evresi için geçerli olduğunu, çünkü yazılı buluntuların yalnızca o zaman diliminden kaynaklandığını söylememiz gerekir. Daha eski tabakalardan kalan kesimler ancak bir dereceye kadar kazılabilmiştir; öyle ki o zamanlardaki yerleşim yerlerinin örgütlenme derecesi konusunda hiçbir şey söylenemeyeceği açıkça belli olmaktadır ve yazının kullanıldığı evrenin karmaşıklığı bize çok hızlı bir gelişmenin sonucu gibi gelmektedir. Ne var ki, bu noktada bir kez daha Babilonya'da yazının ilk ortaya çıkışıyla ilgili olarak söylediklerimize dönmek zorundayız. Yazının ortaya çıkabilmesi için, topluluktaki ivedi sorunların yazı kullanılması yoluyla çözülebileceği bir gelişme düzeyine erişilmiş olması gerekir. Şu halde, yazının ortaya çıkışından önceki dönemin gelişme düzeyinin, en çok ekonomik alanda fakat aynı zamanda başka görünümlerinde de epeyce yüksek olması gerekir. Bu demektir ki, Ebla'nın -aşağı yukarı Babilonya'da yaşanan Erken Hanedanlık II ve III Dönemleri'ne denk düşen ve buluntulardan pek az tanıdığımız- İlk Tunç Çağı II, hiç de ilk bakışta sanıldığı gibi az gelişmiş bir dönem değildir.

Suriye'nin öteki kesimlerinde bu gelişme düzeyine ne dereceye kadar erişilmiş olabileceği sorusu henüz yanıtlanamamıştır. Örneğin, Hama'da ve Hueyra Höyüğü'nde yapılan ve bu dönemden kalıntılar ortaya çıkarılan kazılarda metin bulunmamış olmasını olumsuz bir yanıt sayamayız. Ebla'da ilk metin bulununcaya kadar on yıl boyunca sıkı çalışılması gerekmişti. Şu halde, kazı yürütenler arasında Ebla'yı o zaman dilimi için Suriye'nin merkezi kabul edenler, haksız olmasalar da, abartılı bir tutum içindedirler.

Yazık ki, bu yörede sorun sadece az sayıda kazı yapılmış olması değildir; bundan başka, bulunanlar üzerindeki çalışmalar da henüz ilk aşamalarındadır. Bundan ötürü, Ebla ya da Hueyra Höyüğü'nde, yerel gelişmeye ait olanla Babilonya etkisinden gelenin ay-

Resim 52. Ebla'da (Suriye) bulunmuş ve Erken Hanedanlık III Dönemi'nin geç kesimine tarihlenen G Sarayı'nın eşölçümlü (izometrik) görünümü. Gölgeli kesimler: Metinlerin toplu olarak bulunduğu yerler.

rımı henüz doyurucu biçimde yapılamamıştır; halbuki bu, Babilonya ile ilgili bir zamandizinsel saptama için gereklidir. Ayrıca, ancak bu zamandizinsel çerçeve konusunda bir temel bilgimiz olması durumunda, iki bölge arasındaki ilişkiler hakkında daha kesin konuşabileceğimizi de eklemek gerekir. Kuzey Suriye kadar uzak bir yerde, Babilonya'da yapıldığı ya da oradan esinlenildiği yapıldığı kuşku götürmez nesneler bulunmasından başları dönen araştırmacılar, bugüne kadar, zaten bu pek açık olan ilişkilerden söz etmiş, bağımsız yerel gelişmeye dikkatlerini yeterince vermemişlerdir. Batıdaki büyük yerleşim yerlerinin Babilonya üzerindeki karşı etkileri pek az tartışılmış, tartışıldığında da hep çekince ile ele alınmıştır. Böyle bir etkileşimin kesinlikle var olduğu bir yana, bu soruna hiç değilse yazınsal metinlerin kaleme alınması konusunda olumlu yanıt verilebilir, yani batının Babilonya üzerinde etkisi olduğu söylenebilir. Babilonya'daki Şuruppak ve Ebu Salabih yerleşimlerinde bulunan metinler arasında birkaç tanesi vardır ki, bunların Ebla'da kaleme alınmış metinlerin kopyaları olduğunu bugün açıkça belirleyebiliyoruz. Aynı biçimde, yazının Erken Hanedanlık III Dönemi'nde sözlü dilin tüm inceliklerini vererek karmaşık metinlerin kotarılabildiği bir araca dönüşmesi, daha önce de işaret edildiği gibi, ancak Sümer dili konuşmayan grupların yardımıyla gerçekleşebilirdi. Bu gruplar arasında, Babilonya'da yaşayan ilk Akkadlara ek olarak Sami Eblalılar gibi grupların rol oynadığı herhalde kesindir; çünkü her durumda insanlar, kendi dillerini yazıya dökebilmek için yazının yapısını değiştirmek gereğini duyuyorlardı. Bundan daha güçlü bir etkileşim zor düşünülebilir; ancak Babilonya yazısının yeniden düzenlenişinden sonradır ki, metinler bizim Babilonya uygarlığı konusundaki ana kaynağımız olmuştur. Başka alanlarda, örneğin arkeolojik kalıntılarda etkileşimin izlerini bugüne kadar fark etmeyişimizin nedeni, bilgimizdeki henüz doldurulmamış büyük açıklardır.

Seramik buluntularından çıkardığımıza göre, İlk Tunç Çağı'nda - Suriye ve Anadolu söz konusu olduğunda Erken Hanedanlık I Dönemi'nden Üçüncü Ur Sülalesi döneminin sonuna kadar olan süre

için bu ad kullanılır- Anadolu'nun çeşitli çanak çömlek ithalinden ötürü Suriye ile sıkı bir ticaret ilişkisi vardı. Ne var ki zaten İlk Tunç Çağı II için -bu, aşağı yukarı Babilonya'nın Erken Hanedanlık II ve III dönemlerine denk düşer- elimizde seramikten başka bir şeyin hemen hemen bulunmaması, bu bölge için ileri süreceğimiz herhangi bir yargının, sonuçta yaklaşık değrelendirmelere dayanacağını gösterir. Buluntuların durumu, bizi genel olarak sürekli bir yerel gelişme ile karşı karşıya bulunduğumuzu söylemekten öte bir sonuca vardırmaz.

Sanırız ki bunu, aynı zamanda İlk Tunç Çağı III -bu, Akkad ve Ur'un III. evreleridir- kalma malzemeye dayanan bir gözlem de doğrular. Aynı yerleşimlerde, katmanların birbirini izleyişinin arkeolojik incelenmesinde, gücün merkezileşmesinde bu dönemde bir değişiklik olduğu görülür; ağa konaklarının o zamana kadar görülmemiş bir biçimde geliştiği göze çarpar.

Kaynaklarımız, Batı İran ve Zağros bölgeleri için de yeterli değildir. Her ne kadar bu dönemden kalıntılar birbirinden ayrı birçok yerde bulunmuşsa da bunlar öylesine sınırlıdır ki, elde değerlendirilebilecek sadece çanak çömlek vardır. Bu kanıttan da yine tüm alanlarda, sürekli bir yerel gelişme bulunduğunu çıkarabiliriz. Yerleşim yerleri konusundaki veriler arasında, batıdaki denize doğru uzanan ovalarla temasların göze görünür işaretlerini bulamayız ama başka kaynaklardan öğrendiğimize göre, böyle ilişkiler olmuştur. Orta İran'ın güney kesimine düşen Tepe Yahya'nın bu dönemde, kloritten yapılma kabartmalı kaplar üreten önemli bir merkez olduğunu daha önce söylemiştik. Babilonya yerleşimlerinin Erken Hanedanlık Dönemi tabakalarında bulunmuş bir dizi kap kacağın İran kökenli olduğu, başkalarıyla karıştırılamayacak görünümlerinden anlaşılmıştır.

Zağros Dağları'nın orta kesimindeki Luristan mezarlıklarının gün ışığına çıkarılışı, sıkı bağlar konusunda ikinci bir kanıt sağlamıştır. Birçok ayrı mezarlıkta içlerinde zengin ölü armağanları bulunan mezarlar, bakırın nereden çıkarıldığı konusunda işaretler vermek-

tedir. Bu hammaddenin başlıca müşterisi olan Babilonya'da ve Ubeyd Dönemi'nden başlayarak tüm Babilonya tarihine yayılan bir zaman dilimi içinde yapılmış nesnelerden bol bol buluruz. Erken Hanedanlık II ve III dönemlerinde Babilonya'dan ithal edilmiş pek çok nesne, doğrudan temasların yadsınamaz bir kanıtıdır.

Geri kalan iki bölge olan Susiana ve Kuzey Mezopotamya da, başka bir biçimde olmakla birlikte, Babilonya ile yakın temaslarda bulunmuştur. Susiana'daki yerleşimin, daha Uruk döneminde başlayan gerilemesi, Erken Hanedanlık II Dönemi'nde son sınırını bulmuştur; o dönemde Sus bir yana bırakılırsa, oturulan pek az sayıda yer kalmıştır. Sus'ta gün ışığına çıkarılan merkezi terastan anlaşıldığına göre, Sus hâlâ önemli bir merkezdi. Ne var ki elimizde bu konuda hemen hiç kanıt olmadığından, Sus'un Babilonya'daki gelişmenin ne kadar uzağında olduğu konusunda bir şey söyleyemiyoruz. Sadece, tek satırlık birkaç yazıt vardır, onlar da ne sayı ne içerik bakımından yeterli düzeydedir. Bir önceki zaman diliminin yani Babilonya terminolojisiyle Erken Hanedanlık I Dönemi'nin sonunda yazılı gelenek kesilmişti, boyalı çanak çömlek geleneği yeniden canlanıyordu. Boyalı çanak çömlek, Son Uruk Dönemi'nin Babilonya tipi boyasız çanak çömleğinin baskın çıkmasıyla, tam bir duraklama dönemine girmişti; fakat ondan sonra da Babilonya gelişmesinin izlenmesinden tümüyle vazgeçildiği açıkça bellidir. Bir sonraki aşamada, Erken Hanedanlık Dönemi sonlarındaysa, Babilonya etkisi yeniden artmaya başlar.

Bu yeni gelişme, silindir mühürlerin daha sık ve Babilonya'dakiyle aynı çizimlere sahip olarak görülmeye başlamasıyla, epeyce somut olarak fark edilir. Hepsinden önemlisi, çizimlerin Babilonya'dakilere benzer değişikliklere uğramasıdır. Bu evrenin sonuna doğru, Erken Hanedanlık III Dönemi'nde fakat en çok Akkad Sülalesi zamanında yazı, bir kez daha Babilonya'dan alınmıştır. Birinci kez -İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi'nde- alınışının tersine, bu kez Elam dilini kendi yazı yapısıyla yazmak üzere, sadece yazı düşüncesi ve uygulaması alınmıyordu; alınan hem dil hem yazıydı. Böylece Sus'ta-

ki metinler Sümer dilinde kaleme alınıyordu; bu, daha sonra Akkad dilinde de yapılacaktı. Ne var ki, elimizde birkaç tane Elam dilinde metin vardır; bunlar Elam halkının kendi dillerini yazıya geçirmeyi bildiğini ortaya koyar. Akkad Sülalesi zamanında Elam'ın, kendi başkenti Sus ile birlikte, söz konusu sülalenin mülkiyetindeki yabancı topraklardan sayılması, Sus hükümdarının kendi yazılarında, kendinden Akkad hükümdarının bir hizmetkarı diye söz etmesi, aslında bir yenilik değildir ama bir sonraki zaman dilimi olan Erken Hanedanlık Dönemi'ndeki durumu göstermektedir.

Kuzey Mezopotamya'daki durum başkadır ve ona şimdilik pek ulaşamayız. Babilonya'da İlk Gelişkin Uygarlık Dönemi'nden önceki evrede yerel geleneklerle, Güney Mezopotamya'dan etkilenmiş yerleşimler yan yana var olmuştu. Güneyin etkilediği bu yerleşimler yok olmuştur ya da en azından Uruk Dönemi'nden sonra onları belirleyememekteyiz; ne var ki bu, bilgimizin çok kısıtlı olmasından ileri geliyor olabilir. Örneğin Ninive V denilen seramik ve onun boyama biçeminin özellikleri gibi bölgede gelişen yerel gelenekler, bütünüyle ele alınsa dahi pek belirgin farklı bir görünüm vermezler.

İlginçtir ki aynı şeyi Ninive yerleşim yeri için de söyleyebiliriz. Ninive bize, güneyin Son Uruk Dönemi'ndeki etkisinin en iyi örneklerini Uruk çanak çömlekleri, devrik ağızlı kaseler ve silindir mühürlerle vermiştir. Güneyle temas, daha eski olan yerel geleneğe karşın elbette kesilmemiştir. Şu halde, Assur'da Tanrıça İştar'a adanmış tapınağın H ve G tabakalarından çıkarılan Erken Hanedanlık Dönemi son kesimi buluntularına, bugün göründükleri kadar birbirlerinden bağlantısız, ayrı parçalar olarak değil, süre gelen bu temasların ürünü diye bakmamız gerekir. Söz konusu buluntuların çoğu, özellikle yontular, kuşku götürmez biçimde Babilonya geleneğinin ürünleridir. Ancak Kuzey Mezopotamya'nın gelişmesi için daha kesin bir şey söylememize, elimizdeki malzeme ne yazık ki burada da izin vermez. Fakat malzemeyi iyice incelersek, genel olarak görürüz ki, burada daha sonra pekişip, gelişmelerle doğru-

lanacak bir eğilim vardır. Babilonya'nın tüm komşu yöreleri arasında, sadece ileride Assur olacak olan Kuzey Mezopotamya, bir yandan bağımsızlığını az çok korurken öte yandan Babilonya'nın gelişmesine katılarak bir denge kurabilmiştir. Babilonya ile öteki bölgeler arasındaki ilişkiler, bağımsızlık ve bağımlılık arasında çeşitli derecelerden geçerken, Babilonya ile kuzey arasındaki ilişkiler dingin bir yolda gelişmiş; ileride Babilonya ve Assur arasındaki bağlara egemen olacak olan, mesafeli güç paylaşımına doğru uyumlu adımlarla ilerlemiştir.

Babilonya'nın komşu yörelerini böylece gözden geçirdiğimize göre, Yakın Doğu bölgeleri üzerinde söyleyeceklerimizi tamamlamış oluyoruz. Bilgilerimizde hâlâ çok büyük eksiklik varsa da, hiç değilse bölgeler arasında kültürel ve ekonomik gelişme açısından önemli ayrımlar olduğunu biliyoruz. En gelişmiş biçime sahip bulunanın Babilonya olduğu hiç kuşku götürmez; öyle ki, olaylara, olgulara eğilirken genellikle benimsediğimiz o özetleyici bakışla incelersek, sanki siyasetteki öncülüğü de gelip kendiliğinden Babilonya'nın sırtına oturmuş gibi görürüz. Ancak bu, yanlış bir yargı olur. Babilonya'nın Kuzey Mezopotamya ya da Susiana gibi hemen bitişiğindeki bölgelerin bazılarıyla zaman zaman emperyalist ilişkiler yürüttüğü doğruysa da Yakın Doğu'nun öteki bölgeleriyle pek o çeşitten ilişkiler yürütmüş olamaz. Zaten Kuzey Mezopotamya ve Susiana ile arasındaki bağlar da hep sevgiyle nefret arasında gidip gelmiştir.

Babilonya'nın önder konumunun gittikçe zayıflamasının ilk nedenini, gerçi bu her ne kadar henüz açıkça belli değilse ve gelişmenin bir sonraki evresine kadar açıkça gösterilemese de, Babilonya dışındaki güç odaklarının büyüyerek yavaş yavaş bölgelerötesi bir önem kazanmalarında aramak gerekir. Babilonya'nın daha fazla politik güç kazanmak üzere komşu yöreler üzerinde girişeceği büyük akınlar dönemi henüz başlamadan, bu söylediğimiz şaşırtıcı gelebilir ama hiç de ilk bakışta göründüğü kadar ters bir yargı değildir.

Açık bir örneği bir sonraki dönemde Akkad ve Ur sülaleleri hükümdarlarınınn toprak edinimlerinde görüleceği gibi, böyle akınlar, daha önce hiç tartışılmamış bir üstünlük kurmanın gerekli sayıldığını kanıtlar. Şu halde, o hükümdarların, Babilonya dışındaki yörelerin birtakım bölümlerini politik bakımdan Babilonya'ya bağlama yolundaki girişimleri, Babilonya'nın tüm Yakın Doğu'yu yönettiği bir evrenin başlangıcını göstermez. Bunlar daha çok, Babilonya için bir öndelik döneminin sonu anlamına gelir. Komşu yöreler, örgütlenme biçimleri, elbette kendi politik ihtiraslarına bağlı örgütlenme biçimleri içinde esneklikten öylesine yoksun bir nitelik almışlardır ki, son çözümde Babilonya, bazıları daha da büyük bir iktidara aday birçok büyük merkezden ancak bir tanesi durumuna gelmiştir. Sonunda Babilli Hammurabi'nin devleti, gittikçe yaklaşan yeni güçlere karşı ancak birkaç tampon devletin kalkanıyla korunabilir olmuştu. Durumu iyi değerlendiremeyen Hammurabi, bu tampon devletleri fethetmiş, böylece kendini koruyan kalkanı ortadan kaldırmıştı; sonuç ise Babilonya'nın önder konumunu yitirmesi olmuştur. Bundan yüreklenen Hitit hükümdarı Murşili, Babilonya'ya savaş açmış ve bu savaş Hammurabi sülalesinin sonu olmuştur. Ne var ki bu, Yakın Doğu'da geleceği uzun zamandır belli bir iktidar değişikliğinin açık sonucundan başka bir şey değildir.

VI
İLK "SINIRI BELLİ" DEVLETLER DÖNEMİ (~ 2350 - 2000)

Bu noktaya kadar, ayrı ayrı dönemleri inceledik ve sürecin bir kopması gibi görünen tüm ayrımlara ve değişikliklere karşın, bütünüyle ele alındığında, Babilonya'nın kesintiye uğramamış bir geleneğe sahip olduğunu saptayabildik. Ne var ki, Akkad Sülalesi'nin kurulmasıyla bir çok alanda birtakım temel değişiklikler ortaya çıkar; öyle ki, geçmişle arada bir kopma olduğunu söylemek pek haksız olmaz. Ayrıca, dış belirtiler dikkate alınırsa, bir önceki Erken Hanedanlık Dönemi'nden farklı olan her şeye pekala büyük bir değişim sürecindeki bağımsız öğeler diye bakılabilir. Terslik, çok açıkça görüyoruz ki, Akkad Sülalesi Dönemi'nin tümden değişik biçemini, politik gücün yeni sahiplerine yani Sami kökenli Akkadlara bağlamanın uygun bulunmasındadır. (Nasıl ki, Erken Hanedanlık Dönemi'nin uygarlığı da Sümer etnik grupluyla bağlantılı görülmüştür; hattâ Erken Hanedanlık Dönemi için "Eski Sümer" terimi kullanılmıştır.) Şu halde, tüm ayrımları Sümerlerle Akkadlar arasındaki zıtlıklara indirgemek epeyce basit bir yargı olur.

Farklılık büyüktü. Birdenbire karşımızda Sümer adı taşıyan yöneticiler yerine Akkad adı taşıyanları görüyoruz. Yazınsal ve ekonomik metinlerin hemen tümünde, Sümer dili yerine Akkad dili kullanılmaya başlamıştır. Birçok yerleşim-devlet- yerine artık sınırları belli ve başkenti Akkad olan bir devlet vardır. Ticaret ilişkileri, bir dereceye kadar ayrı ayrı merkezlerle yürütülürken, artık ticaret bir ithalat tekeli aracılığıyla Akkad kentine çekilmeye çalışılmaktadır. Güzel sanatlarda beceriksizce çiziktirilmiş, oranları yanlış insan betimleri gider, yerlerine ince görünümlü, anatomik ayrıntılara varıncaya kadar belirtilen eli yüzü düzgün çizimler ortaya çıkar. Bir betimde en ufak boş yer kalmasından çekinilirken, artık kompozisyonun bir parçası olarak boş bir arka fon isteyerek bırakılmaktadır. Büyükçe kompozisyonlarda öğeler eskiden yan yana dizilirken, betimle-

nen kişilerin ilişkilerinin de betim yoluyla anlatılmasına gidilir olmuştur.

İlerideki sayfalarda öncelikle Erken Hanedanlık'tan Akkad Dönemi'ne geçişi ve politik örgütlenme biçimlerinin bunu izleyen gelişmesini ele alıp, toplumsal ve politik koşulları ayrıntılı olarak anlatmayışımızın nedeni, beşinci bölümde karşılaştığımız sorunların ikili çıkmazından kurtulamayışımızdır. Arkeolojik buluntular, sanat alanı dışında bir şey söylememize pek az olanak tanır; çünkü elimizde sanat alanı dışında pek az kazı verisi vardır. Göstereceğimiz herhangi bir yenilik de olmamıştır. Olmuşsa bile, herhalde bu, arkeolojik düzeyde kendini belli edecek bir şey değildir. Yazılı kaynaklar, küçük çapta bağlantıları, kısa vadeli değişimleri ortaya koyacak kertede ayrıntılı olmaktan epeyce uzaktır. Sadece bildiğimiz malzemeden yola çıkınca da oldukça bölük pörçük bir genel görünüme varıyoruz. Çünkü o malzeme birçok bakımdan bir çalışma temeli kurmamıza olanak bırakmıyor; şu ya da bu görünümünü düzene koyarken bile birtakım tutarsızlıklar ortaya çıkabiliyor.

Katmanbilimi ya da öteki adıyla stratigrafi kuralları uyarınca yapılmış kazılardan elde edilmiş malzememiz yok gibidir. Hemen her zaman, birtakım bağlam dışı tek nesneler konusunda sanat tarihi açısından ileri sürülenlerle yetinmek zorunda kalmaktayız. Üretim yöntemlerindeki az çok hızlı bir değişimin ürünü olduğunu gösteren arkeolojik malzemeyi, ufak bir çabayla bulabildiğimiz zaman dilimleri artık geride kalmıştır. Daha önceki dönemler söz konusu olduğunda, teknolojide ve teknoloji yoluyla elde edilmiş üretim örgütlenmesi biçimlerinde görülen değişiklikler hakkındaki düşünceler, çoğu zaman ekonomik ve toplumsal bağlam konusunda söylenenlerin dayanağını oluşturuyordu. Şu sırada incelemekte olduğumuz dönem içinse bu tür bir kanıt elde edemiyoruz; ancak bu, teknoloji ve örgütlenme alanında başka değişimler olmadığı anlamına da gelmez. Herhalde bu değişiklikler ayrı bir düzeyde olmuştur; öyle ki, en iyi olasılıkla, yapılan malların görünümündeki doğrudan etkiler çok sınırlıydı ya da hiç değilse artık onları farkedemeyeceğimiz derecede sınırlıydı.

Yerleşim düzenleri alanındaki değişiklikler, yani daha eski dönemlerdeki genel gelişme süreci hakkında bize önemli ipuçları vermiş olan değişiklikler konusunda da anlatabilecek az şey vardır. Şurası gerçek ki, bu noktada birtakım varsayımlar öne sürebiliriz; örneğin politik gücün Babilonya'nın kuzeyinde merkezileşmesi sonucunda, o kesimde yerleşim etkinliğinin arttığını söyleyebiliriz. Ne var ki, Akkad Sülalesi Dönemi için, arkeolojik yüzey araştırmalarından hareket ederek yorum yapma olanaklarımız pek sınırlıdır; halbuki önemli bir bilgiyi de ancak bu çeşit araştırmalardan alabiliyoruz. Akkad Sülalesi Dönemi'nde, yerleşim düzenlerini tarihleyebileceğimiz başlıca malzeme olan çanak çömlek öylesine seri bir üretim konusudur ve bir önceki zaman dilimi olan Erken Hanedanlık III, bir sonraki zaman dilimi olan Üçüncü Ur Sülalesi dönemlerinin seri üretim mallarından öylesine az ayrılır ki, bir yerleşimin, adı geçen dönemlerden birine ait olup olmadığını sadece oranın yüzeyinde bulunan çanak çömleğe dayanarak söylemek neredeyse olanaksızdır. Yazık ki, kesin bir tarihleme verebilecek olan mühürler, kil tabletler ve üzeri yazılı tuğlalar, yüzey araştırmalarında sık rastlanan buluntular değildir. Belirleyebildiğimiz kadarıyla da olsa, yüzey buluntularını değerlendirmemiz, önemli bir noktada, bir önceki döneme oranla değişim olup olmadığını bize göstermektedir. O önemli nokta, yerleşim büyüklüklerinin dağılımıdır. Babilonya hemen tümüyle kentsel yapıda merkezlerden oluşan, pek az kırsal yerleşim yerine sahip bir bölge olarak kalmıştır. Akkad Sülalesi Dönemi'nde, yerleşimlerin genel modelinin bir önceki döneme oranla pek değişmediği yolundaki söylem, metinlerle de yalanlanamaz.

Şu halde, sadece elimizdeki kaynaklara dayanarak hareket edersek, çok eksik bir görünüm elde ederiz. Genellikle malzememiz temel bir çerçeve saptamamıza el vermez. Kasabalarda bir merkezi yönetim ve iletişim dizgesi kurulmasının -yani bir "devlet memurluğu" kurumunun yerleşiminin- toplumun sosyal yapısını etkilediğini kabul etmemiz gerektiği için, böyle bir girişim daha da sonuçsuz kalır. Herhalde bu "devlet memurluğu" kurumu, yerel güçlerden çok merkezi yönetimle sağlam bağlara sahip olmalıydı. Üzülerek söyle-

yelim ki, bu sorunun çözümünde yazılı kanıtlardan da pek yardım gelmez. Her örnekte, az çok bir şey belli edebilecek birkaç metin, genel görünüme katkıda bulunamayacak küçücük ayrıntıları aydınlatmaktadır. Ayrıca, metinlerin çok çeşitli yerlerde bulunmuş olması, bizi aynı mozaiğe ait olmayan taşları bir araya getirme yanlışına düşürebilir.

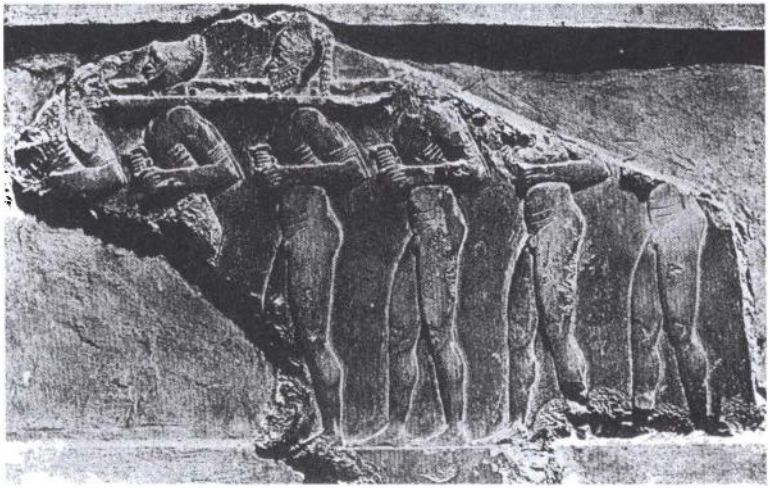
Bütün bu güçlüklere karşın, elimizdeki kanıtlar, tarihsel ilerlemenin pekala tutarlı bir görünümünü çizmemize olanak sağlar. Bir çerçeve sunmak için aşağıda kısaca o görünümün ana çizgilerini veriyoruz. Sami dili konuşanlar arasından bir yüksek sınıf mensubu, Kiş kentinin yönetiminde yüksek bir konuma gelir. Tahtta, "gerçek kral" anlamında Şarukken adını alacak olan -bu ad sonradan Yunanca söyleyişle Sargon olacaktır- bu kişi, bilmediğimiz birtakım koşullar altında, gücü eline geçirir fakat eski Kiş kentini kendine başkent yapmaz da, onun yerine herhalde pek uzakta olmayan eski Akkad kentini seçer. Böylece oraya ilk kez önem kazandıran kişi Sargon olur. Yazık ki bugün o eski Akkad kentinin yerini belirleyebilmiş değiliz.

Sargon, iktidarının çapını büyük hızla genişletmiş, bu arada Umma'nın hükümdarı Lugalzagesi'nin güneyden başlayarak Babilonya'nın büyükçe kesimlerini kendi yönetimi altında birleştirmeye girişmesi, bunda ona yardımcı olmuştu. Lugalzagesi karşısında kazandığı zaferle Sargon, ülkenin çok daha büyük bir parçasının sahibi olmuştur. Sargon tüm yöreyi eline geçirdikten sonra ise, etki alanını Babilonya sınırlarının ötesine taşımaya girişmişti. Kendisinin kaleme aldırdığı yazıtlar, Ebla'dan ve bugünkü Suriye'de, Orta Fırat üzerindeki Mari ve Tuttul'dan söz eder. Daha sonraki bazı metinlerde, Sargon'un Kıbrıs ve Anadolu'ya seferler düzenlediği yazılıdır. Bunlar gerçekten onun tarafından yürütülmüş olabilir. Ne var ki, Sargon'un öteki seferleri gibi, bunlar da hiçbir biçimde kalıcı toprak edinmelerle sonuçlanmamıştır; hattâ girişilmelerinde böyle bir amaç güdülmemiş olabilir. Etki alanını genişletme yolunda harcadığı bu çabalar aynı zamanda doğuya ve kuzeye de yönelik olmuştur.

Sargon bu seferlerle, bir önceki dönemde yaşanan askeri hareketlerin çapını geniş ölçüde aşmıştır; öyle ki yaptıklarında, hiç kuşkusuz, gücünü dengeli ve kalıcı kılan bir şey sezebiliriz. Ancak buna ait daha önemli bir ipucunu şu sözde buluruz: "Akkad oğulları ülkede *ensi*'nin görevini yüklenirler". Fethettiği topraklarda açıkça, kendi adamlarını yerel yönetici olarak yerleştirmiştir. Bu süreç, yani Babilonya'nın çeşitli kesimleriyle başkent arasında doğrudan bağlar kurulması, bir önceki dönemle karşılaştırılırsa, elbette bir yeniliktir ve aynı zamanda Sargon'un merkezileşme yolundaki çabalarının neden daha önceki girişimlere benzemeyip başarıyla sonuçlandığı sorusuna da bir yanıt getirir. Eldeki yazılı malzemenin çeşitli bölümlerinden öğrenildiğine göre, ele geçirilen toprakları güvence altına almak üzere yönetimsel değişikliklere gidilmiştir. Örneğin Sargon için, "Meluhha, Magan ve Dilmun'dan gelen gemilere Akkad rıhtımında demir attırdı" diyen bir tümce, elbette başkentine kârlı bir ticaretin, özellikle Körfez'deki ve Kızıl Deniz kıyılarındaki ülkelerle yapılan ticaretin tekelini sağladığı anlamında yorumlanmalıdır. Günde 5.400 askere baktığını bildiren metin de, sürekli bir ordu bulunduğunun ya da herhalde merkezi görevler yüklenmiş büyük bir topluluğun varlığının kanıtıdır.

Ancak, içte başkaldırma olasılıklarını önlemeye yönelik tüm bu önlemlere karşın, Sargon'un saltanatının yerel ayaklanmalardan uzak geçmediğini kestirebiliriz. En geç, oğlu ve ardılı Rimuş'un zamanında bağımsızlıklarını geri almak isteyenler tarafından başlatılan yaygın ayaklanmalar ortaya çıkmıştır. Rimuş, iktidarda hakkı bulunduğunu ileri süren bir Urlunun önderliği altında toplanmış geniş bir Babilonya kentleri koalisyonuna karşı savaşmak zorunda kalmıştır. Rimuş'un bugün Suriye sınırları içinde kalan Yukarı Habur üzerindeki Tell Brak'ta bulunduğundan söz eden bir adak yazıtı ve Ninive'nin kuzeyinde olduğu hesaplanan bir yere Rimuş adının verilmesi gibi şeyler, Kuzey Mezopotamya ve Suriye'nin çeşitli kesimlerinin de bu hükümdar zamanında Akkad Devleti ile bağları bulunduğunu gösterir.

Sargon'un büyük oğlu olan ve kardeşinden sonra başa geçen Maniştusu'nun saltanatı hakkında sahip olduğumuz kısıtlı bilgi, sade-

Resim 53. Akadlı Sargon adına dikilmiş ve "boyunduruk" ile sevkiyatı yapılan mahpusları gösterir bir stelden parça.

ce, onun da aynı güçlüklerle savaşmak zorunda kaldığı ve ülkesini aşağı yukarı aynı boyutlarda tutmayı becerebildiğidir. Anşan'a karşı kazandığı zafer üzerinde durmamız gerekir. Bunun, Persepolis yakınlarındaki Malyan Höyüğü'nün eski adı olduğu yakın bir geçmişte anlaşılmıştır. "Denizin öbür yakasındaki" -bununla belki Körfez'in doğusundaki bölgeden söz ediliyordu- otuz iki kente karşı bir seferden bir "kara kaya" getirmiş, bu taş onun heykellerinin yapımında kullanılmıştı. Uzun mesafeli girişimlerinin amacı, yani hammadde sağlanması bu örnekle iyice açıklığa kavuşuyor.

Maniştusu'dan sonra yerine oğlu Naramsin geçmiştir. Gerek çağdaşları gerek sonraki yazarlar bu kişiyi olağanüstü gücünden ötürü dedesi Sargon ile aynı düzeyde görürler. Saltanatı konusundaki bilgimiz, bazı noktalarda, daha sonraki yazıtlardan geliyorsa da az değildir. Birkaç yazıtta onun adıyla birlikte bir Tanrı için kullanılacak belirleyici bir sözcük görülür; öteki yazıtlardaysa bu işaret yoktur. Bazı adlarla kullanılınca, bu işaret onların Tanrı adı olduğunu gösterir; öyle ki Naramsin, her zaman değilse de en azından bazı yazıtlarda, Tanrı katına yükselmiş bir yönetici olarak görünür. Her-

halde uygulamada, Tanrı katına yükselen kişi bu sanı kendi keyfine göre kullanmıyor, bu san, ancak onun edimlerine göre o şekilde yazılıyordu. Şu halde diyebiliriz ki, adın yazılışındaki değişiklik, zamandizinsel ayrımla çakışmaktadır. Adın Tanrısal belirleyici işareti taşımadığı yazıtlar, saltanatı başlamadan önce kaleme alınmış olabilir.

Naramsin'in hüküm sürdüğü yılları buna göre bir ayrımdan geçirirsek, daha sonra adı geçmeyen kentlere karşı ve doğudaki Elam ve Magan ülkelerine karşı girişilen seferler, elde edilen zaferler birinci bölümde; doğudaki dağlık bölge halkı ile Suriye'ye karşı verilen savaşımlar ikinci bölümde toplanır. Daha önce olduğu gibi burada da karşımıza bildik bir görünüm çıkar: Her şeyden önce, daha dış bölgeler sağlama bağlanmadan, kendi yurdundaki başkaldırılar bastırılıyor. Burada, doğunun dağlık bölgeleri halkıyla çatışmanın varlığı önemlidir; çünkü genellikle Guti adıyla bilinen ve metinlere göre Akkad İmparatorluğu'nun çöküşünden sorumlu tutulan halkın kökeni o yöredir. Bu konu, yukarıda sözü edilen ve Babilonya tarihinde ilk kez bu noktada varlığı saptanabilen, yöneticilerin Tanrı katına yüceltilmesi konusu gibi, daha ileride ele alınacaktır.

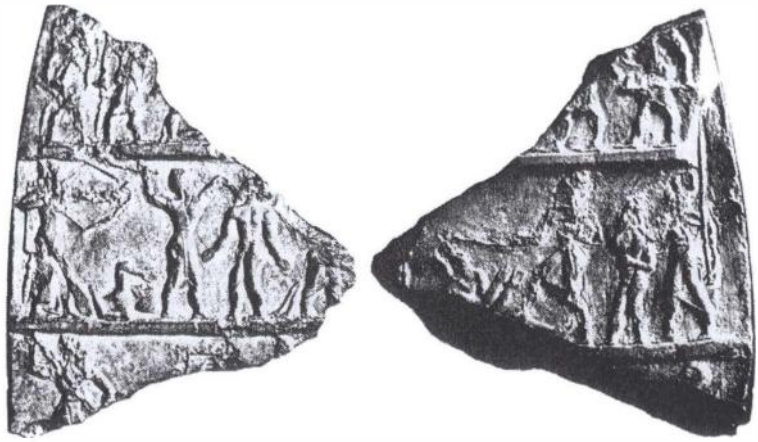
Burada sadece Tanrı katına yüceltmenin geleneksel bir politik ideoloji ilkesine karşı bir davranış olabileceğini söyleyelim. Naramsin'den daha sonraki din konulu metinlerde -ve hattâ onun da ötesinde- sevilmeyen ve talihsiz bir yönetici olarak söz edilmesi belki bundan ötürüdür; zamanında kaleme alınanlardaysa o yazılarda sözü edilen kötü yazgılı sonu belli edecek bir şey yoktur.

Eldeki yazıtlar, Naramsin'in oğlu Şarkalişarri söz konusu olduğunda da bir Tanrı için kullanılacak belirleyici o sözcüğün kullanıldığı ve kullanılmadığı yazıtlar diye ikiye ayrılır. Burada, olaylar dizisi ters yönde ilerlemiş olabilir, çünkü Şarkalişarri zamanla kendi kentinin dar sınırları içine sıkışıp kalmıştır. Bu demektir ki, başlangıçta babasının geleneğini sürdürmeyi benimsemiş fakat çok geçmeden bundan vazgeçmiştir. Vazgeçmesinin nedeni, merkezci devlete karşı çıkan ve bir sarkaçın devinmesi gibi büyük ortaklıları daha küçük etki alanlarına indirgeyen bölgeci eğiliminin yarattığı yeni güç gruplarına bir çeşit yanıt verme isteği olabilir.

Belirli bir aileden geldikleri somut biçimde ispatlanabilecek hükümdarlar dizisi Şarkalişarri ile son bulur. Ayrıca onun saltanatının bitimiyle tüm Babilonya'yı, ilk kez kuşaklar boyu Akkad kentinden yönetmeyi başarmış bir politik varlığın da sonu gelmiş olur. Bu nedenle, dış olaylar hakkında söylediklerimizi burada kesip Akkad Sülalesi Dönemi'yle ilgili öteki sorunları ele almak istiyoruz.

Beşinci bölümde, Babilonya politik örgütlenmesindeki iki kanıtlanmış görünümün, zaman zaman birbirlerine ters düşebileceklerine işaret etmiş, bunları Babilonya'nın politik gelişmesini belirleyen güçler olarak görebileceğimizi belirtmiştik. Bu zıtlıklar Akkad Sülalesi yönetimi altında da kesin bir rol oynamışsa, bu kuram kolayca sınanabilir. O dönemin politik yapısı, merkezi bir devlet diye belirlenebildiğine göre, bu devletin dinsel merkezlerden yayılan bölgeci eğilimlere karşı kendini canla başla savunacağını düşünebiliriz.

Ne var ki, bölgeci çıkarlarla direnme, ancak birkaç örnekte dinsel merkezlerin direnmesi biçiminde ortaya çıkar. Şu halde yeni sülalenin ilk hükümdarının saltanatı sırasında, sadece çeşitli kent devletlerinin bağımsızlıklarını yeniden ele geçirme yolundaki girişimlerini değil, aynı zamanda Güney Babilonya'daki bağlantısız tek kentle-

Resim 54. Akkad Dönemi'nden ve Tello'da bulunmuş bir taş dikme

rin ya da kent birliklerinin merkezi devletten kopup kurtulma girişimleri konusunda yazılanları da konu dışı bırakmamız gerekir. Böyle durumlarda ayaklanmanın arkasındaki ana fikrin sadece bağımsızlığı yeniden kazanma isteği olduğu apaçıktır. Kızı Enheduanna'yı -belki yerel direnmeyi bastırma amacıyla- Ur'un kent Tanrısı başrahibesi yapmak amacıyla hareket eden Sargon'un yaptıklarının, ne kadar buna bağlanabileceğini saptayamayız. Herhalde yerel rahipler topluluğunun, bunu bir hakaret olarak görmeleri -ben buna hesaplı bir hakaret diye bakıyorum- Enheduanna'nın sonunda Ur kentinden sürülmesiyle iyice açıklığa kavuşmuştur.

Eldeki kaynakların kıt olduğunu biliyoruz; bu nedenle büyükçe bir gruplama yapabileceğimiz çeşitli görünümler hakkında yeterince bilgi sahibi olduğumuz tek bir örnek bulunmasını yadırgamamak gerekir. O tek örnekteki bilgilerin tümü, sülalenin yöneticileri sıralamasında dördüncü yeri tutan Naramsin'in egemen olduğu süreyle ilgilidir. Ancak, her ne kadar konuları her zamanki ele alış tarzımıza uymuyorsa da bu kez, daha sonraki bir dönemden elde edilmiş bir bilgiyi kullanacağız. Naramsin'in epeyce sayıda özgün yazıtının daha sonraki bir tarihte alınmış kopyaları ve başkalarının onun hakkında söylediği pek çok şey, o sırada hâlâ Naramsin dönemi konusunda çok doğru bilgilere sahip olunduğunu ortaya koymaktadır. Şu halde, daha sonraki bir tarihte kaleme alınmış o metinleri çağdaş kaynaklar kadar güvenilir bulmakla yanlış bir şey yapmış olmayız.

Bu bağlamdaki düşüncelerimizi desteklemek üzere, hiçbir kuşkuya düşmeden kanıtlanabilecek tek nokta, daha önce sözünü ettiğimiz ve ilk kez Naramsin'de gözlemlenmiş olan kendi kendini Tanrı katına yüceltmedir. Bir örnekte bunun betimli bir kanıtını görürüz; bu, hükümdarın zaferi onuruna dikilmiş taşın üzerinde betimlenmiştir ve başında Tanrısallığın simgesi olan boynuzlu bir taç vardır (Resim 55). Ayrıca birçok yazıtta, hükümdarın adının karşısına, bir Tanrı için kullanılacak belirleyici işaret konulmuştur. Son olarak da uyrukları, Naramsin'den, birçok kutsama ve bağlılık yazıtında "Akkad'ın Tanrısı" diye söz ederler.

Bu Tanrı katına yüceltmeyi, sadece saygısız bir şişinme ve "doğu zorbalığı" yolunda bir son adım olarak görmek, pek doğru bir yaklaşım olmaz; özellikle, Tanrı katına çıkarılmış insan düşüncesi çok yeni bir düşünce olmadığı için doğru olmaz. Şuruppak'ta bulunmuş ve o tarihten üç yüz yıl önceye tarihlenmiş bir listede, Lugalbanda ve Gılgamış gibi daha eski yöneticiler de Tanrılar arasında yer almaktadır. Şayet Tanrısallık denilen şeye başka bir arka fon üzerinden bakılmasaydı, yalın bir Tanrısallık hevesi, metinlerin anlattığı derecede bir öfke uyandıramazdı.

Resim 55. Akkadlı Naramsin tarafından bir zafer anısına dikilmiş stel.

Aslında işin ağırlık noktası belki Tanrılaştırmanın kendisinde değildi. Birkaç yazıtta geçen "Akkad Tanrısı" unvanı, belki yukarıda verilen yorumdan daha değişik bir şeyi söylemek istiyordu. Pek açık ki, unvan kent Tanrısına ya da Akkad örneğinde kent Tanrıçasına, İştar'a aitti. Bunun önemini kavramak için, daha eski bir görüşü anımsamamız gerekiyor. Katı çizgiler altında olmakla birlikte buna göre kent Tanrısının tüm kentin sahip olduğu şeyler üzerinde bir hakkı vardır. Bu noktadan ele alındı-

ğında, toprağa sahip olmayan bir kent Tanrısı düşünülemez; işte "tapınak kent" kavramının Erken Hanedanlık Dönemi sonlarında ortaya çıkmış olan özel biçiminin gelişmesi için kuramsal tabanı bu düşünce oluşturmuştur.

Naramsin'e "Akkad Tanrısı" denilmesinden çıkarılacak sonuç şudur: Tanrı katına yücelme edimiyle kendini kent Tanrısının tüm haklarından yararlanabilecek konuma oturtmuş, böylelikle dosdoğru iki sorunun birden üzerine gitmiştir. Bir yandan -hiç değilse başkentinde- dinin desteklediği bölgeciliğin çıkarları ile merkezileşmiş devlet arasındaki çatışmaları kendi kişiliğinde bu yolla eritmiş oluyordu. Öte yandan aynı süreç, onun toprak üzerinde de bir hak iddia ettiğini gösterir. Böylece bu davranışın yani kendini Tanrı katına yüceltmenin sadece yerel din adamları için değil, aynı zamanda tüm ülkede dinsel görev sahibi olanların hepsi için son derecede rahatsız edici bir şey olması gerektiğini açıkça anlıyoruz. Rahatsız edicidir, çünkü her iki yönden de yerel çıkarların en önemli görünümlerine merkezden yöneltilmiş bir saldırıdır.

Bu davranışın çağdaş bir kanıtı bulunmayabilir ama Üçüncü Ur Sülalesi'nden kalma bir belge, ancak bu sav aracılığıyla anlaşılabilmektedir. Belgedeki metin, "Akkad'ın Üzerindeki Bela" başlıklı uzun bir öyküsel şiir olup Naramsin'in saltanatı sırasında olan şeyleri anlatır. Naramsin, şiirde, Nippur'un kent Tanrısı ve panteonun en yüksek Tanrısı olan Enlil'e karşı, ne olduğu belirtilmeyen bir günah işlemekle suçlanmakta, o günah yüzünden Tanrıların genel gazabını uyandırdığı ileri sürülmektedir. Ancak, bu bağlamda ad olarak doğrudan doğruya sadece Enlil'in ve Akkad kent Tanrıçası İştar'ın adları geçer. Enlil, ceza olarak, Nippur'a karşıt bir hükümdar oturtur fakat bu karşıt hükümdar Naramsin tarafından yenilir; Naramsin bu yengisi sırasında Enlil'in Nippur'daki tapınağını yakıp yıkar. Tanrılar Babilonya'nın doğu sınırlarındaki dağlarda yaşayan Gutileri Naramsin'i ve "evini" cezalandırsınlar diye ülkeye çağırır. Şiir Akkad kent Tanrıçasının, kendi kenti Akkad'ın yakılıp yıkılmasından ötürü sevincini dile getirerek biter!

Bu şiiri anlamakta zorluk çekeriz, çünkü birçok noktadan o dö-

nemle ilgili bildiklerimizle çelişir. Örneğin, Nippur'daki Enlil Tapınağı kazılarında Naramsin döneminden kalma gerçekten yakılıp yıkılmış bir tabaka bulunamamıştır. Tersine, üzeri Naramsin adıyla damgalanmış tuğlalar, onun orada eskiden olduğu gibi yapılar yaptırdığını açıkça gösterir. Ayrıca, Akkad ülkesi de kenti de, Naramsin'in ne saltanat yıllarında ne sonunda hiçbir biçimde yakılıp yıkılmış değildir. Gutiler, akınlarına o sırada başlamış olabilirler. Ne var ki bul halkın adının, Sümer Kralları Listesi'nde geçmesine dayanarak tarihteki rollerinin abartılmış olması bir yana, Gutilerin gerçekten kendilerini göstermesi Naramsin'in ardılları zamanına rastlar. Şiiri, açıkça sonradan yüklenildiği belli anlamlarından sıyırırsak, tarihsel öz olarak geriye kalan, Naramsin ile Tanrılar, en çok da Baştanrı Enlil arasındaki çatışmadır.

Şimdiye kadar söylenenleri bir araya getirir, çatışmanın merkezi olarak kişiyi Tanrılaştırma ile ilişkili tüm değişiklikleri kabul edersek, o zaman, başka her şey bir yana, tüm Tanrıların temsilcisi Enlil'in yanında tek ortak davacı kimliğiyle Akkad'ın kent Tanrıçasının bulunması gibi şaşılası bir durum ortaya çıkar. Yorumumuz doğruysa, Naramsin'in edimlerinden ilk zarar gören, onun kendi kent Tanrıçasının çıkarları olmuştur. Bu yorumu sürdürürsek Tanrı katına yükselme, Naramsin'in satrancında akıllı bir hamle oluşturmuş olur ve aynı zamanda bize kent Tanrıları ya da onların rahiplerinin merkezdeki yönetimin gerçek karşıtları olduğunu bildirir. Şu halde o şiir, önerildiği gibi, Enlil'in temsil ettiği Sümerler ile Akkad Sülalesi'nden hükümdarların temsil ettiği Akkadlar arasındaki sürtüşmelerin değil, yerel yönetimle merkezdeki yönetim arasında süregelen sürtüşmenin bir belgesidir. Bunun arkasında, iki ayrı din arasındaki zıtlığın yattığı yolundaki varsayıma gelince, şu sırada söylenmesi gereken sadece şudur ki, burada -çoğu zaman ileri sürüldüğünün tersine- Sümer Tanrılarıyla Akkad Tanrıları arasındaki zıtlıktan değil, insanın kendisinin Tanrılarla olan ilişkisindeki anlayışı ayrımından söz etmekteyiz. Bu noktaya ileride dönmemiz gerekecek.

Daha önce başka bir düşünce çizgisini izleyecek ve Akkad Dönemi sanatının özelliklerini, Erken Hanedanlık Dönemi'nin sonlarındaki

özellikleriyle karşılaştırarak saptamaya çalışacağız. Genel sorunumuza bir çözüm bulmada belki bunun katkısı olacaktır. Bu iki sanat birçok yönden karşılaştırılabilirse de, burada bize en çok bilgi sağlayan iki öğe ile yetineceğiz. Bunlar, kabartmalar ve silindir mühürlerdir.

Kabartmaları ele alırken Lagaş'ın hükümdarı Eannatum'un "Akbabalar Dikmetaşı" ile Naramsin'in zaferi anısına dikilen dikmetaşın yorumları arasında uzun süredir gözlemlenen ayrıma, özellikle de ordunun betimlenme biçimine döneceğiz (Resim 51 ve 55). Daha eski olan Akbabalar Dikmetaşı'nda ordu, askerlerinden çok daha iri bir komutanın arkasında çok başlı, çok ayaklı ve kalkanlardan oluşmuş koskoca bir kütle gibi gösterilirken, Naramsin'in dikmetaşındaki askerler birer kişi olarak betimlenmiştir. Tello kökenli olduğunu sandığımız başka bir dikmetaşta yer alan, iki düşman ordu arasındaki çarpışmayı ikili döğüşler dizisi olarak gösteren bir parçayı (Resim 54) da bu karşılaştırmaya katarsak, aradaki tasarım ayrımı açıkça görülür. Akkad Sülalesi Dönemi'nden parçalar üzerinde gördüğümüz, bireyi öne çıkaran yeni betimleme biçemini, yontu sanatının başka alanlarında ve silindir mühürlerdeki betimlerde de buluruz.

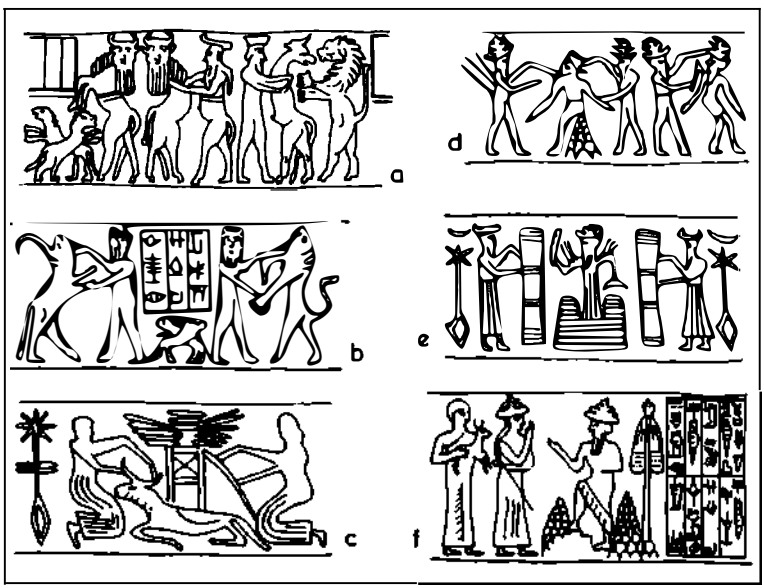
Naramsin'in dikmetaşında, insan biçimlerinde özgür devinim öne çıkar; manzara ise sahneye sadece bir dizi simgeyle sokulmamış, gerektiği şekilde vurgulanmıştır; bu da haklı olarak önemli bir yenilik olarak kabul edilmektedir. Ne var ki, burada okurun dikkatini bir noktaya daha çekmek isteriz; o da Naramsin'in dikmetaşında Antik Çağ'ın Doğulu sanatçısının dışa vurabileceklerinin -genellikle algılanan durumuyla- sınırına varılmış olmasıdır. Antik Çağ Doğu dünyası ile ondan çok sonra doğmuş olan Yunan âleminin sanat yapıtlarını kabataslak bir şekilde karşılaştırsak, Antik Doğu sanat yapıtlarının, bireysel ayrıntıları da topu olarak değerlendirirsek, daha üstün bir görünümde olduğunu söyleyebiliriz. Bu nedenle, söz konusu ayrıntıların düşünsel özgün tasarımında her bir ayrıntı arasında kalın çizgiler vardır. Öte yandan ayrıntıların betiminin belirli bir toplu kavrama tabi olduğunu görürüz; böylece, araların-

daki doğal geçişlerle birbirlerine bağlı olan ayrıntıları içeren birtakım kompozisyonlar vardır. Naramsin'in bu açık antiteze uyduğunu sanmıyoruz. Çünkü, bireysel figürlerin -aralarında bir içerik bağı olsa bile- bağlantısız biçimde yan yana getirildiği alışılmış uygulamaya ters olarak, burada bireysel figürler ve figür parçaları birbirleriyle bağlantılıdır. Bu, resmin sağ kenarında birbiri altında sıralanmış eğik figürler dizisinde açıkça görülür. Dizi, zafer kazanmış biri görünümdeki hükümdarın çevresinde dönmektedir ve kişiler tek ya da iki ellerini ona doğru yakarır bir şekilde uzatmışlardır. Başka yapıtlar, düşman betimini hep yineleyip durmakla yetinirken, burada düşmanların duruşu, konumlarının -hükümdarın bakış noktasından- değişmesiyle ilişkilidir; o da betimin kompozisyonun neresine oturtulduğuna bağlıdır. Böylece, her düşman askerinin konumuna göre, yüz ve onunla birlikte görüş çizgisi gittikçe daha fazla yukarı doğru çevrilir; aynı zamanda da, uzatılmış kol öylesine bir konumdadır ki, el hep kendisine yalvarılan kişiye doğru dönüktür, böylece ağızla aynı çizgi üzerinde kalır. Buna ek olarak, çıkan ve inen çizgiler üzerinde toplanmış bulunan güçler öyle bir ustalıkla dengelenmiştir ki, ortaya çıkan betimde eksiksiz bir uyum egemendir. Sadece hükümdar figürü, özel konumuyla, ötekilerden ayrılır; çünkü yapıtın geri kalanının güçlerine hemen hiç bağlı değildir. Bu, tümüyle yeni ve bağımsız bir sanat kavramına tanıklık eder. Bir bütün olarak ele alırsak diyebiliriz ki, bu yeni görüş biçemi, bireyselin böylesine ortaya çıkışı, bilinçteki bir değişikliği açıkça yansıtmaktadır; o değişiklikle betimde bireyin bağımsızlığı ve kişisel sorumluluğu ilk kez dışa vurulmaktadır.

Bu bireyselleşme ve doğalcı canlandırma, silindir mühürlerde de görülür. Erken Hanedanlık Dönemi'nin silindir mühürlerindeki (Resim 48a, b, d) hayvan döğüşü betimleriyle Akkad Sülalesi Dönemi'ninkiler (Resim 56a, b) arasında yapılacak bir karşılaştırma buna çok iyi bir örnek oluşturur. Erken Hanedanlık Dönemi'nde boş yani işlenmemiş bir yüzey kalması korkusuyla figürler birbirine bağlanır, üstüste getirilirken, bu anlayış yerini, her figürün herhangi bir baskıya uymaksızın bireyselleştirilmesi çabasına bırakmıştır. Ne var

ki, Naramsin'in dikmetaşı üzerinde gördüğümüz özgür anlatım, silindir mühürlerde uygulanamazdı, çünkü değerlendirilecek veriler ve etmenler tümden değişikti. Üzerinde çalışılacak şerit, yukarısından ve aşağısından sınırlıdır fakat düşsel olarak uzunluğu sınırsızdır. Hayvan döğüşleri yine birinci sırada gelmekle birlikte, silindir mühürlerde artık karıştıracak kadar çok sayıda başka ana konu da görürüz. Çoğu, sevilen mitoslardan alınmıştır ama bunların ne olduklarını pek belirleyemiyoruz. Bu nedenle, ilk bakışta döneminin zihinsel yaratı kavrayışını bize açacak bir malzeme gibi görünen şey, yazık ki, hâlâ kapalı bir kitap olmaktan öteye gitmiyor.

Yine de bu kuralın dışına çıkan başka iki ana konu tanıyoruz. Her ikisinde de Tanrılar betimlenmektedir. Bunların yorumu belki çözümümüzde bize önemli ölçüde yardım edecektir. Söz konusu iki betim, Tanrıların çatışması (retim 56d) ile tanıtma sahnesidir (Resim 56f).

Resim 56. Akkad Dönemi'nden mühür baskıları.

Birinci örnekte, aralarında döğüşen ve boynuzlu taçlarından ötürü Tanrı olarak açıkça belirlenebilecek figürler görürüz. İlk kez Akkad Dönemi'nde varlığı saptanmış olan bu ana konu, yalnız daha önceki uygulamaya değil, aynı zamanda daha önceki dönemin metinlerinden tanıdığımız Tanrı kavramıyla da iyice ters düşer. Zaten eskiden işlenen ana konularda ya hiç Tanrı betimlenmezdi ya da Tanrılar soylu durum ve konumlarda gösterilirdi. Şimdi ele aldığımız biçimdeki betimlemelerin, Tanrı kavramında köklü bir değişiklik olmadan ortaya çıkacağını düşünemeyiz. Bu, Tanrılar âlemine yeni bir bakış yoludur. Bununla, her şeyi ve herkesi kapsayan fakat aynı zamanda özel nitelikleri de olabilen kent Tanrıları, bireysel sorumluluklara sahip Tanrılar arasında ve bir hiyerarşi içinde erimektedir.

Bu düşünce çizgisi, ikinci grup bir mührün, "tanıtma sahnesi" içerenlerin incelenmesiyle de desteklenir. Bu, insanla Tanrılar arasındaki ilişkiyi belirleyen bir motif olarak ortaya çıkmış ve Akkad Sülalesi Dönemi'nde kısa sürede yayılmıştır. "Tanıtma sahnesi"nde, bir Tanrısal varlık ricacı bir insanı daha yüksek bir Tanrısal varlığa tanıtmaktadır. Figürlerinin düzeninden, Tanrıların her birinin önem derecesi açıkça bellidir. Tanrılar arasında böyle bir hiyerarşi bulunduğu düşüncesini, onları başka Tanrıların uşağı, ulağı ya da veziri olarak anlatan pek çok sayıdaki metinden öğrenmekle kalmayız, böyle bir şeyi en çok, insanların büyük Tanrılara olduğu kadar kişiyi koruyan Tanrılara da gereksinim duyduklarını görerek anlarız. Bunun arkasındaki düşüncenin şu olduğu açıkça bellidir: Eğer bir kişi sorunlarını kendi Tanrısına yani asıl dua ettiği Tanrıya sunmak istiyorsa, bunun için ona Tanrısal bir aracı gerekecektir. Ancak bu, yüksek Tanrıların daha soyut, daha erişilmez görüldükleri, aşağı basamaklardaki Tanrılarınsa daha erişilebilir oldukları fakat tek başlarına her hangi bir güce sahip olmadıkları anlamına gelir. Burada karşımızda bulunan, artık toprak sahibi, mülk sahibi olmayan Tanrı düşüncesinin oluşturduğu bir Tanrı(lar) kavramıdır. Bu, yerel gücün düşünsel temelini sorgulamaya yol açabilir; bu olasılık da mal mülk sahibi Tanrı için, politikada merkezileşmeye gidilmesinden daha büyük bir tehdit oluşturur. Fakat aynı zamanda, burada, öyle

bir düşünsel temel görürüz ki, Naramsin'in yaptığına benzer bir saldırganlığın ancak o temelin üzerinde yapılabileceği düşünülebilir.

Bireysel olayları açıklamak ve yorumlamak için ne denli çaba gösterirsek gösterelim, neden bu yeniliklerin Akkad Sülalesi'nin başlangıcında bunca öne çıktığı sorusu yanıtsız kalmaktadır. Bu soruyu yanıtlamaya kalkmak, iki olgunun açıklamasını istemek demektir. Kesinti görülen yerde bile süreklilik işaretleri aramamız gerektiğini başta söylemiştik. Bu anlamda, nasıl daha Erken Hanedanlık Dönemi'nde bile somutluktan, kişisellikten sıyrılmış insanla, bireyselliği öne çıkaran doğalcı kavram yan yana var olduysa, Tanrıların belirli bir yere bağlı olarak somut biçimde kavranması da soyut bir Tanrı kavramı ile birlikte var olmuştur. Zaten Akkad Sülalesi'nin, sadece bu yeni düşünceleri ortaya atmakla yetinmeyip, onları hemen eksiksiz biçimde yaşama geçirdiğini düşünmek pek akla yakın gelmemektedir. Bu belki dönemin, sadece önceden var olan daha eski düşüncelere öncelik tanıması ile açıklanabilir.

Açıklığa kavuşturulması gereken ikinci nokta, akla uygun bir yanıta varmamız için bir yön gösterir. Gerek iç gerek dış nedenlerden ötürü, söz konusu dönemlerle ilgili olarak elde edilmiş her çeşit bilgiye sahibiz, yapılmış her çeşit yorumdan haberimiz var. Bunlar en çok, toplumun kamu kesiminden bilgiler ve onunla ilgili yorumlardır. Dış nedenler kolayca açıklanabilir, çünkü o dönemin yerleşim yerlerinde hemen sadece kamu binalarının kazısı yapılmıştır. Bilgimizin kaynağı olan iç nedenlere gelince, bunlar bizim yazılı ve sanatsal anlatımla ve her zaman yönetime biçim veren ve bundan ötürü de ortada görülen düşüncelerin tek sahibi olan, yüksek sınıf kentlilerin oluşturduğu dar toplumsal katmanla bağlantılı nesnelerle uğraşmakta olmamızdan doğar.

Yukarıda birçok kez sunulan karşıtlıklar dizisi, hiçbir biçimde, "eskiye karşı yeni" etiketi altına yerleştirilmemelidir; hattâ "gericiye karşı ilerici" gibi bir zıtlıktan da söz edilemez. Her iki yanda da üstünlükler ve olumsuz yönler vardır; öyle ki, taban tabana zıt olmalarına karşın, ortaya koydukları genel görünüm, bunların birbirinin yerine konulabilir bir seçimler öbeği oldukları yolundadır. Bu zıtlık

çiftleri arasında, zaman zaman neden sonuç ilişkisi içinde değil de, belirli durumlarda aynı noktaya yönelmeyi gerektiren koşulların oluşmasıyla ortaya çıkmış bağlantılar bulunduğunu gözlemleriz.

Yerel güçle merkezi güç, kişiden sıyrılmış anlatımla bireysel anlatım, bir yere bağlı Tanrıyla soyut Tanrı kavramı gibi karşıtlıkların kıyaslamasını yaparken, her iki yanda geçen tüm terimleri toplarsak, tüm karşıtlıkların en iyi belirlenmesini elde ederiz. İster Erken Hanedanlık III Dönemi'nde olsun ister Akkad Sülalesi Dönemi'nde, karşıtlıkların hepsi birbirine bağlıdır. Filan zamanda iki karmaşık yapıdan hangisinin üstün olacağını dönemin politik yapısı belirlemiştir. Bu politik yapıların gözünde, şu ya da bu yolda yapacakları seçimin hemen hemen aynı ağırlıkta olduğunu da bugün açıkça biliyoruz. Şu halde kültürel anlatımın -en iyi dışavurumunu belki sanatta gördüğümüz- çeşitli biçimlerindeki oldukça hızlı ve kapsamlı değişim, kültür yaşamıyla politik örgütlenme biçimleri arasındaki -ta başlangıçtan gelme değilse de- pek sıkı olan bağ ile açıklanabilir. İki sanat kavrayışı öbeği, sanki başka bir biçim yokmuş gibi, tek olasılık biçiminde karşımıza çıkar; ancak bu, gerçek kavramların 'tek'liğinden olmayıp, sadece sanatsal anlatım biçimleri ile yönetici sınıfların her birinin dünya görüşü arasında var olan yakın ilişkinin bir sonucudur. Şu halde, öteki öbeğe ait bir takım işaretler ararken her an başarısızlığa uğramamız, yapıdan kaynaklanan birtakım nedenlerden ötürü kaçınılmaz bir şeydir.

Burada Babilonya toplumundaki temel çatışmaya epeyce yer ayırmış bulunuyoruz, çünkü ilk bölgesel devletin Yakın Doğu'da kurulması, Babilonya'ya özgü koşullarda -sadece bu biçimde ve bu kapsamda- çıkabilen sorunlara bir yanıt olurdu, bunu bir kez daha göstermek istiyorduk.

Babilonya'nın gittikçe daha ayrıntılı bir görünümünü çizmemize olanak veren binlerce metni bulduğumuz bir dönemde, ne kadar derinlere inersek, komşu yöreler hakkında bildiklerimizin o kadar eksik olduğunu görüp üzülürüz. Babilonya söz konusuyken, tarihlemelerde yirmi hattâ on yıl gibi kaymalar üzerinde tartışabiliyoruz; halbuki öteki yörelerin çoğunda koyu bilgisizliğimizi ortaya

koyan "Erken Hanedanlık III Dönemi" gibi terimlere bağlı kalmak zorundayız.

Çeşitli bölgeler arasındaki ilişkiler hakkında herhangi bir bilgi aldığımızda öylesine seviniriz ki, hemen hükümdarların şu ya da bu kenti nasıl ele geçirdiklerine ilişkin anlatmalarına sarılırız. Kısa süre öncesine kadar, Babilonya'nın karşıtlarından hiçbir bilgi edinemediğimiz için, yalnız Babilonya yöneticilerinin anlattıklarını olduğu gibi kabulle kalmaz, aynı zamanda az çok güçsüz ve herhalde gelişmemiş o yörelere seferler düzenlendiğini sanırdık.

Ebla'da bulunan metinlerse başka bir görüşü destekler. Yalnız Ebla değil, Suriye bölgesinde birçok başka yerin politik öneme sahip bağımsız yerleşim merkezleri olduğu bugün ortaya çıkmıştır. Ne var ki buna bakıp, Babilonya'nın bir zaman Ebla'ya bağlı olduğu anlamını çıkarmak yersiz bir şeydir. Ebla kazılarında, orasının iki kez yıkıma uğradığını gösteren ve yanılgıya yer bırakmayacak kanıtlar bulunduğu için, hem Sargon'un hem Naramsin'in yazıtlarında[29] dile getirdikleri Ebla kentini yakıp yıkma iddialarına inanmamız daha gerçekçi olur. Ebla metinleri üzerinde yapılacak yeni araştırmalar ve Suriye'nin başka kesimlerden çıkarılması umulan başka metinler, yakın bir gelecekte bu yörenin koşullarını daha ayrıntılı olarak tanıtacaktır. Örgütlenme biçimleri, iç öğelerinin örgüsü bakımından Babilonya'nınkilere benzediği kuşku götürmezse de, bunların orada değişik kalıplar üzerine kuruldukları da düşünülebilir.

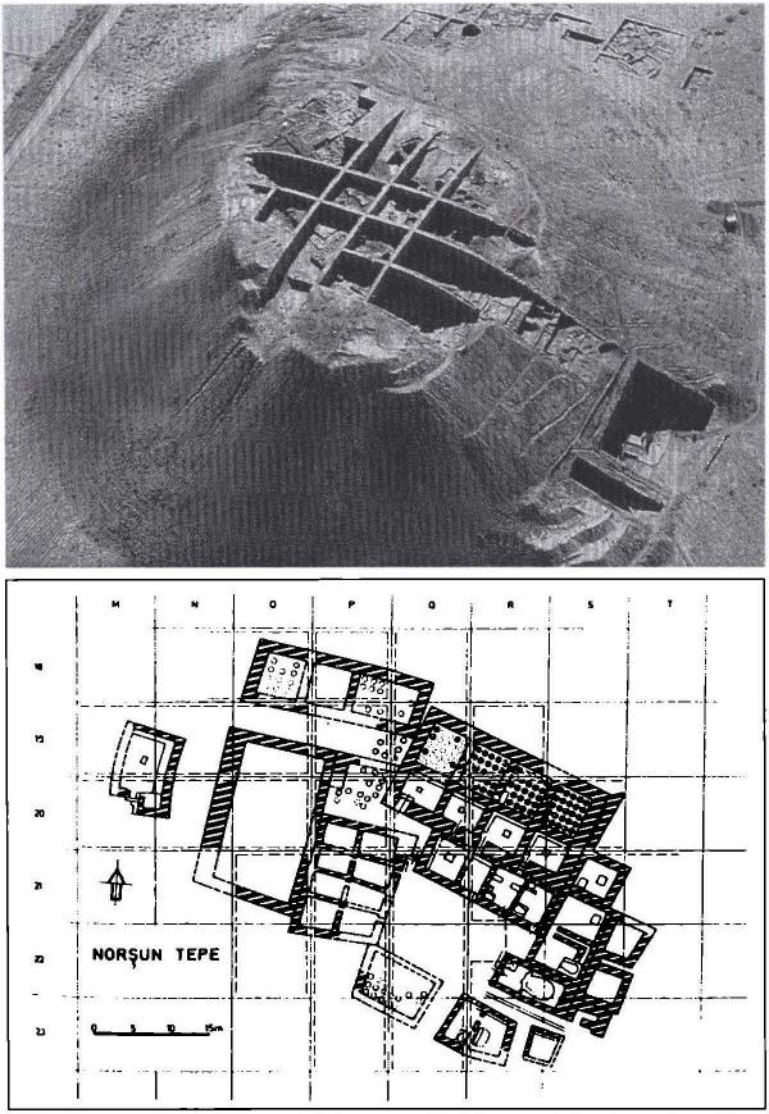
Anadolu'nun güneyde, Mezopotamya ile sınırdaş olan kesiminde ilk kez büyük değişikliklerle karşılaşılmasına beşinci bölümde işaret etmiştik. Burada da konuya, değişikliklerin arkeolojik malzeme üzerinde somut olarak görülmeden önce elbette uzun bir oluşum süresi geçirdiğini söylemekle başlamamız gerekir. Göze görünür kanıtlar, Elazığ yakınlarında, Keban Baraj alanındaki Norşuntepe-'de yapılan kazılardan elde edilmiş buluntulardan ve onların başka yerlerdeki çağdaşı kalıntılardan elde etmekteyiz. Norşuntepe'de İlk Tunç Çağı III tabakalar dizisini inceleyince, bina topluluklarında şu değişikliği gözlemleriz: Dönemin başlangıcında kırsal yerleşimlerin alışılmış özgün biçimi küçük ve bağlantısız birimlerken,

sonradan bu, iyi planlanmış bir merkezi yapıya dönüşmüştür; bu merkezi yapı, tabakaların hepsinde hep aynı noktada kalmış olup, son evrede kapladığı yüzey çok genişlemiştir. Kazıyı yürüten kimse, bunda bir ağa konağı yapısının işaretlerini görmektedir ve bu yargısında haklıdır; zaten aynı süreci aynı bölgenin başka kazı yerlerinde, örneğin Tepecik'te de gözlemleyebiliriz.

Anadolu'da söz konusu dönemden bir dizi gömü yeri bulunması herhalde bir rastlantı olmasa gerek. Bunlardan biri Alacahöyük'tedir; buradaki mezarlar çok zengin veri sağlamıştır, içlerindeki ölü armağanları ya değerli metallerden yapılmış ya da yüksek sanat değeri taşıyan nesnelerdir. Bu mezarlıklarda yönetici sınıftan kimselerin mezarlarının bulunduğundan kuşkulanamayız.

Ancak ne yazık ki, bir siyasal yönetici sınıfın güçlenmesinin açıkça o zamana rastladığını doğrulamaktan öteye bir şey söyleyemeyiz; çünkü öteki yerleşimlerde yukarıdakilere denk bir araştırma henüz yapılmamıştır. Örneğin, önderlik kurumlarındaki belirgin ve yaygın değişimlerin yerleşim biçimi üzerinde de bir etkisi olduğunu düşünebiliriz. Henüz araştırması yapılmamış yörelerin, üzerinde Norşuntepe ve Tepecik yerleşimlerinin ve daha başkalarının yer aldığı ovanın, yeni güç odaklarını merkez alarak yerleşilmesinin somut örneği kapsamında değerlendirilmesi şimdilik mümkün değildir.

Kuzey Mezopotamya'ya gelince, orada değişik bir görünümle karşılaşırız; çünkü Babilonya geleneğine bağlı bina toplulukları, dönüşümlü olarak, yerel geleneği izleyenlerle birlikte karşımıza çıkar ve bağlantı pek açık olmasa da, onlarla bir çeşit mekansal ilişki içindedir. Bir yandan, Erken Hanedanlık ve Akkad Sülalesi dönemlerini kapsadığı kesin olmakla birlikte, zamandizinsel dağılımı henüz gereğince açıklanmamış Ninive V seramiği denilen gelenek içinde güçlü bir yerel öğe görürüz. Öte yandan, bu yerel öğenin karşısında birçok da bağlantısız, özgün buluntu da vardır ve bunlar Güney Mezopotamya ile temasların sürüp gitmesiyle ilgili açık bir kanıt getirirler. Bu kanıt her şeyden önce, örneğin Suriye'nin kuzey kesimindeki Tell Brak'tan çıkarılanlar gibi, yazılı buluntulardan oluşur. Kapladığı alana bakarak, bir kamusal yönetimle ilgisi

Resim 57. Norşun Tepe'nin havadan çekilmiş fotoğrafı ve İlk Tunç Çağı'ndan "Ağa Konağı"nın planı.

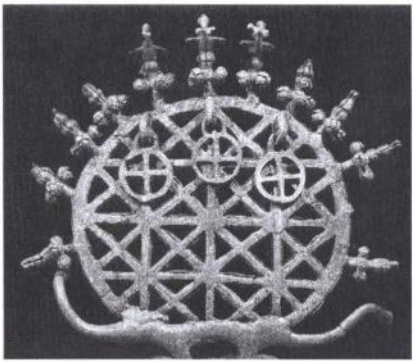
olduğunu düşündüğümüz büyük bir binada, burayı yapan kişi olarak Akkadlı Naramsin'in adı verildiğine göre, buranın Babilonya'ya ait bir ileri karakol olduğu bellidir. Yapılışıyla ilgili yazıtta, burası için saray terimi karşılığı olan *e-gal* kullanılmaktadır. Rimuş'un adını taşıyan ve Ninive'nin kuzeyine düşen bir yerde olduğunu düşündüğümüz bir yerleşimden çıkarılmış bir yazıtın, Rimuş'a adandığını ise daha önce söylemiştik.

Her çeşit ölçüte göre Akkad Sülalesi'ne tarihlenen ve Antik Çağ'da Yakın Doğu'nun ürettiği en güzel yontu örneklerinden olan bir buluntu Ninive'den çıkarılmıştır. Ne var ki bu bronz başa, belirli bir hükümdara ait diye tanı koymaya çalışmak, Yakın Doğu'nun Antik Çağı'nı yorumlamak için elimizdeki kaynakları fazla zorlamak olur. Aslına bakılırsa, tıpkı bir önceki dönem için olduğu gibi, Assur'dan çıkarılmış ve mimarlık ve sanat alanına giren birçok önemli buluntu vardır ki, bunlar da bizi Babilonya ile sıkı ilişkiler bulunduğunu düşünmeye zorlar.

Akkadlı hükümdarların komşu yöreleri etkileme girişimleri ve dolaylı-dolaysız ilişkiler kurulması herhalde Sargon'dan Naramsin'e kadar olan dönemle sınırlıdır. Bu zaman parçasını izleyen dönemden elimizde en azından bugün için bu kapsamda bir bilgi yoktur. Bu durumu, hem Akkad Sülalesi'nin son hükümdarları döneminden hem de sülalenin sona erişini izleyen yıllardan da hemen hiç metne sahip olmayışımıza bağlayabiliriz. Güneydoğu Anadolu'da yakın bir geçmişte bulunan ve son Akkad hükümdarlarından Şudurul'a ait olan bir yazıtın tarihsel bağlamı bugüne kadar açıklığa kavuşmamıştır. Bu evre hakkındaki bilgimizin böylesine sınırlı kalması üzülünecek bir durumdur; çünkü büyük çabalarla bir araya getirdiğimiz kısıtlı bilgi dağarı, Akkad merkezi devletinin topraklarının gitgide parçalanarak ufak birimlere indiğini, sonunda Erken Hanedanlık II Dönemi'ne -hiç değilse dış görünümüyle- benzer şu durumun yaratıldığını anlatır: Bir önceki dönemden tanıdığımız, merkezlerden birkaçının çevresinde toplanmış birçok bağımsız siyasal birim. Akkad Sülalesi'nin sona erişi hiç kuşkusuz birçok kimse tarafından ve birçok nedenle istenmiş ve gerçekleştirilmiştir. Sö-

Resim 58. Alacahöyük'te mezarlardan çıkarılmış buluntular.

zünü ettiğimiz bu gelişme üzerinde durursak, buna zemini hazırlayanın bölgecilik eğilimi olduğunu kabul etmemiz gerekir.

Eldeki az sayıda kanıttan ancak bazı sonuçlar çıkmaktadır ama yine de şurası açıktır ki, Sümer Kralları Listesi denilen şeyle ve "Ak-

kad'ın Üzerindeki Bela" şiiri ile ikna edilmemize çalışılan resmi söylemi, yani Akkad Sülalesi'nin sona erişinden sadece Gutilerin sorumlu olduğu yolundaki savı kesinlikle saf dışı bırakabiliriz.

Göndermede bulunduğumuz bilgilerin çoğu, bir sonraki evre olan ve Sümer Kralları Listesi'ndeki sülale sıralamasına göre Üçüncü Ur Sülalesi adını alan dönemden gelir. Büyük kesimi bir "karanlık" çağ olan o zaman diliminin sonunda, ülkenin en güney ucundaki Ur'-da, oraya kısa süre önce yerleştiği belli olan Urnammu adlı bir "ge-neral"in, önce bağımsızlığını elde edip sonra da kısa sürede tüm Babilonya'yı denetimi altına almayı başardığını bu döneme ait bel-gelerden öğreniriz.

Urnammu mevkiini, yerel hükümdar olan Uruklu Utuhengal'dan almış olabilir; kendi anlattıklarına göre, ilkönce Lagaş'ın bir hü-kümdarını yenmek zorunda kalmış, ondan sonra orayı toprakları-na katabilmiştir; Utuhengal'dan yani eskiden kendisine bağlı oldu-ğu hükümdardan önce de bir Guti "sülale"sinin son önderiyle sa-vaşmış ve ona karşı kesin bir zafer kazanmıştır. Ülkenin siyasal du-rumunu aydınlatan bütün bu bilgilere göre, Urnammu saltanat sürmeye başlamadan az önce, Babilonya'da en az üç tane bağım-sız siyasal birim vardı: Uruk ve Lagaş kent devletleri ile Gutiler ta-rafından yönetilen toprak. Akkad merkezi devleti, böylece açıkça küçük birimlere bölünmüştü; bunlardan kesinlikle adını söyleyebil-diğimiz sadece en küçük olandır. Bir tanesinin daha, adı geçen üç kent devletine eklenebileceğinden ise aşağı yukarı eminiz. Bu da Akkad kentini merkez alan topraklardır. Akkad o dönemde, Sümer Kralları Listesi'nde -aynı aileden olmadıkları kesinse de- Akkad Sü-lalesi'ne ait olarak görülen ve listede o sülalenin hükümdarların-dan sonra bir yıllık bir boşluk dönemini izleyerek yer alan Dudu ve Şudurul adında iki hükümdarın yönetimi altındadır.

Dudu ve Şudurul'un saltanatları hakkında hemen hiçbir şey bilmi-yoruz. Güneydoğu Anadolu'da Şudurul adını taşıyan bir yazıt, bel-ki bu uzak bölgelerde askeri işlere girişmiş Sargon ve Naramsin'in belgelerinden çok, Lagaş yöneticisi Gudea'nın egemenliğini bildi-ren söylemlere benzetilebilir. Tapınak ilahilerinde Gudea, kent

Resim 59. Ninive'de (Irak) bulunmuş ve Akkad Dönemi'nden bronz baş.

Tannsı onuruna yaptıracağı yeni baştapınakta kullanılmak üzere malzeme getirdiği uzak topraklan şişinerek anlatır. Bu toprakların başında da Suriye'nin kuzeyi ile Anadolu'nun güneydoğusu gelir.

Ne var ki Akkad'ın gücünün, Şarkalişarri'nin saltanatı sırasında ya da ondan sonra azalmasıyla, Urlu Urnammu'nun saltanatı sırasında politik gücünün yeniden artması arasında geçen dönem hakkındaki bilgimiz, sadece sınırlı olmaz aynı zamanda zıtlıklar da içerir. Bir yandan Gutilerin ne sunturlu bela olduğunu öğreniriz. Bunlann doğu sınırlan oluşturan dağlardan geldikleri bellidir. Metinlerde sığır çalan, başka bakımlardan da dürüstlükle pek ilgisi bulunmayan barbarlar olarak gösterilirler. Şu halde daha önce sözü edilen "Akad'ın Üzerindeki Bela" başlıklı destansı şiirde Enlil'in

öcünün Gutiler tarafından alınması anlamlıdır. Metinde hiç de övgü taşımayan bir dille "sevgi bağı tanımayan, köpek havlar gibi konuşan" insanlar diye anlatılırlar. Utuhengal'ın zafer yazıtında bu halktan "yılan, Tanrılara saldıran, hükümdarlığı Sümer ülkesinden söküp uzak topraklara götüren, ülkeye haksızlık ve şiddet getiren dağ akrebi" diye söz edilir. Ancak, belki Guti sülalesini öteki sülalelerle aynı düzeyde gösteren Sümer Kralları Listesi'ne de pek güvenmeyip bu topluluğun, onun belirttiğinden çok daha dengeli ve oturmuş bir politik güç oluşturduğunu, güçlerinin daha çok, yaygın akınlarının yarattığı korkuya dayandığını düşünmemiz gerekir. Asıl oturma yerlerinin [Irak'taki] Adab yöresi olduğu sanılmaktadır; tarım yapılan kesimin doğu uçlarındaki bu küçük bölge, onların doğudan Babilonya'ya giriştikleri akınlarda bir köprübaşı görevi üstlenmiş olabilir.

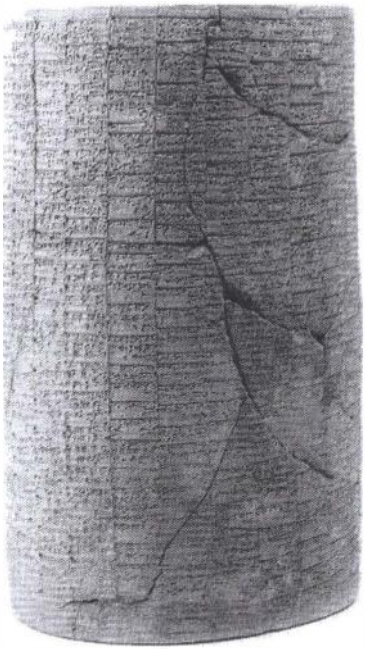
Daha önce sözü edildiği gibi, her ne kadar bu bölge genel olarak hakkında az belge bulunan bir yerse de, bu yargının dışına çıkan önemli bir olgu vardır. Gudea adlı önderin Lagaş üzerindeki egemenliği, Akkad Sülalesi sona erdikten sonra başlayan dönem içinde ele alınmalıdır. Gudea, birçok yazıttan anlaşıldığına göre, çoğu zaman bağımsız olarak hüküm sürmüştür. Herhalde kendi üzerinde bir hükümdara bağlı değildi. Gudea'nın zamanında Lagaş yöresi pekala Akkad devletinin küçük ardılları arasında sayılabilir. Ne var ki, birçok yazıt vardır ama yine de yöre hakkında daha kesin bir değerlendirme yapma olanakları kısıtlıdır; çünkü Gudea'nın yazıtları, her ne kadar tapınaklar yapıldığını, dinsel görevlerin akla gelebilecek her türlüsünün yerine getirildiğini ayrıntılarıyla anlatsa da, siyasal tarih için kullanabileceğimiz hemen hiçbir ipucu vermez. Bu yazıtları kanıt diye alırsak, sözünü ettiğimiz politik parçalanmalara karşın barış dolu bir dönem görürüz. Bu izlenim, Gudea'nın tapınak ve benzeri binaları için yapı malzemesi sağlama amacıyla geniş ölçüde ticari etkinlikler yürütmesiyle de vurgulanır. Bu malların geldiği yer olarak Körfez çevresinin Babilonya'nın güneyine düşen toprakları ile Elam ve batıdaki Lübnan ormanlarının adı verilir. Akkad hükümdarı Şudurul'un adının geçtiği yazıttan, Anadolu'nun güneydoğusunda da böyle ticari temaslar olduğu öğreniriz.

Böylece, bazı kaynaklarda tümden parçalayıp dağıtıcı olarak gösterilen Gutilerin "korku egemenliği" denilen şeyinin de gerçekte öyle olduğu pek akla yakın gelmemektedir. Bu örnek, politik merkezileşmenin sonunu bir "çökme" diye kabul eden ve bir zamanlar bir bütün olan yörenin ufak parçalara ayrıldığı evreyi, politik açıdan karışıklılarla dolu bir dönem sayan görüşe karşı da bir uyarıdır.

Gudea'nın yazıtları, politik koşulların zihnimizde canlandırmasında bize pek yardım etmese de, başka bir görüş noktasından önemli kanıt sağlar. Hiçbir hükümdarın resmi yazıtı Gudea'nınkiler kadar "tapınak kent" düşüncesiyle dolu değildir. Onun pek çok sayıdaki tapınak yapısına ve çeşitli Tanrılara hiç ara vermeden gösterdiği özen hakkındaki bilgiler, sadece resmi yazıtlarında, tapınakların yanı başına dikilmiş taşlarda, yontularda bulunmaz; zaten oralarda tek ana konunun bu olması pekala anlaşılabilir bir şeydir. Fakat, ayrıca, birçok yapı üzerindeki yazıtlarda da bu bilgi verilir. Hüküm sürdüğü sürenin bir özeti olarak bize kalan on altı tane yıl adının sadece tapınak yapımını, filanca din adamının atanmasını ya da Tanrıların belirleyici işaretlerini göstermesinden de benzer bilgiyi alırız. Her bir yılı, bir önceki yıl içindeki önemli bir olayla adlandırma ve sonra her çeşit belgede o yıl adını kullanma pek uzun süre uygulanmış bir âdettir; ve bilebildiğimiz kadarıyla, ilk kez Gudea'nın egemenliği içinde ortaya çıkmıştır.

Gudea kendini öylesine Kent Tanrısı Ningirsu'nun rolünde görürdü ki, her şeyi sadece çeşitli Tanrıların buyruğu altında yaptığını bıkıp usanmadan yazıtlarında vurgulardı. Bu, herhalde kısa süre önce sona eren Akkad Sülalesi'ne karşı geliştirilmiş kendini yüceltilme temeli bir karşı savın dışavurumuydu ve bundan daha açık bir dışavurum da bulunamazdı.

Aslına bakılırsa, Gudea'nın egemenlik yıllarındaki durum, Erken Hanedanlık III Dönemi'ndeki Lagaş metinlerinde dile getirilen politik ve ekonomik biçimlerin canlandırılması olarak açıklanagelmiştir. Üçüncü Ur Sülalesi için kullanılan "Sümer Rönesansı" nitelemesi -daha önce söylediklerimizin ışığı altında- hem doğru hem de yanlıştır. Bu dönemin, Akkadların efendiliğine Sümerlerce gösterilen bilinçli bir tepki olduğu anlatılmak isteniyorsa, bu adlandırma

Resim 60. Tello'da (Irak) bulunmuş ve Lagaşlı Gudea'nın tapınak ilahilerini içeren kil silindir.

yanlıştır. Fakat burada, Erken Hanedanlık I Dönemi'nde olduğu gibi, bölgecilik eğilimleriyle kent Tanrısı ilkesi arasında yakın bir ilişki görebiliyorsak, adlandırma doğrudur. Ancak bu şekilde, sarkaçın böyle geri savrulmasının nasıl bir kez daha sanat alanına, daha yumuşak bir görünümde de olsa değişiklikler getirdiğini bile gözlemleyebiliriz.

Ne var ki bu değişiklikler, Erken Hanedanlık Dönemi'nden Akkad Sülalesi'ne geçerkenkilerden daha az belirgindir. Tanıtma sahnesi denilen resmin silindir mühürler üzerinde gittikçe daha sık görülür olması, en azından, dinsel öğenin vurgulanarak yüceltildiğini belli edebilir; ama insan figürü, yine aynı özenle ve bireysel ayrıntılarla betimlenmektedir. Değişim, her şeyden çok yontu sanatında

fark edilir; bunlardan Gudea zamanından elimizde bol miktarda örnek vardır. Pek çok sayıda oturmuş ve ayakta Gudea heykelini Akkad Sülalesi'nden kalan heykellerle karşılaştırırsak, vücut ayrıntılarını belirtmede aynı teknik ustalığın kullanıldığını görürüz. Pazı gibi kasları biçimlendirmede, bir önceki dönemin geleneği olduğu gibi sürdürülmüş, hattâ ustalıkta daha da ileri gidilmiştir. Fakat genel olarak Gudea heykelleri, bir önceki dönemin heykellerinden masif ve oransız olmalarıyla ve bir çeşit tekdüzelikle ayrılır. Bu, sadece Erken Hanedanlık Dönemi insanlarının temsil ettiği bireysellik öncesi sanatsal niteliği olduğu gibi içerdiği anlamına gelmez belki; ama Gudea'nın Tanrılar karşısındaki tutumuna çok iyi uyan daha alçakgönüllü, daha aşağıdan alan bir tekdüze biçemdir. Teokratik örgütlenme modelini gösteren bu tutum, yazıtlarında birçok kez vurgulanarak ortaya serilir.

Öteki alanlarda da Akkad Sülalesi zamanında gelişmiş olan davranış şekilleri ve sanatsal biçimler varlıklarını sürdürürler fakat bir dönüşümden geçmişlerdir. Ne var ki, çoğu zaman dile getirildiği gibi, Gudea dönemi uygarlığının eski Sümer düşünce dağarı ile yeni Akkad düşüncelerinin bir birleşkesi olduğu yolunda bir sav ileri sürülürse, bu, yeni niteliğin yetersiz bir tanımlanması olur. Doğru değerlendirmeye, belki olgulara şöyle bir göz atarak varabiliriz: Erken Hanedanlık III Dönemi'nin kent devletleri, Akkad Sülalesi'nin merkezileştirme eğilimi görülen döneminde gerilemek zorunda kalmışlardı; işte şimdi bunların tapınak kenti ile yerel yönetimdeki temel kavramlar, yeni (eski) yönetim ile birlikte ilk konumlarına dönmüş oluyorlar. Ne var ki örgütlenme biçimleri, olanca koşutluğa karşın, Erken Hanedanlık Dönemi'ndekinin elbette tıpkı eşi olamayacağından, dolaylı olarak farklılaşma gösterirler. Ancak, merkezi devlet döneminde gelişmiş olan ve genellikle sağlamlıkları kanıtlanmış bulunan yapılanmalalar ise doğrudan farklılaşmalara yol açan etkenlerdir.

Yazık ki, başka bir noktadan da Erken Hanedanlık III Dönemi sonundakine koşut bir durumdayız; şöyle ki, Akkad Sülalesi'nin sona erişi ile Üçüncü Ur Sülalesi'nin başlayışı arasındaki süre hakkın-

daki bilinenlerin hemen tümü Lagaş yöresinden sağlanmıştır. Bu nedenledir ki, Akkad sonrası dönemin bu koşullarını değerlendirmek şimdilik zordur. Bu arada en çok, ülkenin Urnammu'nun yönetimi altında hızlı politik birleşmesine yol açan olaylarla ilgili olarak karanlıkta kalmaktayız. Bu süreçte Urnammu çok kısa bir süre içinde tüm Babilonya'yı kapsayan bir merkezi yönetim geliştirerek Üçüncü Ur Sülalesi'ni kurmuştur. Bu sülaleden beş hükümdar toplam yüz dokuz yıl boyunca egemen olmuşlardır. Yazık ki, Urnammu'nun saltanatının on sekiz yılı hakkındaki bilgimiz pek zayıftır. Ancak çeşitli kaynaklardan edindiğimiz izlenime göre, yeni politik güç, kısa bir sürenin sonunda dengeyi sağlayabilmiştir.

Urnammu döneminin en göze çarpan kanıtları zigguratlardır. Çok katlı ve basamaklı birer kule olan bu yapıların en üst katlarında birer tapınak bulunmuş olduğu sanılmaktadır. Ancak, bu tapınakla-

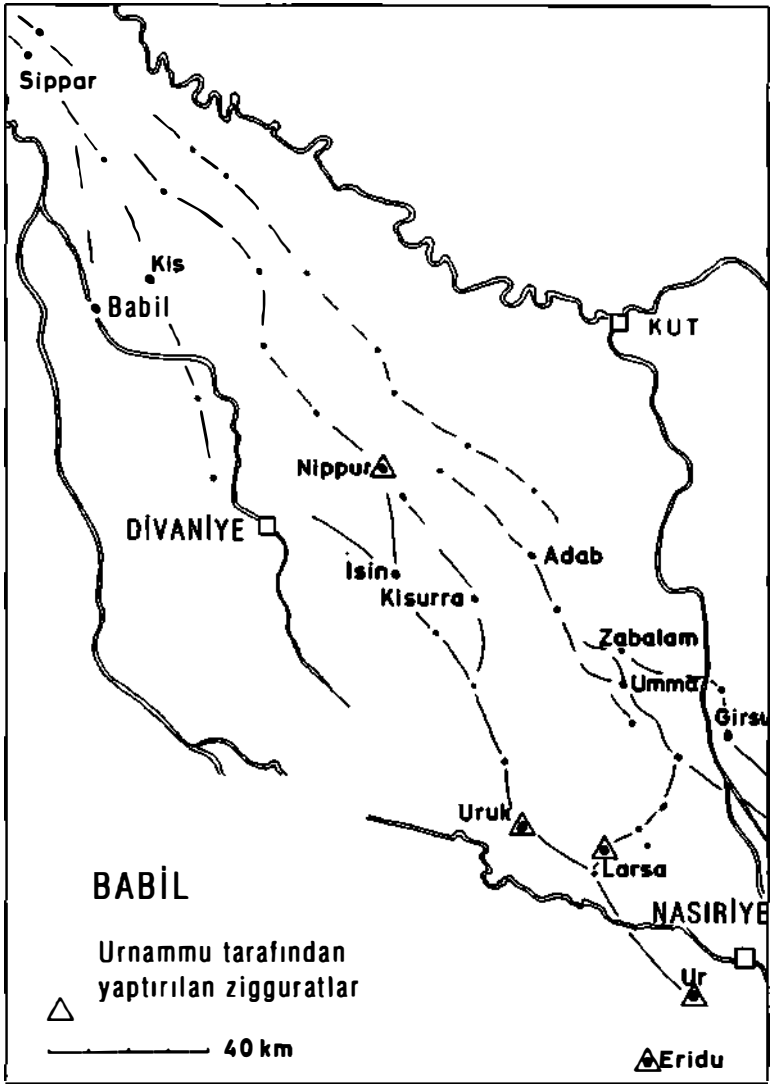

Resim 61. Heykeller: (a) Akkad Dönemi, (b) Lagaşlı Gudea.

rın hiçbiri bugüne kalmamıştır. Bu yapıların, Ubeyd Dönemi'nden başlayarak birçok Babilonya kentinin ortasında görülen kült alanının bir kesimini oluşturan yüksek teraslardan türediğini ortaya koysak da, ortada gösterişli ana merdiveni, iki yanda da daha gösterişsiz basamakları olan, bu son aldığı biçimle tanıdığımız ziggurat, Üçüncü Ur Sülalesi Dönemi'nin, daha doğrusu Urnammu'nun hüküm sürdüğü yılların bir yeniliğidir. Bu biçimin ilk örneği Akkad Sülalesi Dönemi'nde yapılmış olabilir ama ne yazık ki, o dönemin mimarisi konusunda hiçbir şey bilmemekteyiz. Ancak, farklı bir örnek olarak "Babil Kulesi" adıyla bildiğimiz altıncı yüzyıldan kalma ziggurat, bu yapı biçimine tümden uyar.

Bu yapılarda kullanılan tuğlaların çoğunda, baskı yoluyla oluşturulmuş yazıtlar vardır. Bu yazıtlardan, yaptıranın yani Urnammu-'nun adından başka, tapınağın dikildiği kentin neresi olduğunu, orada hangi Tanrıya tapınıldığını ve tapınağın adını öğreniriz. Bu emek yoğun binaların, Babilonya'nın güney kesimindeki büyükçe kentlerin (Resim 62) çoğunda yapılmış olması, merkezdeki bir gücün kapsamlı bir denetim yürüttüğünü açıkça ortaya koyar. Ayrıca, merkezi yönetimle yerel rahipler arasındaki sürtüşmenin ışığı altında, merkezdeki egemen gücün, yönetimini güçlendirir güçlendirmez eskiden yerel merkez olan noktalarda alışılmamış bir yapı programına başlaması, böylelikle yerel Tanrılardan ötürü tasaları bulunduğunu belli etmesi son derece önemli olabilir. Ne var ki aynı zaman dilimi içinde Urnammu, yapı işlerini ve örgütlenmeyi merkezden planlamasıyla, yapılardaki yazıtlarıyla ve belki başka birkaç yolla daha, gerçek gücün kimin elinde olduğunu kuşku götürmez biçimde belli etmiştir. Merkezi yönetimin iki tane daha çok önemli kanıtı vardır. Bunlardan biri, Ur'da kullanılan yıl adı sisteminin Babilonya'nın hemen her yerinde kullanılmasıdır. İkincisi, toprak kaydına benzer uzunca bir metinde, Urnammu'nun krallığındaki yönetim bölgelerinin listesinin verilmesidir.

Urnammu'nun oğlu ve ardılı olan Şulgi'nin kırk sekiz yıllık egemenliği konusunda oldukça daha fazla bilgiye sahibiyiz. Onun saltanatının da tam bir görünümünü çizemeyiz ama o dönemde ortaya

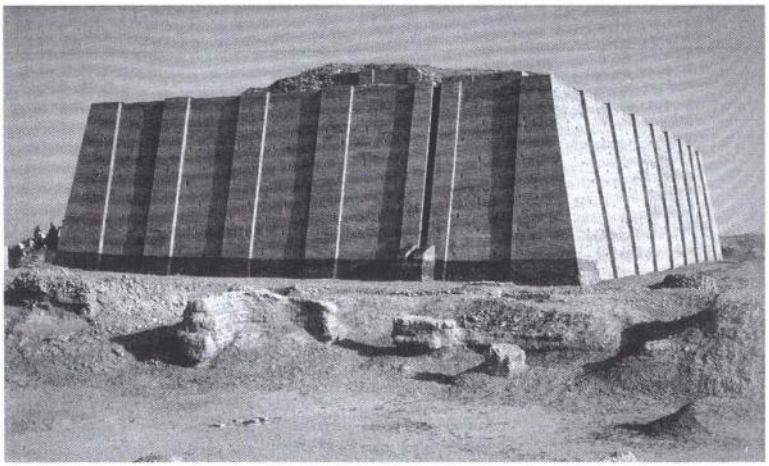
Resim 62. Üçüncü Ur Sülalesi zamanında Babilonya. Üçgenler: Sülalenin ilk başkanı Urnammu'nun ziggurat yaptırdığı yerler.

çıkmış bir yeniliğin yardımı büyüktür. Urnammu'nun döneminden ve Şulgi döneminin ilk yıllarından elimizde pek az ekonomik metin varken, bunların yıllık sayısı Şulgi'nin yirmi ikinci saltanat yılında binlere yükselir. Metin sayısının böyle birden artışını, buluntularımızın sayısındaki bir dengesizliğe -elbette bu olasılık da göz ardı edilmemelidir- veremeyiz; bunları, isteyerek yapılmış bir değişimin sonucu olarak düşünebiliriz, çünkü Şulgi'nin o yıllarında geniş çapta değişiklikler olduğunu başka kanıtlardan da bilmekteyiz.

O tarihten başlayarak, kamu kesimindeki edimlerin eskisinden daha büyük ölçüde kayda geçirilmesi zorunluluğuna, bu değişikliklerin bir parçası diye bakılırsa, ayrıca Şulgi'nin yirmi birinci yılı için kullanılan "....nın yapıldığı ve Şulgi'nin Enlil ve Ninlil'in tapınağında toprak hesaplarını düzenlediği yıl" -sözü edilen tapınak, Nippur'un ana tapınağıdır- şeklindeki sözcüklerden anlaşılan bir edime, kalabalık ailelerde yönetimsel uygulamaların yeniden düzenlenmesi edimine de aynı şeyin bir başka görünümü olarak bakılırsa, belki pek genel bir biçimde, bu değişikliklerin hepsine birden yönetimde reform denilebilir.

Yönetim alanındaki bu atılımların kapsamını değerlendirebilecek durumda değiliz fakat öyle görülüyor ki, yönetimsel kurallar bakımdan istenilen politik yapılanma bağlamında önemli bir adım atılmıştır. Sahip olduğumuz bilgideki boşluklara ve bilmecenin geri kalanına oturtamadığımız parçalara karşın, Üçüncü Ur Sülalesi devletinin, Babilonya'nın özgün sorunlarına basitçe bir yanıt vermekle kalmayan, örgütlenme biçimleri yaratmış son derecede karmaşık bir kurum olduğunu anlıyoruz. Birçok kez rastladığımız bir şey olan devlet memurlarının değişik yerlere atanabilirliği gibi, en yüksek devlet görevlerine aday kişilerin daha önce bulunmak zorunda oldukları az çok belli görevler dizini ya da kıdem özeti diye adlandırabileceğimiz ***cursus honorum*** gibi uygulamaları düşünürsek, söz konusu devletin karmaşıklığı iyice görülür. Ne var ki, Babilonya'nın temel sorunlarının tümüyle ortadan kalktığını kabul etmek yanlış olur; bunun tersini gösteren en az iki gözlem vardır.

Su bilimsel (hidrolojik) değişiklikler konusundaki araştırmalar, 2000 yılı dolaylarında yani aşağı yukarı Üçüncü Ur Sülalesi'ne rastlayan dönemde su miktarının en düşük düzeye indiğini göstermeseydi de dönemin yazılı kaynaklarından bu sonucu çıkarabilirdik. Elbette doğrudan kanıt yoktur ama üzerinde daha önceden yerleşilmiş yörelerde su kanalı ağları yapıldığına dair birçok yerde işarete rastlanır; bu da bize önemli bilgi verir. Bu kanal ağları, büyük olasılıkla, sadece var olan yerleşim alanını genişletmek amacıyla değil, tarım alanlarına su sağlamak üzere yapılmıştır. Ne var ki, elde edilebilen sudan yararlanma yollarını iyileştirmeyi sağlayan sadece yeni kanallar değildi. Suyun çok uzun süre dayanmayacağı anlamına gelen barajlar, alavere kapakları, yedek havuzlar gibi bir dizi ek imkan da sağlanmıştı. Bunların birer yenilik olduğunu, adlarının ilk kez o dönemin metinlerinde geçmesinden çıkarıyoruz. Bu metinlerde, aynı zamanda, su verilmesinden ve dağıtımından sorumlu kişilere büyük önem gösterildiğini de öğreniriz. Sulama ağı artık, gerek örgüt gerek teknik bakımından öylesine karmaşıklaşmıştı ki, sulama tesislerinin yapımı ve bakımı işlerinin merkezi kurumlara

Resim 63. Bir bölümü onarılmış durumuyla Ur Zigguratı.

bağlanmasına, daha o döneme varmadan duyulan gereksinim pek açıktı.

Üçüncü Ur Sülalesi'nin sona erişine götüren olaylar bize yakından şunu öğretmiştir: Hükümdarların, Tanrıların ve tapınaklarının refahı ile ilgilenecekleri yolunda verdikleri pek çok güvenceye ve sadece Urnammu değil, onun ardılları tarafından da girişilmiş tapınak yapımlarına, Tanrıların ve onların din adamlarının tahta çıkma ve kutsanma törenleri kapsamına alınmalarına karşın, merkezdeki yetke sahibi ile yerel din adamları arasındaki zıtlık hiçbir biçimde çözümlenmemişti. Burada da kaynaklarımızın verdiği izlenime bakınca, sülaleyi tek bir olayın sona erdirdiği sonucunu çıkabiliriz. Bu olay, Elamlıların başkenti ellerine geçirip son hükümdarı mevkiinden indirmeleridir. Ancak bildiklerimizin tümünü dikkate alırsak görürüz ki, tıpkı Akkad Sülalesi'nin sona erişindeki gibi burada da işin içine giren başka pek çok etken vardır.

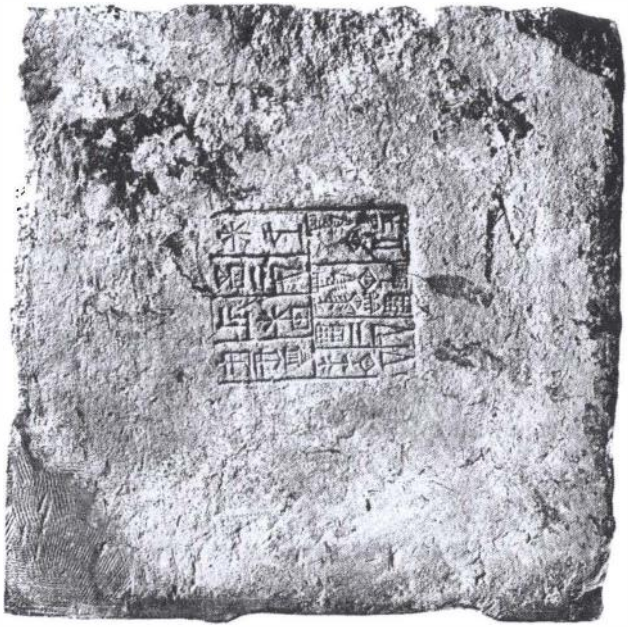
Örneğin, sonun gelip çatmasından çok önce, Ur'un son hükümdarı tarafından atanmış birkaç yerel yönetici, birbiri arkası sıra taraf değiştirmiş, Babilonya'nın kuzey kesiminden taht üzerinde hak iddia etmeye gelen kişilerin yanında yer almışlardır. Merkezdeki yetke sahibiyle yerel yöneticiler arasından alınıp verilmiş mektupların incelenmesinden, bu taraf değiştirmenin nedeninin, panteondaki baştanrı olan Nippurlu Enlil'in merkezdeki yetke sahibinden yardım elini çekmesi olduğunu öğreniriz. Bunun tek anlamı vardı; Tanrıların çıkarlarını savunması gereken ve bundan ötürü onların sözcüsü konumunda görünen baştanrı, bir kez daha, bir politik anlaşmazlıkta kesin olarak merkezi devlet düşüncesinin temsilcisine karşı tavır koymuştur. Her ne kadar elimizde destekleyici pek az belge varsa da, kabul edebiliriz ki, Üçüncü Ur Sülalesi Dönemi'nin sonunda gözle görülür sürtüşmeler başlayalı epeyi olmuştu. Bir kez daha eski olaylara dönersek, Şarkalişarri'den sonra Tanrı katında yer almayı ilk isteyenin Şulgi olmasını, bunu yapmasındaki gerekçelerin yukarıda uzun boylu üzerinde durduğumuz başka bir olaydaki, Akkadlı Naramsin'de gördüğümüz ilk kendini Tanrı katına yüceltme olayındaki gerekçe ile aynı olduğunu kabul edebiliriz.

Belki Şulgi'nin yirmi birinci saltanat yılı için dile getirilen yıl tanımlamasındaki Nippur kentinin Enlil Tapınağı'nın yönetimine getirilen yeni düzen de Şulgi tarafından merkezi devletin çıkarları doğrultusunda konulmuştu. Yukarıda Akkadlı Naramsin dönemi için öne sürülen yöntem ve kurallarla koşutluk gösteren bu kural, herhalde tapınağın işlerine gereksiz yere karışma olarak görülmüştür.

Şu halde, devletin Üçüncü Ur Sülalesi Dönemi'nde aldığı biçim, hâlâ Babilonya'ya özgü sorunlardan kurtulmuş değildir; hâlâ merkeziyetçilikle bölgecilik arasında temel bir çatışma vardır. Ne var ki bunun ötesinde, özellikle yönetim alanında, bir genel uygulama esnekliğinin sağlandığı anlaşılıyor. Son söylediğimizi, bu bölümü Şulgi'nin saltanatıyla kapatmamıza bir gerekçe olarak alıyoruz. Ancak, daha önce Babilonya'nın komşularıyla olan ilişkileri ve politik örgütlenme biçimlerinin az çok bir soyutlanmasıyla genel uygulanabilirliğe varmasına yol açmış olabilecek olaylar dizisini ayrıntılarıyla ele alacağız. Yedinci bölümse sonraki gelişmelerin kısa bir görünümünü sunacaktır.

Üçüncü Ur Sülalesi devletiyle komşu yöreler arasındaki ilişkiler konusunda söylenebilecek hem çok şey hem pek az şey vardır. Çok şey vardır, çünkü o dönemin hükümdarları, yazıtlarına bakılırsa, çevre topraklara Akkad Sülalesi hükümdarları kadar girmişlerdir. Söyleyebileceğimiz pek az şey vardır, çünkü bu komşu topraklar hakkında hemen hiç kanıta sahip değiliz; yani Babilonya kaynaklarından elde edilmiş kanıtların doğruluğunu denetleyebileceğimiz hemen hiçbir olay yoktur.

Hükümdarların yazıtlarına göre, Üçüncü Ur Sülalesi'nde hüküm sürenlerin çoğu, kendilerinden önce gelenlerin izlediği yolu izlemiş ya da aynı dayanak noktalarını kullanmışlardır. Örneğin, Tell Brak'ta gördüğümüz ve Naramsin tarafından yaptırılmış büyük "saray"ı ele alırsak, bunun içinde Üçüncü Ur Sülalesi zamanından da bir yazıt olduğunu görürüz. Belki, Babilonya ile doğuda sınırdaş olan yörelerin ve Dicle boyunca kuzeye uzanan toprakların merkezi yönetime eğiliminin daha güçlü olmasında, komşu yörelere etkileri az çok kalıcı olacak seferler düzenlemeyi tasarlayan daha hesapçı bir "dış politika"nın etkisi görülebilir. Söz konusu yöreler, bu nedenle, Şul-

Resim 64. Urlu Urnammu'nun baskı yazıtını taşıyan tuğla.

gi'nin ardıllarının zamanından başlayarak devlette ikinci adam olan İrnanna'nın yerel yönetimine verilmekle özel bir statü edinmiştir. Bu belki, devletin doğu yamacını dağlık bölgeler halkından koruma niyetiyle yapılmıştır; koruma işlevini, devletle sıkı ilişki içinde bulunan kesintisiz bir toprak şeridi yüklenmiş oluyordu. Bu önlemde, büyük olasılıkla, Gutilerin unutulmamış anısı rol oynamıştır.

İlk kez kuzeybatıdan, yukarıda adı geçen dağlılara benzer gruplardan gelen bir tehditten söz edildiğini duyarız. Topluca "Martu" adı altında anılan bu yeni gruplar, göçebe topluluklar diye anlatılır. İki topluluğun da nitelenmesindeki benzerlik anlaşılabilir bir şeydir; Babilonyalı için, kendininkine benzemeyen bir yaşam süren herkes "uygarlaşmamış"tır. Fakat burada yine de bir ayrım yapmamız gerekiyor. Üçüncü Ur Sülalesi'nin mirasını devralmış tüm hükümdar-

lar bu topluluklardan çıkmıştır ve uygarlık becerilerini edinmede de, Babilonya yaşam biçimine uymada da zorluk çekmedikleri açıkça anlaşılmaktadır. Martuların, Gutilerden çok Babilonya halkına yakın olduğu kesinse de, politik bakımdan en az Gutiler kadar tehlikeliydiler. Bu yargımızı dayandırdığımız kanıt, onların ülkeye girmelerini önlemek için düşünülen bir yapı hakkında bulduğumuz bilgidir. Şulgi'den sonra başa geçen Şusin'in saltanatının dördüncü yılına verilen yıl adı tanımlanırken, bir "Martu suru" yapımından şu sözlerle bahsedilir: "Ur hükümdarı Şusin'in, Tidnum'u uzakta tutacak Martu surunu yaptırdığı yıl". Tidnum, Martu topluluğu içinde bir kabile adı olsa gerek. Dışarıda bırakıldığı ileri sürülen topluluk çok geçmeden tüm ülkede politikanın dizginlerini ele geçirdiğine göre, bu örnek aynı zamanda, surların da pekala fethedilebilir yapılar olduğunu gösteriyor.

Akkad ve Üçüncü Ur sülaleleri hükümdarlarının komşu topraklara sefer düzenlemelerinin, sadece güçlü bir konumda olmalarından ileri gelmediğini daha önce söylemiştik. Bu seferler aynı zamanda, Babilonya'nın önder konumunun kaçınılmaz zayıflamasına karşı bir önlem olarak da görülmelidir. Yazık ki, daha önce belirtildiği gibi, komşu yörelerin o dönemine tanıklık edecek yazılı kaynağımız yoktur. Yine de, bu araştırmadaki bir eksikliktir ve arkeolojinin özellikle bugün Suriye topraklarındaki hızlı ilerlemesini düşünürsek, yakında giderilecektir.

Çiviyazısının daha sonra Hititler tarafından kullanılmış olan biçimi, hem teknik ayrıntılarıyla hem işaret ve hecelerinin biçimiyle, Babilonya'nın Üçüncü Ur Sülalesi zamanındaki yazıdan türemiş olup Anadolu'ya o dönemde Suriye yoluyla geçtiği sanılmaktadır. Bu durum, o yörede güçlü ve aynı zamanda birer önemli politik merkez de olan kültür merkezlerinin bulunduğuna dolaylı bir kanıttır. Bu nedenle Babilonya'nın komşu yörelerle olan ilişkileri tarihinin baştan sona yeniden yazılması gerekecektir; o zaman alınacak sonuç, bugün elimizdeki kaynaklardan beklediğimizden çok değişik olacaktır.

VII
GENEL GÖRÜNÜM

Bu son bölümde, daha önce de değinilmiş olan şu ana konuya dönmemiz gerekecek: Antik Çağ Yakın Doğusu'nun bölgeleri arasında ne dereceye kadar bir birlikten ya da bir farklılaşmadan söz edilebilir? İlk bölümde, başlangıçta bir kültürel bütün olan -yani tüm bölgeleri kültürel, teknik ve ekonomik gelişmenin aynı düzeyinde bulunan- bir varlığın gitgide bölgeler arasında ayrımlar göstermeye başladığını görmüştük; ve yine görmüştük ki, bölgeler arasında ne kadar çok ayrım varsa her bölgenin sorunlarına o kadar da özgün çözüm getirilmesi gerekmektedir.

Yakın Doğu'nun en özgülleşmiş bölgesi olan ve zaten sayısı pek çok olmayan doğal kaynakları, iklimin yavaş fakat sürekli kötüleşmesiyle daha da sınırlı duruma düşen Babilonya, bu değişikliklerle baş edebilmek için birtakım çözümler bulmak zorundaydı. Zorluklar nasıl sadece o topraklarda ortaya çıkabilecek şeylerse, giderilmeleri de ancak o toprakların olanaklarıyla sağlanabilirdi. İlkönce ivedi sorunlara çözüm diye getirilenler, zaman ilerledikçe, iyileştirmelerle, düzeltmelerle ve artık uygulanamaz süreçlerin yerine daha etkili olanların konulmasıyla, başlangıçtaki özgün soruna özgün çözüm ilkesinden gitgide uzaklaşan birtakım örgütlenme biçimleri üretti. Altıncı bölümde, ihtiyaçların dayatmasıyla böyle soyutlaştırmanın yani daha genelgeçer politik ve yönetimsel biçimlerin gelişmesinin- nasıl arttığını ve bunun özellikle Üçüncü Ur Sülalesi Dönemi'nde böyle olduğunu gördük.

Daha sonraki dönem olan ve Eski Babilonya Dönemi denilen zaman dilimini tanıyabilmekse epeyce daha kolaydır. Bunun başlıca nedenlerinden biri, komşu bölgelerde bol miktarda yazılı malzemenin bulunmuş olmasıdır. Sadece çiviyazısının sistemli biçimde kullanılması bile, öteki yörelerin aynı düzeyi yakalamakta olduklarını gösterir. Çiviyazısının kullanılma biçimi, henüz tanımadığımız bir ön aşamanın varlığına işaret eder. Ayrıca, sadece Babilonyalıla-

nın yazma biçiminden çok daha fazla bir şeyleri de dikkate almamız gerektiğini görürüz.

Bu almanın, benimsemenin derecesi, tek bir özgün örnekte, "kalıplar" denilen şeyin kullanımında açıkça görülür. Bunlar, Babilonya'da sürekli olarak yinelenmesi gereken belirli ekonomik ve yasal süreçleri daha kolay yürütme amacıyla geliştirilmişti. Bu kalıpların metinleri daha önceden saptanmış olup sadece hangi işlem için kullanılıyorsa ona ilişkin olay ve olgular kendilerine ayrılan yere yazılırdı. Bu yola gidilmesinin nedeni, Şulgi'nin yönetime getirdiği reformlar sonucunda, yazıcı gereksiniminin gittikçe artması olabilir.

Elam ve Suriye yöresinde önemli güç öbekleri oluşturan değişik politik varlıklarla Babilonya arasındaki son derecede çeşitlilik gösteren ve iyice belgelenmiş ilişkileri burada anlatacak değiliz. Böyle bir şey, Babilonya'nın ilerideki tarihinin daha tutarlı bir tanıtımı içinde yer almalıdır. Bu zamandizinsel özeti yapmamızın amacı, en geç Eski Babilonya Dönemi ile ilişkilendirilebilecek ve kısaca ünlü Babilli Hammurabi'nin adıyla anılan dönüm noktasına dikkat çekmekten başka bir şey değildir.

Geçmiş sürecin bir noktasında, yerleşime uygun olduğu zamanın tam başlangıcında yani komşu toprakların çok gerisinde bir gelişme düzeyindeyken Babilonya, örgütlenme düşüncesini ve biçimlerini komşularından, bunların içinde de en çok kendi doğusundakilerden almıştır. Babilonya, bu düşünceleri kendi sorunlarını çözmekte başarıyla kullanabildiği için, onları geliştirmeyi sürdürmüştür; öyle ki, gelişmesinin hızıyla, öncel toprakları yani kendisine düşünce ve biçimleri veren toprakları çok geride bırakmıştır. Sonra Babilonya'nın kendisi de buna benzer bir sürecin kurbanı olmuştur. Her iki durumda da örgüt biçimleri, öncel topraklarda (ikinci örnekte öncel toprak Babilonya'dır) öylesine yüksek bir gelişme düzeyine varmıştır ki, geçmişin işte o noktasında, başka bölgeler tarafından kendi sorunlarının çözümü için kullanılmaları başlamıştır. Bu, her iki durumda da Yakın Doğu politik görünümünün tümden yeniden örgütlenmesi sonucunu vermiştir.

Şu sırada ele aldığımız dönemde yani ikinci binyılın birinci yarısında, Kuzey Mezopotamya ve Suriye'nin geniş ovalarında bölgesel büyük koalisyonlar kurulabilmiştir ve bu, Babilonya'da düşünülüp ortaya koyulan fakat hiçbir biçimde geliştirilmeyen örgütlenme biçimleri sayesinde olmuştur. Zengin toprak ve hammadde bolluğunun ve bir sonraki dönemde sağlamlaşarak yerine oturan örneğin Hurri-Mitanni ve Assur gibi devletlerin insanlarının o örgütlenme biçimlerine büyük bir politik ağırlık yüklediklerini çok açık biçimde biliyoruz; öyle ki, Babilonya bundan sonra artık kendi politik ağırlığını koruyamaz olmuştur. Şayet Babilonya'nın gerçekte o noktadan sonra da oynayacağı bir rolü kalmışsa, bunu kültür ve deneyim birikimine borçludur. Aynı birikim, Babilonya'ya bir sonraki dönemde de Yakın Doğu'nun bölgeler arası uyumu içinde önemli yer sağlamıştır. Ne var ki, politik öncü rolü artık Babilonya'nın elinden çıkmıştı ve bu, uzun süre böyle kalacaktı.

Yakın Doğu geçmişinin ilk dönemlerindeki bu gelişmelerin çeşitli görünümlerini sunma girişimimiz, elbette tam doyurucu olmaktan uzaktır. Pek fazla soru yanıtsız kalmaktadır. Bilgimizde fazlasıyla büyük boşluklar, çoğu zaman son anda sağlanıvermiş birtakım buluşlarla doldurulmaktadır. Yine de Yakın Doğu'nun ilk dönemlerinin çekiciliğinin, ayrı kaynaklar üzerine kurulu da olsa tutarlığının, durağan anında bile görünen tarihsel hızının, teklik içindeki çokluğunun anlaşılıp tadına varılacağını umabiliriz.

ÇEVİRMENİN DİPNOTLARI

1. Katman bilgisi.
2. İng. Early Dynasty; Alm. Frühdynastische Zeit. Erken dönem hanedanı anlamında.
3. İng. village, city, state; Alm. Dorf, Stadt, 'Regional'-Staat.
4. İng. center, surroundings; Alm. Zentrum, Umland.
5. Bitişimli, bitişken dil, eski dilde iltisaki lisan (örn. Türkçe) : Fr. Langue agglutinée; İng. Agglutinated language; Alm. agglutinierende/anfügende Sprache.
6. Ufuk. Arkeoloji terimi. İng. horizon. Kazısı yapılmış bir sitin belirli bir dönemi temsil eden düzeyi.
7. Obsidiyen.
8. Sileks.
9. Jericho (İsrail).
10. İng. shrine.
11. Girland.
12. İng. early high civilization, Alm. Zeit der Frühen Hochkultur.
13. Almanca adlandırma: Glockentöpfe = Çan (biçimi) taslar.
14. Lat. cuneus (takoz, kıskı, kabara) ve forma (biçim) sözcüklerinden cuneiform yazı. Türkçe: Çiviyazısı.
15. İng. plano-convex brick; Alm. planokonvexe Ziegel.
16. Alm. tuğlacık.
17. İng. Hall of Pillar; Alm. Pfeilerhalle.
18. Alm. tuğlacıklı bina.
19. İng. reed-ring bundles; Alm. Schilfringbündel.
20. İran'ın doğusu ile Afganistan'ın güneybatısı arasında bir bölge.
21. İng. pro-elamite.
22. İng. chlorite. Magnezyum, alümin silikatı ile demirden oluşan koyu yeşil bir mineral.
23. Yaygın tarım: Çok toprak az emek isteyen tarım biçimi; çok emek az toprak isteyen yoğun tarımın karşıtı.
24. Bugünkü Tell Jokha.
25. Örn. Türkçe.
26. Örn. Arapça.
27. Teokratik; İng. theocratic; Alm. theokratisch.
28. Merkezdeki güce karşı yerel öz değerleri savunan eğilim; bölgecilik. Partikülarizm; Alm. Partikularismus; İng. particularism.
29. Kitabın İngilizce çevirisinde Sargon'un adı geçmez.

KAYNAKÇA

Genel

Adams, R. McC., *The Heartland of Cities.* Chicago, 1981.

Adams, R. McC ve H. J., Nissen *The Uruk Countryside.* Chicago, 1972.

Akurgal, E., *Die Kunst der Hethiter.* Münih, 1961.

Amiet, P., *Elam.* Paris, 1966.

——— ., *La glyptique mésopotamienne archaïque.* 2. basım. Paris, 1980.

Barrelet, M.-Th., (yay. haz.) *L'archéologie de l'Iraq.* CNRS toplan. No 580. Paris, 1980.

Boserup, E., *Conditions of Agricultural Growth.* Chicago, 1965.

Braidwood, R. J., *The Near East and the Foundations for Civilization,* Eugene, Ore., 1952.

———— ., "The First great Change", M. Liverani, A. Palmieri, R. Peroni (yay. haz.) *Studi di Paletnologia in onore di S. M. Puglisi,* Roma, 1985.

Butzer; K. W., *Environment and Archaeology: An Ecological Approach to Prehistory*, Chicago, 197

Carter, E., ve M. W. Stolper., *Elam: Surveys of Political History and Archaeology.* Berkeley, Calif., 1984.

Cassin, E., J. Bottéro ve J. Vercoutter, (yay.haz.). *The Near East: The Early Civilizations.* Çev. R. F. Tannenbaum. New York, 1967.

Cohen, M. N., *The Food Crisis in Prehistory: Overpopulation and the Origin of Agriculture.* New Haven, 1977.

Coon, C. S., *The Seven Caves.* New York, 1956.

Damerow, P., ve W., Lefèvre *Rechenstein, Experiment, Sprache.* Stuttgart, 1981.

Diakonoff, I. M., (yay. haz.) *Ancient Mesopotamia: A Socio-Economic History.* Moskova, 1969.

Ehrich, R. W., (yay. haz.) *Chronologies in Old World Archaeology.* Chicago, 1965.

Falkenstein, A., ve W. Frh. von Soden., *Sumerische und Akkadische Hymnen und Gebete.* Zürih, 1953.

Frankfort, H., *The Art and Architecture of the Ancient Orient.* 4. basım. Londra, 1970.

Gibson, McG., ve R. D., Biggs (yay. haz.) "Seals and Sealings in the Ancient Near East". *Bibliotheca Mesopotamica,* Cilt 6. Malibu, 1977.

Hallo, W. W., ve W. Simpson: *The Ancient Near East: A History*. New York, 1971.

Heinrich, E., *Tempel und Heiligtümer im alten Mesopotamien*. Berlin, 1982.

———., *Die Paläste im alten Mesopotamien*. Berlin, 1984

Hole, F., (yay. haz.) *The Archaeology of Western Iran*, Washington, D.C., 1987.

Hrouda, B., "Vorderasien I: Mesopotamien, Iran und Anatolien". *Handbuch der Archäologie*, Münih, 1971.

Jacobsen, Th., "The Sumerian Kinglist". *Assyriological Studies*, no 11. Chicago, 1939.

———., *Toward the Image of Tammuz*, Cambridge, 1970.

———., "Salinity and Irrigation Agriculture in Antiquity", *Bibliotheca Mesopotamica*, Cilt 14. Malibu, 1982.

Jacobsen, Th. Ve R. McC. Adams., "Salt and Silt in Ancient Mesopotamian Agriculture", *Science* 128 (1958).

Johnson, G. A., "Aspects of Regional Analysis in Archaeology", *Annual Reviews of Anthropology*. Londra, 1986

Khalifa, Sheikha H. A. ve M. Rice, (yay. haz.) *Bahrain through the Ages: The Archaeology*. Londra, 1986.

Kramer, S. N., *History begins at Sumer*. New York, 1959.

———., *The Sumerians*. Chicago, 1963.

Landsberger, B., B. "Three Essays on the Sumerians", Çev. Maria de J. Ellis. *Monographs on the Ancient Near East*, Cilt 1, no 2 Malibu, 1974.

Larsen, C. E., "The Mesopotamian Delta region: A Reconsideration of Lees and Falcon", *Journal of the American Oriental Society* 95 (1978)

Lees, G. K. ve N. L. Falcon., "The Geographical History of the Mesopotamian Plains", *Geographical Journal* 118 (1952).

Levine, L. ve T. C. Young, (yay. haz.) "Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia", *Bibliotheca Mesopotamica*, Cilt 7. Malibu. 1977.

Lieberman, S., (yay. haz.) "Sumerological Studies in Honor of Thorkild Jacobsen", *Assyriological Studies*, no 20. Chicago, 1976.

Mellaart, J., *Earliest Civilizations of the Near East*. Londra, 1965

——— ., *The Chalcholithic and Early Bronze Ages in the Near East and Anatolia.* Beyrut, 1966

———- .,*The Neolithic of the Near East.* Londra, 1975.

Mellink, M., (yay. haz.) "Frühe Stufen der Kunst", *Propyläen Kunstgeschichte,* Cilt 13. Berlin, 1974.

Moortgat, A., *The Art of Ancient Mesopotamia.* Londra, 1969.

Muhly, J. D., *Copper and Tin.* New Haven, 1973

Müler-Karpe, H., *Handbuch der Vorgeschichte.* Cilt 1-3. Münih, 1966-74.

Nissen, H. J., "Geographie". S. Lieberman (yay. haz.) *Sumerological Studies in Honor of Thorkild Jacobsen.* Chicago, 1976.

Nissen, H. J. ve J. Renger (yay. haz.) "Mesopotamien und Seine Nachbarn". *Berliner Beiträge zum Vorderen Orient* 1. Berlin, 1982.

Nützel, W., "The Climatic Changes of Mesopotamia and Bordering Areas", *Sumer* 32 (1976)

Oppenheim, A. L., *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization.* Chicago, 1964

Orthmann, W., (yay. haz.) "Der Alte Orient", *Propyläen Kunstgeschichte,* cilt 14. Berlin, 1975.

Pfeiffer, J. E., *The Emergence of Society: A Prehistory of the Establishment.* New York, 1977.

Potts, D. T., "Toward an Integrated History of Culture Change in the Arabian Gulf Area: Nothes on Dilmun, Makkan and the Economy of Ancient Sumer", *Journal of Oman Studies* 4 (1978)

———-, (yay. haz.) "Dilmun", *Berliner Beiträge zum Vorderen Orient* 2. Berlin, 1983.

Pritchard, J. B., (yay.haz.) *The Ancient Near East: A New Anthology of Texts and Pictures.* 6. basım, Princeton, N. J., 1975.

———-, (yay. haz.) *The Ancient Near East: A New Anthology of Texts and Pictures.* Princeton, N. J., 1975.

Redman, C. L., *The Rise of Civilization.* San Francisco, 1978.

Renfrew, C. (yay. haz.) *The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory.* Londra, 1973.

Rowton, M. B., "The Role of Watercourses in the Growth of Mesopotamian Civilization", W. Röllig (yay. haz.), *Festschrift für W. Frh. Von Soden.* Neukirchen-Vluyn, 1969.

---- ., "Autonomy and Nomadism in Western Asia", *Orientalia* 42 (1973).

---- ., "Dimorphic Structure and Topology", *Oriens Antiquus* 15 (1976).

Sollberger, E., "Sur la Chronologie des rois d'Ur et quelques problèmes connexes", *Archiv für Orientforschung* 17 (1954-56).

Sollberger, E. ve J.-R. Kupper, *Inscriptions Royales Sumériennes et Akkadiennes*. Paris, 1971.

Ucko, P. J., R. Tringham ve G.W. Dimbleby (yay. haz.) *Man, Settlement and Urbanism*. London, 1972.

Van Dijk, J. J. A., "Sumerische Religion", *Handbuch der Religionsgeschichte*, 1.cilt. Göttingen, 1971.

Westfall-Hellbusch, S., *Die Ma'dan*. Berlin, 1962.

Wirth, E., *Agrargeographie des Irak*. Hamburg, 1962.

---- ., *Syrien: eine geographische Landeskunde*. Darmstadt, 1971.

Wittfogel, K. A., *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*. New Haven 1957.

Wright, H. T., "Recent Research on the Origin of the State", *Annual Review of Anthropology* 6 (1977).

Young, T. C., P. E. L. Smith ve P. Mortensen (yay. haz.) "The Hilly Flanks and Beyond: Essays on the Prehistory of Southwestern Asia, presented to R. J. Braidwood", *Studies in Ancient Oriental Civilization*, no 36. Chicago, 1984.

İkinci Bölüm

Braidwood, R. J. ve ark., "Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan", *Studies in Ancient Oriental Civilization*, no 31. Chicago, 1960.

----., "Prehistoric Archaeology along the Zagros Flanks", *Oriental Institute Publication* 105. Chicago, 1983.

Braidwood, R. J., H. Çambel, ve W. Schirmer, "Beginnings of Village-Farming Communities in Southeastern Turkey", *Journal of Field Archaeology* 8 (1981).

Childe V.G., *New Light on the Most Ancient Near East*. 4. basım. Londra, 1952.

Flannery, K. V., "The Ecology of Early Food Production in Mesopotamia", *Science* 147 (1967).

——— ., "The Origins of the Village as a Settlement Type in Mesoamerica and the Near East", P. Ucko ve ark. (yay. haz.) *Man, Settlement and Urbanism*. Londra, 1972.

——— ., "The Origins of Agriculture", *Annual Review of Anthropology* 2 (1973).

Frey, W., ve H. P. Uerpmann (yay. haz.) "Beiträge zur Umweltgeschichte des Vorderen Orients", *Beiheft zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients*, AB. Wiesbaden, 1981.

Gebel, H. G., "Das Akeramische Neolithikum Vorderasiens", *Beiheft zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients*, B52. Wiesbaden, 1984.

Harlan, J. R., "A Wild Wheat Harvest in Turkey", *Archaeology* 20 (1967)

Haris, D. R., "Settling Down: An Evolutionary Model for the Transformation of Mobile Bands into Sedentary Communities", J. Friedman ve M. Rowlands (yay. haz.), *The Evolution of Social Systems*. Londra, 1977.

Hole, F., K. V. Flannery ve J. A. Neely, *Prehistory and Ecology of the Deh Luran Plain*. Ann Arbor, 1969.

Kenyon, K., *Excavations at Jericho*. Cilt 1-5. Londra, 1960-83.

Kirkbride, D., "Five Seasons at Beidha", *Palestine Exploration Quarterly* (1966).

——— ., "Umm Dabaghiyah: Preliminary reports", *Iraq* 35 (1973) ve 37 (1975).

Mellaart, J., *Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia*, Londra, 1967.

Mortensen, P., "Patterns of Interaction between Seasonal Settlements and Early Villages in Mesopotamia", T. C. Young ve ark. (yay. haz.), *The Hilly Flanks and Beyond*, Chicago, 1983.

Nissen, H. J. ve A. Zagarell., "Expedition to the Zagros Mountains 1975", *Proceedings of the Fourth Annual Symposium on Archaeology in Iran*. Tahran, 1976.

Oates, J., "The background and Development of Early Farming Communities in Mesopotamia and the Zagros", *Proceedings of the Prehistorical Society* (Londra) 39 (1973).

Perrot, J., *La préhistoire palestinienne. Supplément au dictionnaire de la Bible*. Cilt 8 Paris, 1968.

Reed, C. A., *Origins of Agriculture*. Lahey, 1977.

Solecki, R. S., *Shanidar: The First Flower People*. New York, 1971.

Ecko, P. J. ve G. W. Dimbleby (yay. haz.) *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*. Londra, 1969.

Uerpmann, H.-P., "Probleme der Neolithisierung des Mittelmeerraumes", *Beiheft zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients*, B28. Wiesbaden, 1979.

Vita-Finzi, C. ve E. S. Higgs., "Prehistoric Economy in the Mount Carmel Area of Palestine: Site Catchment Analysis", *Proceedings of the Prehistorical Society* (Londra) 36 (1970).

Voigt, M. M., *Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement*. Philadelphia, 1983.

Üçüncü Bölüm

Adams, R. McC., *The Evolution of Urban Society*, Chicago, 1966

Hall, H. R. ve C. L. Woolley, *Al Ubaid: Ur Excavations*. Cilt 1, Londra, 1927.

Hijara, I. ve ark., "Arpaciyah", *Iraq* 42 (1980).

Johnson, G. A., *Local Exchange and Early State Development in Southwestern Iran*. Ann Arbor, 1973.

———., "Organizational Structure and Scalar Stress", C. Renfrew ve ark. *Theory and Explanation in Archaeology*. New York, 1982.

Lloyd, S. ve F. Safar, Tell Uqair. *Journal of Near Eastern Studies* 2 (1943).

Mallowan, M. E. L., "Excavations at Tall Arpaciyah", *Iraq* 2 (1935).

Nissen, H. J., Political Organization and Settled Zone. T. C. Young, P. E. L. Smith ve P. Mortensen (yay. haz.), *The Hilly Flanks and Beyond*. Chicago, 1983.

Schmidt, H. J., *Tell Halaf I: Die prähistorischen Funde*. Berlin, 1943.

Vetesalji, P. P., "Babylonien zur Steinkupferzeit", *Beiheft zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients*, B35. Wiesbaden, 1984.

Weiss, H., "Periodization, Population and Early State Formation in Khuzestan", L. Levine ve T. C. Young (yay. haz.), *Mountains and Lowlands*. Malibu, 1977.

Woolley, C. L., *The Early Periods: Ur Excavations*. Cilt 4. Londra, 1956.

Wright, H. T. ve G. A. Johnson., "Population, Exchange and Early State Formation in Southwestern Iran", *American Anthropology* 77 (1975).

Zagarell, A., "The Prehistory of the Northeast Bakhtiyari Mountains Iran", *Beiheft zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients*, B42. Wiesbaden, 1982.

Amiet, P., "La glyptique de l'acropole", *Cahiers de la délégation archéologique française en Iran* 1 (1971).

Beale, T. W., "Bevelled Rim Bowls and Their Implications for Change and Economic Organization in the Later Fourth Millennium B. C." *Journal of Near Eastern Studies* 37 (1978).

Brandes, M. A., "Siegelabrollungen aus den Archaischen Bauschichten in Uruk-Warka", *Freiburger Altorient. Stud.* 3 Wiesbaden, 1979.

Delougaz, P. P. ve H. J. Kantor, "New Evidence for the Prehistoric and Proliterate Culture Development in Khuzestan". *Proceedings of the Fifth Congress of Iranian Art and Archaeology.* Tahran, 1972.

Esin, U., "Die kulturellen Beziehungen zwischen Ostanatolien und Mesopotamien und Syrien", Nissen ve J. Renger (yay. haz.) *Mesopotamien und seine Nachbarn.* Berlin, 1982.

Falkenstein A., *Archaische Texte aus Uruk.* Leipzig, 1936.

Finkbeiner, U. ve W. Röllig (yay. haz.) "Cemdet Nasr: Period or Regional Style?", *Beiheft zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients*, B62. Wiesbaden, 1986.

Gelb, I. J., "The Ancient Mesopotamian Ration System", *Journal of Near* Eastern Studies. 24 (1965)

Green, M. W. ve H. J. Nissen, "Zeichenliste der Archaischen Texte aus Uruk", *Archaische Texte aus Uruk* 2. Berlin, 1987.

Heinrich, E., *Kleinfunde aus den Archaischen Tempelschichten aus Uruk.* Berlin, 1936.

Johnson, G. A., "Early State Organization in Southwestern Iran", *Proceedings of the Fourth Annual Symposium on Archaeological Research in Iran.* Tahran, 1976.

Le Breton, L., "The Early Periods at Susa: Mesopotamian Relations", *Iraq* 19 (1957).

Le Brun, A. ve F. Vallat, "L'origine de l'écriture à Suse", *Cahiers de la dél. archéol. franc. en Iran* 8 (1978).

Nissen, H. J., "Grabung in den Quadraten K/L XII in Uruk-Warka", *Baghdader Mitteilungen* 5 (1970).

———., "The City Wall of Uruk", P. Ucko ve ark. *Man, Settlement and Urbanism.* Londra, 1972.

———., "Zur Frage der Arbeitsorganisation in Babylonien während der Späturuk-Zeit", *Acta Antiqua Hung.* 22 (1974).

———., "The Emergence of Writing in the Near East", *Interdisciplinary Science Review* 10 (1985).
———., "The Archaic Texts from Uruk", *World Archaeology* 17 (1986).
———., "Mesopotamia before 5000 Years", *Sussidi Didattici*, Cilt 1. Roma, 1987.
Palmieri, A., "Eastern Anatolia and Early Mesopotamian Urbanism: Remarks on Changing Relations", M. Liverani, A. Palmieri ve R. Peroni (yay. haz.), *Studi di Paletnologia in onore di S.M. Puglisi.* Roma, 1985.
Schmandt-Besserat, D., *An Archaic Recording System and the Origin of Writing.* Malibu, 1977
Strommenger, E., "The Chronological Division of the Archaic Levels of Uruk-Warka", *American Journal of Archaeology* 84 (1980): 479-87.
———., *Habuba Kabira: Eine Stadt vor 5000 Jahren.* Mainz, 1980.
Sürenhagen, D., *Untersuchungen zur Keramikproduktion innerhalb der späturuk-zeitlichen Siedlung Habuba Kabira.* Berlin, 1977.
Tobler, A. J., *Excavations at Tepe Gawra* II. Philadelphia, 1950.
Weiss, H. ve T. C. Young, "The Merchants of Susa", *Iran* 13 (1975).

Beşinci bölüm

Bauer, J., "Altsumerische Wirtschaftstexte aus Lagasch", *Studia Pohl*, Cilt 9. Roma, 1972.
Biggs, R. D., "Inscriptions from Tell Abu Salabikh", *Oriental Institute Publication* 99. Chicago, 1974.
Cagni, L. (yay. haz.) *Il Bilinguismo a Ebla.* Napoli, 1984.
Cooper, J. S., *Reconstructing History from Ancient Inscriptions: The Umma-Lagash Border Conflict.* Malibu, 1983.
Delougaz, P. P., "Plano-Convex Bricks and the Methods of their Employment", *Studies in Ancient Near Eastern Civilization*, no.7. Chicago, 1933.
Diakonoff, I. M., "Structure of Society and State in Early Dynastic Sumer", *Monographs on the Ancient Near East*, Cilt 1, no.1. Malibu, 1974.
Falkenstein, A., "The Sumerian Temple City", *Monographs on the Ancient Near East*, Cilt 1, no.3. Malibu, 1974.
Gelb, I.J., "On the Alleged Temple and State Economies in Ancient Mesopotamia", *Studi in onore di E. Volterra.* Roma, 1969.

———., *Thoughts about Ibla.* Malibu, 1977.
Goetze, A., "Early Kings of Kish", *Journal of Cuneiform Studies* 15 (1965).
Jacobsen, Th., *Early Political Development in Mesopotamia.* Zeitschrift für Assyriologie 52 (1957).
Jones, T. B. (yay. haz.) *The Sumerian Problem.* New York, 1969.
Kohl, P. L., "The Balance of Trade in Southwestern Asia in the Mid-Third Millennium", *Current Anthropology* 19 (1978).
Matthiae, P., *An Empire Rediscovered.* Çev. Christopher Holme. Londra, 1980.
———., *I tesori di Ebla.* Roma, 1985.
Nissen, H.J., *Zur Datierung des Königsfriedhofes von Ur.* Bonn, 1966.
Pettinato, G., *The Archives of Ebla: An Empire Inscribed in Clay.* Garden City, 1981.
Steible, H., *Die Altsumerischen Bau- und Weihinschriften.* Freiburger Altorient. Stud. 5 Wiesbaden, 1982.
Wolley, C.L., *The Royal Cemetery: Ur Excavations*, Cilt 2. Londra, 1939.

Altıncı bölüm

Falkenstein, A, "Die Inschriften Gudeas von Lagasch I: Einleitung", *Roma*, 1966.
Gelb, I. J., "Makan and Meluhha in Early Mesopotamian Sources", *Revue d'Assyriologie* 64 (1970)
Hallo, W. W. ve J. J. A. van Dijk, "The Exaltation of Inanna" *Yale Near Eastern Researches*, Cilt 3, New haven, 1968.
Kraus, F. R., *Sumerer und Akkader: ein Problem der Altmesopotamischen Geschichte.* Amsterdam, 1970.
Wilcke, C., "Drei Phasen des Niedergangs des Reiches von Ur III", *Zeitschrift für Assyriologie* 60 (1970)

İki büyük sit, Uruk ve Sus, konusundaki raporlar aşağıdaki dizilerde yayınlanmaktadır:

Sus:, *Mémoires de la Délégation Archéologique en Iran*, Paris. *Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran*, Paris.
Uruk:, *Vorläufige Berichte über die von dem Deutschen Archäologischen Institut aus Mitteln der Deutschen Forschungsgemeinschaft unternommenen Ausgrabungen in Uruk-Warka*, Berlin. *Ausgrabungen der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka*, Berlin.

RESİM KAYNAKLARI

1. Yazarın kendi çizimi.
2. J. Mellaart, The *Neolithic of the Near East* (New York, 1975), harita 1.
3. Yazarın kendi çizimi.
4. D. Kirkbride, "Five Seasons at Beidha," *Pales. Explor. Quarterly* (1966), resimler 2 ve 21.
5. (a) F. Hole, K. V. Flannery ve J. A. Neely, *Prehistory and Human Ecology of the Deh Luran Plain.* Michigan Üniversitesi, Antropoloji Müzesi'nin izniyle yayınlanmaktadır; (Ann Arbor, 1979), Res. 44. (b) R. J. Braidwood ve ark., "Prehistoric Archaeology along the Zagros Flanks", *OIP* 105 (Chicago, 1983), Res. 105 ve 106. Chicago Üniversitesi Doğu Enstitüsü'nün izniyle yayınlanmaktadır. (c) J. Mellaart, *The Neolithic of the Near East* (New York, 1975), Res. 38. (d) H. J. Nissen ve A. Zagarell, "Expedition to the Zagros Mountains, 1975", *Proc. of the IVth Ann. Symp. on Archaeol. Res. İn Iran* (Tahran, 1976), Res. 4-6.
6. (a) J. Mellaart, "Excavations at Çatal Hüyük, 1962", *Anatolian Studies* 13 (1963), Res. 6. (b) D. Kirkbride, "Umm Dabaghiyah, 1974" *Iraq* 37 (1975), levha 1.
7. K. Kenyon, *Excavations at Jericho* III (Kudüs, 1981), levha 7a. Kudüs İngiliz Arkeoloji Okulu'nun izniyle yayınlanmaktadır.
8. Yazarın kendi çizimi.
9. H. Schmidt, *Tell Halaf* (Berlin, 1943), iç kapak resmi; M. E. L. Mallovan, "Excavations at Tell Arpaciyah" *Iraq* 2 (1935), Res. 62,64-66,76.
10. H. R. Hall ve C. L. Woolley, "Al-Ubaid", *Ur Excavations* I (1927), levha 49; S. Lloyd ve F. Safar, "Tell Uqair", *Jour. of N. E. Studies* 2 (1943), levha 21; C. L. Woolley, "The Early Periods"", *Ur Excavations* 4 (1956), levha 18.
11. Kaynak belirtilmemiş.
12. Yazarın kendi çizimi.
13. G. A. Johnson, "Early State Organization in Southwestern Iran", *Proc. of the IVth Ann. Symp. on Archaeol. Res.in Iran* (Tahran, 1976), s.196.

14. W. Nützel, "The Climatic Changes of Mesopotamia and Bordering Areas, 14.000 to 2.000 B.C." *Sumer* 32 (1976):20.
15. W. van Zeist, "Reflections of Prehistoric Environments in the Near East", Res. 3, P. J. Ucko ve G.W. Dimbleby (yay. haz.), *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals* (Londra, 1969).
16. Yazarın kendi çizimi.
17. Yazarın şu yapıta dayanarak gerçekleştirdiği kendi çizimi: R. M. Adams ve H. J. Nissen, *The Uruk Countryside* (Chicago, 1972).
18. Yazarın şu yapıta dayanarak gerçekleştirdiği kendi çizimi: R. M. Adams ve H. J. Nissen, The Uruk Countryside (Chicago, 1972).
19. Kazıların kanıtına (siyah), yüzey buluntularının yoğunluğuna (taranmış kesim) ve Tübingen Üniversitesi'nden Dr. U. Finkbeiner'ın verdiği tamamlayıcı bilgilere dayanarak yazar tarafından çizilmiştir.
20. Yazarın kendi çizimi.
21. (a) R. M. Adams ve H. J. Nissen, *The Uruk Countryside* (Chicago, 1972), Res.12; (b) S. Westfall-Hellbush, *Die Ma'dan* (Berlin, 1962), sondaki plan.
22. Berlin Ön Asya Müzesi'nin izniyle yayınlanmaktadır.
23. (a) E. Heinrich "Kleinfunde aus den Archaischen Tempelschichten in Uruk", *Ausgr. der Deutschen Forsch. gem. in Uruk-Warka* 1 (Leipzig, 1936), levha 17a; (b) *Uruk Vorbericht* 5 (1934), levha 26b; (d) H. J. Lenzen, "Die Tempel der Schicht Archaisch IV in Uruk", *Zeitschrift für Assyriologie* 49 (1949), levha 3, 5; (d) H. Frankfort, "Stratified Cylinder Seals from the Diyala Region", *OIP* 72 (Chicago, 1955), no. 31, Chicago Üniversitesi Doğu Enstitüsü'nün izniyle yayınlanmaktadır; (e) E. Porada, *Corpus of Ancient Near Eastern Seals in North American Collections: The Pierpont Morgan Library*, New York, 1948, no 29. Chicago Üniversitesi Doğu Enstitüsü'nün izniyle yayınlanmaktadır; (g) Porada, Pierpont Morgan Library, no 15.
24. Alman Arkeoloji Enstitüsü Bağdat Şubesi'nin izniyle yayınlanmaktadır. (Krş. *Uruk Vorbericht* 15 [1959], levha 28a ve 30a).
25. (a ve d)) H. Frankfort, "Stratified Cylinder Seals from the Diyala Region", *OIP* 72 (Chicago, 1955), no. 448 ve 236, Chicago Üniversitesi Doğu Enstitüsü'nün izniyle yayınlanmaktadır; (b) E. Heinrich, Fara (Berlin), 1931), levha 54c; (c) L. Legrain, "Archaic Seal-Impressi-

ons", *Ur Excavations* III [Londra, 1936], no 431, Chicago Üniversitesi Doğu Enstitüsü'nün izniyle yayınlanmaktadır.

26. (a) A. Deimel, "Schultexte aus Fara", *Wiss. Veröff. der Deutschen Or. Ges.* 43 (1923): 71 ve (b) Yazarın kendi çizimi.
27. Yazarın kendi çizimi. (Bkz. H. J. Nissen, "Grabung in den Quadraten K/L XII in Uruk-Warka", *Baghd. Mitt.* 5 (1970), levha 6).
28. Yazarın kendi çizimi.
29. Yazarın kendi çizimi.
30. Alman Arkeoloji Enstitüsü Bağdat Şubesi'nin izniyle yayınlanmaktadır.
31. (b) dışındakiler yazarın çizimi; (b) E. Mackay, "Report on Excavations at Jamdet Nasr", *Iraq* (Chicago, 1931), levha 78, 1.
32. P. P. Delougaz, "Plano-convex Bricks and the Methods of their Employment", *Stud. in Anc. Or. Civ.* 7 (1933), Res. 23.
33. H. J. Lenzen, *Uruk Vorbericht* 24 (1968), levha 27 ve *Uruk Vorbericht* 25 (1974), levha 31
34. Hirmer Photoarchiv (Münih) izniyle yayınlanmaktadır.
35. A. Nöldecke, *Uruk Vorbericht* 7 (1936), Res. 5.
36. H. J. Lenzen, *Uruk Vorbericht* 14 (1958), levha 34a.
37. E. Heinrich, *Kleinfunde aus den Archaischen Tempelschichten in Uruk*, (Berlin, 1936), levha 2, 38.
38. A. Nöldecke, *Uruk Vorbericht* 11 (1940), levha 1; H. J. Lenzen, *Uruk Vorbericht* 16 (1960), levha 17a.
39. (a,c) P. P. Delougaz ve H.J. Kantor , "New Evidence for the Prehistoric and protoliterate Culture Development of Khuzestan", *Vth Congress of Iranian Art and Archaeology* (Tahran, 1972), levha 10b, d; (b) L. Legrain, *Mémoirs de la Dél. Arch. en Perse* 16 (1921), no 330; (d) P. Amiet, "La Glyptique de l'Acropole", *Cahiers de la DAFI* 1 (1971), Res. 43.10; (e) A. Le Brun ve F. Vallat "L'Origine de l'Écriture à Suse", *Cahiers de la DAFI* 8 (1978), Res. 4; (f) V. Scheil, *Mém. de la Dél. Arch. en Perse* 17 (1923), levha 7, no 45.
40. A. J. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra II* (Philadelphia, 1950), levha 145, 147, 159.
41. A. J. Tobler'in *Excavations at Tepe Gawra II* (Philadelphia, 1950) yapıtına dayanarak yazar tarafından çizilmiştir.

42. Dr. E. Strommenger (Berlin) izniyle yayınlanmaktadır. Krş. Dr. E. Strommenger, *Habuba Kabira, Eine Stadt vor 5000 Jahren* (Mainz, 1980), Res. 55, 56, 58.
43. Yazarın kendi çizimi.
44. Yazarın kendi çizimi.
45. Özel koleksiyon; yayın hakkı yazara aittir.
46. Yazarın kendi çizimi.
47. Yazarın kendi çizimi.
48. (a) E. Heinrich, *Fara* (Berlin, 1931), levha 42; (b) H. v. D. Osten, "Collection B. Brett", *OIP* 37 (Chicago, 1936), no 21. Chicago Üniversitesi Doğu Enstitüsünün izniyle yayınlanmaktadır, (c) C. L. Woolley, *The Royal Cemetery, Ur Excavations* II (Londra, 1934), levha 194, 22; (d) aynı yapıt, levha197, 57; (e) A. Parrot, "Temple d'Ishtar", *Miss. Archéol. de Mari* 1 (Paris, 1956), levha 66, 545.
49. C. L. Wolley, *The Royal Cemetery, Ur Excavations* II (Londra, 1934), iç kapak resmi, levha 91, 92, 151.
50. H. Frankfort, "Oriental Institute Discoveries in Iraq, 1933-34", *Oriental Ins. Communications* 19 (Chicago, 1935), Res. 63. Chicago Üniversitesi Doğu Enstitüsü'nün izniyle yayınlanmaktadır.
51. E. Strommenger ve M. Hirmer, *5 Jahrtausende Mesopotamien* (Münih, 1962), Res. 66. Hirmer Photoarchiv (Münih) izniyle yayınlanmaktadır.
52. P. Mathiae, *I tesori di Ebla* (Roma), 1984), levha 6a ve G. Pettinato, *Ebla, un impero inciso nell'argilla* (Roma, 1979), Res. II.I.
53. W. Orthmann, *Propyläen Kunstgeschichte* 14 (Berlin, 1975), Res. 103. Yayın hakkı sahibi: State Organization of Antiquities and Heritage. Bağdat.
54. W. Orthmann, *Propyläen Kunstgeschichte* 14 (Berlin, 1975), Res. 102. Louvre Müzesi'nin izniyle yayınlanmaktadır.
55. W. Orthmann, *Propyläen Kunstgeschichte* 14 (Berlin, 1975), Res. 104. Louvre Müzesi'nin izniyle yayınlanmaktadır.
56. R.M. Boehmer, *Die Entwicklung der Glyptik während der Akkad-Zeit* (Berlin, 1965), (a) Res. 53; (b) Res. 197; (c) Res. 611; (d) Res. 329; (f) Res. 441.
57. H. Heidelberg Üniversitesinden Dr. Hauptmann'ın izniyle yayınlanmaktadır.

58. E. Akurgal ve M. Hirmer, *Die Kunst der Hethiter* (Münih), 1961, Res. 2,8, 12, 21. Hirmer Photoarchiv (Münih) izniyle yayınlanmaktadır.
59. E. Strommenger ve M. Hirmer, *5 Jahrtausende Mesopotamien* (Münih, 1962), levha 22. Hirmer Photoarchiv (Münih) izniyle yayınlanmaktadır.
60. Louvre Müzesi'nin izniyle yayınlanmaktadır.
61. Berlin Önasya Müzesi'nin izniyle yayınlanmaktadır.
62. Yazarın kendi çizimi.
63. Celcus Picture Library.
64. Trustees of the British Museum izniyle yayınlanmaktadır.

DİZİN

-A-

Akkad Üzerindeki Bela, 201, 213, 215
Abu Dabi, 145
Acrab Höyüğü, 173
Açıkta konaklama, 20
Adab kenti, 216
Ajrab, Tell bkz. Acrab Höyüğü
Akkad dili, 17, 18, 187, 191
Akkad kenti, 191, 194, 198, 214
Akkad merkezi devleti, 212, 214
Akkadlar, 185, 181, 202, 217
Akbabalar (Eannatum'da) Dikmetaşı, resim 51,179, 203
Alacahöyük, resim 58, 210
Al-Hiba, Tell, 154
Ali Koş, Tepe, resim 5, 36, 47
Anadolu, 46, 67, 144, 182, 185-186, 194, 209-210, 212, 214, 216, 228
Anşan, 132-133, 195
Anu Zigguratı, resim 35, 110, 116
Arpa, 6 sıralı, 71
Arpaciyah, Tell, resim 9
Arratta, 124
Aruda, bkz. Cebel Aruda
Aslantepe, 142
Asmar,Tell, resim 50, 173
Assur, 146, 188-189, 212, 231
Atalara tapınma, 42
Atina, 84

-B-

Baba, Lagaş Tanrıçası, 170
Babilonya'nın tanımı, resim; 23, 25, 43, 48; 2, 17, 68-69, 76-79, 81, 85, 87, 107, 124-125, 129-130, 137, 141, 143, 146, 154, 158, 165-166, 168-169, 172-173, 175, 181, 186, 188-191, 193-195, 198, 201, 208-209, 216, 221, 224-226, 228, 230, 231
Baranamtra, Lagaşlı hükümdar karısı; 170
Bataklıklar, 85
Behbehan Ovası; resim, 12; 131
Besin toplayıcılığı; 28, 30, 38-39, 49 üretim, üretim yöntemleri; 24-29, 31-32, 34, 36, 38, 46-47, 49, 51, 54-56, 72-73, 104-106, 126, 128, 134, 140-141, 174, 192-193 depolama; 26
Bevel-rimmed bowls. bkz. Eğik ağızlı kaseler,
Beyda, resim 4
Bitişken diller, 159
Bitki yetiştirilmesi, 25, 28, 68
Bitüm, 95
Bölgecilik, 121, 165, 213, 218, 226
Bölgesel devlet, 2-3, 9, 208
Bölgesel merkez, 9, 15
Brak , Tell, 195, 210, 226
Brokar biçemi, bkz. silindir mühürler
Bukras, 33
Bullalar, mühürlenmiş; resim 29

-C-

C Tapınağı, 112

Caferabad Tepesi, 61
Cebel Aruda, 139
Cermo Kalesi, 8, 31, 36, 61, 134
Cursus honorum, 223

-Ç-
Çanak çömlek; resim, 5, 9-10, 21, 31, 40; 26, 29-33, 36-38, 42, 52, 56-57, 60-61, 72-75, 84, 97, 104, 106, 119, 128, 131-132, 134-135, 137, 140, 142, 145, 174, 186-188, 193
Çatalhöyük; resim, 6; 38-39, 41-45
Çayönü, 8, 31
Çemçemal (Kitap: Chemchemal), 32
Çiçek saksısı, 105
Çömlekçi çarkı, 72-73, 104, 125, 140, 142

-D-
Dabaciye (Umm Dabaghiyah) 8, 38-40, 134
Damga mühürler; 40; 88
Deh Luran Ovası, 47
Deniz düzeyi; 65-66, 148
Devlet memurluğu; 193
Devlet, tanım, 2-3, 9, 13, 15, 19, 57, 109, 154, 165, 170-172, 190-191, 193, 195, 197-199, 201, 208, 214, 216, 219, 225-226, 231
Dilmun, 195
Din, değişmeler, 3, 93, 116-118, 131, 156, 159-160, 162, 179, 197-198, 201-202, 216-218, 225
Doğal koşullar, 57
Döner yüzey, 72
Dua heykelleri, 178-179
Dudu, Akkadlı hükümdar, 214

-E-
E Sarayı, 113-114
Eannatum, Lagaşlı hükümdar; resim 51; 158, 166, 169-170, 179-180, 203
Eannatum'daki Akbaba Dikmetaşı; resim 51; 179, 203
Ebla, dili, 17, 182
Eğik ağızlı kaseler; resim, 16, 28, 31; 97, 104-106, 126, 128, 137, 141-142, 188
Ekonomik örgütlenme, 16, 72, 92, 97-98, 129, 133, 182
El sanatları, 51-52, 96, 176
Elam; resim 39; 129, 133, 187, 197, 216, 230
Elamdili, 187
Elamlılar, 225
En (unvan), 124, 165, 199, 201-202, 215, 223, 225
Enentarzi Lagaşlı hükümdarı, 170
Enheduanna, Sargon'un kızı, 199
Enlil, Nippur Tanrısı, 165, 201-202, 215, 223, 225-226
Enmerkar destanı, 124
Ensi (unvan), 160, 195
Entemena, Lagaşlı hükümdar, 180-181

Erken Hanedanlık, tanım; 17-19, 25-26, 32, 43, 45, 48, 50-52; 9-10, 17-18, 82, 84, 86, 91-92, 104, 107, 110-111, 124, 129, 133-134, 139, 145, 148-151, 155, 156, 160, 162, 165-166, 171-176, 179, 182-183, 185-188, 191-193, 201-202, 204, 207-208, 210, 212, 217-220
Eridu, 61
Eriha, 8, 42-45
Eski iklim koşullarının bugün saptanması; resim 14; 11, 28, 57, 64-66, 68-69, 75, 78, 85, 111, 229
Etki alanı; resim 43; 150, 152, 166-167, 194
Etkileşimler, 1

-F-

Fara (eski Şuruppak), 155, 158, 174
Farklılaşma; 38-41, 46, 67-68, 72, 162, 229 bölgesel; 2-3, 15, 35, 67-68, 162, 173, 208, 231 toplumsal, 4, 11, 16-17, 36, 38-41, 43-44, 74-75, 91, 108-110, 147, 149, 173-174, 192, 207

Fırat, 39, 69, 77, 112, 139, 142, 144, 149, 154, 164, 166, 168-169, 181, 194

-G-

Ganj Dareh, 8, 61
Gavra, Tepe; resim 40-41; 135-137
Gılgamış destanı, 110, 200
Girsu, 150, 153-154, 162, 165, 170-173, 179
Girsu tanrısı Ningirsu, 170, 179, 217
Godin Tepe, 131, 142-143, 145
Gömüler, 41
Gudea, Lagaşlı hükümdar; resim 60-61; 214, 216-219
yazıtları
Guran, Tepe; resim 5; 8, 36, 61
Guti, 197, 201, 202, 213-216, 227-228
Güç çatışmaları, 128
Güney Mezopotamya, tanım, 188, 210

-H-

Habuba Kabira, 139
Hacı Firuz, 26, 39-40
Hafacı, 173
Halaf Höyüğü, 52
Hammadde, 7, 74, 96, 112, 143, 164, 175, 179, 186, 196, 231
Hama, 183
Hammurabi, Babil hükümdarı, 190, 230
Hassuna, 8, 134
Hayvan yetiştirme, 49
Hayvanların evcilleştirilmesi, koyun, 8
Heykel grupları, 178
Heykeltıraşlık, bkz. yontu sanatı
Hoca Miş (Choga Mish), 61

-İ-
İklim; resim 14; 11, 28, 57, 64-66, 68-69, 75, 78, 85, 111, 229
İnanna, bkz. İnnin
İnnin, 116, 121
İnnin, Uruk Tanrıçası, 116
İran; resim 12; 1, 11, 20, 26, 40, 46, 61-62, 124, 128, 132, 1332, 145, 175, 182, 186; Orta İran, 132-133, 186
İrnanna, 227
İstif kapları, 40, 116, 119
İş bölümü, 50, 56, 72-74, 93, 96, 108
İştar, Akkad Tanrıçası, 188, 200-201

-J-
Jericho, bkz. Eriha

-K-
Kale Rüstem (Rostam); resim 5; 8, 24, 36-37, 61
Kamarband Mağarası, 24
Kanallar, 69, 111, 148-149, 154, 163-164, 168, 224
Karbon, 5-6, 41
Karma ekonomi, 30, 46, 49
Karmel Dağı Mağarası, 20
Kasaba, tanım, 15, 110, 159, 193
Katmanbilimi, 192
Katmanlaşmış toplum, 43, 75, 110
Kendini tanımlaştırma, 200, 202
Kent surları, 2, 10, 15, 44-45, 57, 82, 109
Kent Tanrısı, 160, 163-165, 170, 172, 199-201, 214, 217
Kent, tanımlama, 2, 10, 15, 44-45, 57, 82, 109
Kent devlet, 109, 147, 154, 170, 214
Kereste, 176
Kesici çark, 104, 174
Kıbrıs, 194
Kil tabletler, 126, 132, 140, 193
Kilden koniler, 112
Kiş Hükümdarı, 123, 167-169, 173
Kiş kenti, mezarlık, 166, 294
Klorit, 134, 186
Koloniler, 124
Körfez bölgesi, 145
Köy, tanım, 13, 15, 85, 93
Kral Yazıtları, 170
Kronoloji, bkz. zamandizin
Kudüs, 84
Kullaba, 117
Kuru tarım, 8, 68, 135
Kuzey Mezopotamya, tanım, 9, 67-68, 134-135, 137-138, 142, 144, 146, 181, 187-189, 195, 210, 231
Kült, örgütlenmesi, 19, 42, 115, 119, 122, 178, 220
Kült kabı; resim 37; 119, 120, 122

-L-
Lagaş; resim 60-61; 123, 154, 158, 166, 170, 172, 179-180, 203, 214, 216-217, 220
Lugal (unvan), 109, 160, 162
Lugalanda, Lagaşlı hükümdar, 170
Lugalbanda, 200
Lugalzagesi, 170, 172, 194
Luristan mezarlıkları, 186

-M-
Magan, 195, 197
Mağaralar, 20, 21
Malyan Tepe, 132, 145, 196
Maniştusu, Akkadlı hükümdar, 195, 196
Mardih (eski Ebla) Höyüğü, 176
Mari, 194
Matkap, 90, 104, 174
Mekanik aletler, 90, 91, 174
Meluhha, 195
Merkezi avlu, 136, 214
Merkez tanımı, 13
Merkezi yönetim, 193, 221
Mesalim, 165
Metal, 34, 95-96, 104, 143, 175-176
Mezopotamya, tanımı, 4-5
Moustérien kültür evresi ya da Orta Paleolitik Çağ, 20
Muhasebe defterleri, 99
Muhasebecilik, 103
Murşili, Hititli hükümdar, 190

-N-
Naramsin, Akkadlı yönetici; resim 55; 196-198, 201-204, 209-210, 212, 214, 225- 226
Necev, 169
Ningirsu, Girsu tanrısı, 170, 79, 217
Ninive; resim 59; 137-139, 144, 188, 195, 210, 212
Nippur, 123, 149-150, 158, 165, 173, 201, 223, 225
Norşun Tepe; resim 57; 209-210
Nüfus yoğunluğu, 43

-O-
Oman, 112, 145

-P-
Panteon, 165, 225
Partikülarizm, politik, 213, 217, 226

-Q-
Qal'at Jarmo, bkz. Cermo Kalesi

-R-
Reform Metinleri, bkz. Urukagina
Resmi görevler ve meslekler listesi; resim 26; 162
Res-ül Amiya, 61
Riemchen; resim 36, 119
Rimuş, Akkadlı hükümdar, 195
Roma, 84

-S-
Samarra çanak çömleği, 73
Sami topluluklar, Sami dili, 17, 158-159, 182, 185, 191, 194
Sarab, Tepe, 8, 61
Sargon, Akkadlı hükümdar; resim 53; 170, 194-196, 199, 209, 212, 214
Sayı araçları, 99
Sayı işaretleri; resim 29, 42
Sayı taşları, bkz. tokenler
Seistan, 129
Sınır anlaşmazlıkları, bkz.Umma ve Girsu)

Sınırı belli devlet (territorial state), 191
Sialk, Tepe, 132
Silindir mühürler; resim 39; 88-90, 119, 126, 128, 132, 135, 140, 174, 188, 203-205, 218
Sohz, Tepe, 62-63
Steatit, bkz. klorit
Stratigrafi, 6, 192
Sulama, sulama yöresi; resim 46; 50, 63, 65-66, 68-71, 81, 86, 111, 130, 135, 148, 163-164, 166 168-169, 181, 224
Suriye; resim 9, 42, 52; 1, 52, 67-68, 114, 139-142, 144, 146, 181, 183, 186, 194-195, 197, 209-210, 214, 228, 230
Sus; resim 39; 9, 57, 64, 126, 132-133, 144, 187-188
Susiana, tanım; resim 13; 21, 46, 57, 60-61, 64, 66, 68-69, 77, 79, 125-126, 128-129, 133, 135, 137, 139, 144-146, 187, 189
Sümer dili, 17-18, 185, 187, 191
Sümer hükümdarları listesi, 202, 213-214, 216
Sümerler, gelişleri, 79
Sürtüşmeler, uyuşmazlıklar, 38, 43-44, 71, 110, 149, 154-155, 159, 165, 202, 225

-Ş-

Şanidar Mağarası, 20
Şarkalişarri, Akkadlı hükümdar, 197-198, 215, 225
Şehr-i Sohta, 129
Şudurul, Akkadlı hükümdar, 212, 214, 216
Şulgi, Urlu hükümdar, 224-228, 230
Şuruppak, Fara'nın eski adı; resim 26; 149, 155-156, 158, 165, 185, 200
Şusin, Urlu hükümdür, 228

-T-

Tanıtma sahnesi, 205, 206, 218
Tanrılar hiyerarşisi, 206
Tanrıların çatışmaları, 202, 205
Tanrılaştırma, bkz kendini tanrılaştırma
Tapınak kent kavramı, 171-172
Tapınaklar, 42, 119, 172, 216-217, 220, 225
Tarihleme yöntemi, 5, 60, 81, 142, 193, 208
Tarihlemede çanak çömlekten yararlanma, 81, 193
Tarihlemede taş araçlardan yararlanma, 142
Taşçı kalemi, 106, 155
Tayın dağıtımı, 97, 128
Tekel, 191, 195
Tepe Gawra, bkz. Gavra
Tepecik, 142, 210
Ticaret, 8, 47, 96, 104, 124, 139, 143, 164, 175-176, 186, 191, 195, 214
Tidnum, 228

Tipoloji, bkz. zamandizini
Token'lar; resim 29; 103
Toplam yerleşim alanı, 79
Toplumsal hiyerarşi, 122
Toplumsal uyuşmazlıklar, 154, 160, 165
Toprak uyuşmazlıkları, 181
Tuğla yazıtlar; resim 64; 193, 221
Tuğlacık, 107
Tumet, 53
Tuttul, 194
Tuzlanma, 148

-U-

Ubeyd Höyüğü; resim 10; 54-56, 71-73, 75, 81, 117, 125, 134, 186, 221
Umma, 150, 152-154, 165, 172, 179-180, 194
Uqair, Tell; resim 10
Ur, Kral Mezarlığı Zigguatı, 2, 173, 175-176
Urnammu, Urlu hükümdar; resim 64; 214, 215, 220, 221, 225
Urnanşe, Lagaşlı hükümdar, 158
Uruk kenti, birçok yerde, 77, 81-85, 93, 111, 116, 118, 121, 123, 150-151, 214
Uruk kült kabı; resim 37; 119
Urukagina, Lagaşlı hükümdar, 170-172
Urukagina'nın reformları, bkz. Reform Metinleri
Utuhengal, Uruklu hürkümdar, 214-215

-V-

Verimlilik, 17, 50, 52, 70-71, 81

-Y-

Yağmurlar, 28
Yahya Tepe, 129, 132, 134, 145, 186
Yakın Doğu, tanım, 1-4, 6, 11-12, 15, 20-21, 23-24, 26, 35, 42, 46, 54, 57, 66, 68-73, 75-76, 81, 124, 134, 146-147, 189-190, 208, 212, 229-230
Yassı-dışbükey tuğla; resim 32; 107, 110, 129
Yayılma; resim 19; 11, 14-15, 50, 54, 71-73, 84, 108, 124, 129, 140, 142-144, 150, 163
Yazı, başlangıç; resim 29; 3-4, 7, 11, 17-18, 87, 99, 101, 103, 106-107, 126, 129, 133, 155-156, 158-159, 182-183, 187
yazı dizgesi, 17, 159
yazı tekniği, 106, 129, 156
Yazıcılar, 107, 155-156, 158
Yerel merkez, tanım, 221
Yerleşmeler çevresinde, 5, 8-9, 12-15, 19, 24-26, 38, 44-45, 47, 50-52, 57, 60-61, 63-64, 68, 71, 76-77, 79, 81-82, 84, 86, 122, 125, 131-132, 135-136, 139-140, 142, 144, 148-152, 163, 168-169, 193, 209
Yerleşiklik, başlangıcı, 15, 26, 227
Yerleşim yerleri hiyerarşisi, 131
Yerleşim yerleri; resim 13; 14, 28, 30, 38-39, 43, 46-47, 50-51,

61-62, 66, 68, 77-78, 81, 139, 144, 149, 181, 183, 185, 207
yerleşim düzenleri; resim 8; 5, 11-12, 46, 50, 57, 61, 64, 68, 79, 125, 193
Yerleşim uyuşmazlıkları, 38
Yontu sanatı, 179, 203, 218
Yönetim reformları, 223, 230
Yüzey araştırmaları , 60, 193

-Z-

Zabalam, 150
Zağros bölgesi; resim 5; 24, 32, 36, 47, 57, 61-62, 67, 73, 112, 125, 131-135, 142, 145, 186
Zamandizin, 6-7, 10, 12, 34, 55, 137
Ziggurat; resim 62-63; 115, 220-221
Zorla çalıştırma, 110, 131

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

Hayriye Cad. Çorlu Apt. 3/4, 80060 Galatasaray - İstanbul
Tel. **0 212 293 03 78 (Pbx)** Faks: **0 212 245 68 77**
www.arkeolojisanat.com / info@arkeolojisanat.com

ALFABETİK YAYIN LİSTESİ

1) Afyon Türkmen Mezar Taşları, *M. Seyirci-A. Topbaş*
2) Aleksandros ya da Düzmece Yalvaç, *Lukianos (Çev.E. Varinlioğlu)*
3) Alkım Konferansları
4) Amorium, *Christopher Lightfoot*
5) Anadolu Kompozit Başlıkları, *Cevat Başaran*
6) Anadolu'da Mezar Stelleri, *Şehrazat Karagöz*
7) Anadolu'da Romalılar I, *Attalos'un Vasiyeti, D. Magie*
8) Anadolu'da Romalılar II, *Ülke ve Zenginlikleri, D. Magie*
9) Anatolia And Its Biblical Visionaries, *Anna G. Edmonds*
10) Antik Anadolu Nümismatiği Bibliyografyası, (ciltli) *Oğuz Tekin*
11) Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika), *Strabon (Çev. A. Pekman)*
12) Antikçağ Anadolusu'nun Savaşçı Kavmi Galatlar, *M. Arslan*
13) Antik Çağ İkonografisinde Erciyes, *Oğuz Güler*
14) Antik Çağ'da Doğan Bir Eğitim Sistemi: Rhetorica, *Ç. Dürüşken*
15) Antik Çağ'da Kentler Nasıl Kuruldu? *R. E. Wycherley*
16) Antik Devirde Çocuk Eğitimi, *Ian Jenkins (Çev. Hasan Malay)*
17) Antik Devirde Gladyatörler, *H. Malay-H. Sılay*
18) Antik Edebiyatta Hayalet Hikâyeleri, *D. Felton*
19) Antik Nümismatiğe Giriş, *Stefan Karwiese*
20) Antik Nümismatik ve Anadolu, (ciltli) *Oğuz Tekin*
21) Antik Roma'da Mimarlık ve Müh., *F. Kretzschmer (Çev. Z. İlkgelen)*
22) Antik Sikkeler Bilimi Nümismatik Genel Bir Bakış, *Cécile Morrisson*
23) Antik Yunan'da Mitoloji Masallar ve Söylenceler, *Rosa Agizza*
24) Antik Yunan'dan Yaşayan Sözler, *(Derleyenler: E. Erten, E. Karayel, V. Taşçı)*
25) Anzaf Kalesi ve Urartu Tanrıları, *Oktay Belli*
26) Arkeolojik Çalışmalarda Seramik Değerlendirme Yöntemleri, *Tuba Ökse*
27) Arkeolojik Kazı Sistemi El Kitabı, *Veli Sevin*
28) Avrupa Resminde Üslup ve Anlam İlişkisi, *Ümran Bulut*
29) Başarmak İçin GEL, *Erdoğan Ildız*
30) Behramkale ASSOS, *Ümit Serdaroğlu (Türkçe)*
31) Behramkale ASSOS, *Ümit Serdaroğlu (İng.)*
32) Belkıs/Zeugma.Halfeti.Rumkale/A last Look At History, *N. Başgelen-R. Ergeç*
33) Bir Erken Demir Çağ Nekropolü - Van-Karagündüz, *V.Sevin/E. Kavaklı*
34) Bizans I, *E. Gibbon (çev. A. Baltacıgil)*

35) Bizans I, *E. Gibbon* (ciltli) *(çev. A. Baltacıgil)*
36) Bizans II, *Edward Gibbon (Çev. A. Baltacıgil)*
37) Boubon Sebasteionu ve Heykelleri, *Jale İnan*
38) Büst Şeklinde Kantar Ağırlıkları, *Y. Meriçboyu-S.Atasoy*
39) Cam Eserler Kataloğu, H. Kocabaş Koleksiyonu, *Y. Akat-Dr. N. Fıratlı-H. Kocabaş*
40) Çayönü'nde İnsan, *Metin Özbek*
41) Çok Dilli Arkeoloji Sözlüğü, *H. Çambel - G. Arsebük - S. Kantman*
42) Doğada, Bilimde, Sanatta Altın Oran, *M. Suat Bergil*
43) Doğal Boyalarla Yün Boyama
44) Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolleri, *O. Belli-E. Konyar*
45) Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları, *Oktay Belli*
46) Doğu Anadolu'da Yayla Kültürleri, *Aynur Özfırat*
47) Doğu ve Güneydoğu Anadolu Dolmenleri Işığında Anadolu Megaelitleri, *B. Yükmen*
48) Efes'in Öyküsü, *Sabahattin Türkoğlu*
49) Efsanelerden Günümüze İstanbul I (Seçme Yazılar) *(Haz. N. Başgelen-B. Johnson)*
50) Efsanelerden Günümüze İstanbul II (Seçme Yazılar) *(Haz. N. Başgelen-B. Johnson)*
51) Efsuncu Orpheus, Orpheus The Magician, *Füsun Tülek*
52) Erken Osmanlı Sanatı/Beyliklerin Mirası
53) Eski Malatya Nekropolü Kazısı, *Mahir Akturan*
54) Eski Yakın Doğu Kültürleri Üzerine İncelemeler, İ. Metin Akyurt-Bahattin Devam Anı Kitabı,
55) Eskiçağda Harran, (ciltli) *Aynur Özfırat*
56) Etrüsk Sanatı, *Elif Tül Tulunay*
57) Felsefeden Ekonomiye Antik Yunan Dünyası, *Nahit Bilgin*
58) Fırat'a Karışan Öyküler
59) Fotoğraf Çektiğin Dağlarda, *Nursen Karas*
60) Fotoğrafın Görsel Dili, *Gültekin Çizgen*
61) GAZİANTEP, Dünya Kültür Mirasında, *Nezih Başgelen*
62) GALATA: A Guide to Istanbul's Old Genoese Quarter, *John Freely*
63) Genel Nümizmatik Sözlüğü, *Ahmet Semih Tulay*
64) Göktürk-Bizans İlişkileri, *Hatice Palaz Erdemir*
65) Grek Sikkeleri, *Sabahat Atlan*
66) Hastalık İyileşmeye Giden Yoldur, *T. Dethlefsen-R. Dahlke*
67) Havadan Nemrut, *Nezih Başgelen*
68) Hece Tahtaları, *Naci Eren*
69) Hero ile Leandros, *Mousaios (Çev. B. Umar)*
70) Historia Augusta Filozof-İmparator Marcus Aurelius, *Ç. Menzilcioğlu*
71) Hitit Mimarlığı, *Wulf Schirmer*
72) Hititler Devrinde Anadolu I, *Ahmet Ünal*
73) Hititler Devrinde Anadolu II, *Ahmet Ünal*
74) Homeros/İLYADA - Xenephon/ANABASIS, *Nezih Başgelen*
75) İlkçağda Trakya, (ciltli) *Afif Erzen*
76) İmparator Iulianus, *Nezahat Baydur*

77) İncilipınar Definesi, *Yücel Akat (İng./Tür.)*
78) İslâm Öncesi Türk Sanatı, *Erdem Yücel*
79) İst. Ark. Müzesinden Bir Grup Frig Keramiği, (ciltli) *Güldem Polat*
80) İst. ve Anadolu Roma İmp. Dön. Mim.Yapıtları, *M. (Usman) Anabolu*
81) İstanbul Büyük Saray Mozayiği, *W. Jobst-B.Erdal-C.Gurtner*
82) İstanbul İmparatorlukların Başkenti, *Jane Taylor, (Çev: İnci Türkoğlu)*
83) İstanbul Karasurları Silivri Kapısında Bir Mezar Yapısı, *Ümit Serdaroğlu*
83) İşte Anadolu, *Ömer Tuncer*
85) JALE İNAN ARMAĞANI, *Nezih Başgelen - Mihin Lugal*
86) Kalıntılar ve Edebi Kaynaklar Işığında Antikçağ Kütüphaneleri, *Nuray Yıldız*
87) Karşıtı Aramak (Sanat Tarihi Yazıları), *Sezer Tansuğ*
88) Kaşık ve Kaşıkçılık, *Naci Eren*
89) Kayıp Yazılar ve Diller, *Johannes Friedrich, (Çev. Recai Tekoğlu)*
90) Kazılarda Bulu. Sikkelerin Tanımı İçin Rehber: **Bizans**, *Kenneth Harl*
91) Kazılarda Bulu. Sikkelerin Tanımı İçin Rehber: **Roma**, *Kenneth Harl*
92) Kırgızistan'da Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykeller, *Oktay Belli*
93) Köyden Kente İlk Yerleşimler "Ufuk Esin'e Armağan", (*M. Özdoğan, H. Hauptmann, N. Başgelen*)
94) Likya İncelemeleri I,
95) Mehmet Vahit Bey ve Güzel Sanatlar Üzerine Bir Terminoloji Risâlesi, *K. Bostancı*
96) Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane
97) Minos Uygarlığı, *Stylianos Alexiou (Çev. E. T. Tulunay)*
98) Mitolojiler ve Semboller/Anatanrıça ve Doğurganlık Sembolleri, *Mehmet Ateş*
99) Mitras Gizlerinin Kökeni, *David Ulansey (Çev. H. Ovacık)*
100) Nahçıvan Arkeolojisi, *Veli Bahşaliyev*
101) Nahçıvan Bölgesi'nde Çanak Çömlek Kültürü, *O. Belli- V. Bahşaliyev*
102) Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar, *Oktay Belli-Veli Sevin*
103) Nemrut Dağı, Keşfi, Kazıları, Anıtları, *Nezih Başgelen*
104) Neolithic in Turkey, Text-Plates *(Haz.: N. Başgelen - M. Özdoğan)*
105) Onar Dede Mezarlığı ve Şeyh Hasan Öner, *İ. Kaygusuz*
106) Ortodoks İkonaları/Genel Bir Bakış, *Tayfun Akkaya*
107) Önasya Arkeolojisi Seramik Terimleri, *Tuba Ökse*
108) Öneriler, *E. Tatar- M. Özdoğan - N. Başgelen*
109) Örneklerle Hellenistik Çağ Şiiri, *Güler Çelgin*
110) Pompeius'un Yetkisi Hakkında (De imperio Cn. Pompei), *Cicero (Çev. Ü. Fafo Telatar)*
111) Perge'nin Roma Devri Heykeltraşlığı (I), *Jale İnan*
112) Perge'nin Roma Devri Heykeltraşlığı (II), *Jale İnan*
113) Roma Edebiyatında Satura Türü, *Sema Sandalcı*
114) Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri, *Guntram Koch, (Çev. Z. ilkgelen)*
115) Roma Sikkeleri, *Nezahat Baydur*
116) Roma Tarihi, *Titus Livius Kitap I (ciltli) (Çev. Sabahat Şenbark)*
117) Roma Tarihi, *Titus Livius Kitap II (ciltli) (Çev. Sabahat Şenbark)*
118) Roma Tarihi, T*itus Livius Kitap III-IV (ciltli) (Çev. Sabahat Şenbark)*

119) Roma Tarihi, *Titus Livius Kitap V-VI-VII (Çev. S. Şenbark)*

120) Roma Tarihi, *Titus Livius Kitap VIII-IX-X (Çev. S. Şenbark)*

121) Roma Tarihi, *Titus Livius Kitap XXI-XXII (Çev. S. Şenbark)*

122) Roma'nın Gizem Dinleri, *Çiğdem Dürüşken*

123) Roma'nın Yurtsever Tarihçisi Titus Livius, *Bedia Demiriş*

124) Sanatsal Açıdan Kariye Camii, *R. Ousterhout*

125) Seksek Arkadaşım Hadriyanus, *Gözen Küçükerman*

126) Şiirli Oyun/Kraliçe Stratonike, *Ahmet Necdet*

127) Tacitus Annales'te Beliren Tarihçiliği ve Hümanizmi *Bedia Demiriş*

128) Tarih Yazımında Arkeolojinin Önemi, *M. Taner Tarhan*

129) Tarihöncesi İnsan, (ciltli) *R. Braidwood (Çev. B. Altınok)*

130) Taş Yolu "Eğin Öyküleri", *Lütfi Özgünaydın*

131) Taşların İzinde Likya, *Nevzat Çevik*

132) Ters Lâle, Osmanlı Mim. Sinan Çağı ve Süleymaniye, *S. Mülayim*

133) The Story of Ephesus, *Sabahattin Türkoğlu*

134) The Wall, *Nezih Başgelen*

135) Theseus ve Kentauromakhia, *Elif Tül Tulunay*

136) Tire ve Çev. Pişmiş Toprak Lahitler, *Adil Evren*

137) Topkapı Sarayı'ndaki Tasvirleriyle Karagöz, *Dürrüşehvar Duyuran*

138) Toroslar'da Bir Antik Kent, Seleukeia?-Lyrbe?, *Jale İnan*

139) Trabzon'da Bakırcılık Sanatının Gelişim, *O. Belli, G. Kayaoğlu*

140) Tralleis Rehberi/Guide, *Rafet Dinç*

141) Troia Arkeolojik Haritası

142) Troyalı Kadınlar, *Euripides (Çev. S. Sandalcı)*

143) Türk Arkeolojisinin Sorunları ve Koruma Politikaları, *M. Özdoğan*

144) Türk Dış Politikası 1774-2000, *William Hale*

145) Türk İslam Sanatı Üzerine Denemeler, *Doğan Kuban*

146) Türk Tıbbının Batılılaşması

147) Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu, *Margaret T. Payne*

148) Urartu Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi, *Kemalettin Köroğlu*

149) Üçtepe Kazıları, *Veli Sevin*

150) Yakın Doğu'da Devletin Doğuşu, *Marcella Frangipane*

151) Yapılar, *Prokopios, (Çev. Erendiz Özbeyoğlu)*

152) Yaşadığım İstanbul, *Özer Baysaling*

153) Zemuri Taşları, LİMYRA, *Jürgen Borchhardt (Çev. G. Yümer)*

Günümüz uygarlığı Yakın Doğu'da doğmuş, gelişmiş ve daha sonra diğer bölgeleri de etkisi altına almıştır. Bu nedenle, genel olarak Mezopotamya olarak bilinen, Batı İran ile Akdeniz kıyı şeridi arasında kalan bölge her zaman kültür tarihçilerinin ilgi odağı olmuş, iki yüzyılı aşkın bir süredir bu bölgede arkeologlar binlerce kazı yapmış, görkemli olduğu kadar uygarlık tarihini aydınlatan şaşırtıcı bulguları ortaya çıkartmışlardır. Aynı coğrafyada, her yıl yüzlerce yeni arkeolojik kazı ve araştırma yapılmakta,

ANA HATLARIYLA MEZOPOTAMYA

bilgilerimiz sürekli yenilenmekte, beklenmedik şaşırtıcı bulgular ile sürekli olarak değişmektedir. Bu kitabın yazarı Prof. Dr. Hans Nissen, yarım yüzyıla yakın bir süredir çalışmalarını Yakın Doğu uygarlıkları üzerinde odaklaştırmış olan, ayrıntıları çok iyi bilmesine karşılık, bunları kendi süzgecinden geçirerek bu bölgedeki gelişimin özünü kaybetmeden ortaya koyabilen ender bilim insanlarından biridir. Arkeoloji ve Sanat Yayınları'nın dilimize kazandırdığı Hans Nissen'in çeşitli dillere çevrilmiş ve bir çok bilim kurumunda temel kaynak olarak kullanılan bu eseri, Yakın Doğu uygarlığının gelişimini, onu yaratan nedenler ile birlikte ele alarak, benzerlerinden farklı bir yaklaşımı sergileyen önemli bir başvuru kitabıdır.

ISBN 975-6561-33-5

